

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İMAN VE ÂHİRET AHVÂLİNE TAALLUK EDEN ÂYETLERİN KLASİK
TEFSİRLERDE MUKAYESESİ
-el-MÂTÜRÎDÎ- ez-ZEMAŞŞERÎ- er-RÂZÎ ÖRNEĞİ-

YAZAR
MEHMET EMİN BOZKURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ORHAN İYİBİLGİN

ORDU-2025

TEZ KABUL SAYFASI

Mehmet Emin BOZKURT tarafından hazırlanan “İMAN VE ÂHİRET AHVÂLINE TAALLUK EDEN ÂYETLERİN KLASİK TEFSİRLERDE MUKAYESESİ -el-MÂTÜRÎDÎ- ez-ZEMAHŞERÎ- er-RÂZÎ ÖRNEĞİ- ” başlıklı bu çalışma, **26.06.2025** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Orhan İYİBİLGİN

Ordu Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

İmza

Üye : Prof. Dr. Sadık KILIÇ

Ordu Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

İmza

Üye : Doç. Dr. Mustafa TUNÇER

Giresun Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurulları çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunmuş olduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mehmet Emin BOZKURT

ÖZET
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
İMAN VE ÂHİRET AHVÂLINE TALLUK EDEN ÂYETLERİN KLASİK
TEFSİRLERDE MUKAYESESİ
-el-MÂTÜRÎDÎ- ez-ZEMAŞERÎ- er-RÂZÎ ÖRNEĞİ-
MEHMET EMİN BOZKURT

Tefsir, Yüce Kitabımız Kur'an'ın anlaşılmasını ve yorumlanmasını hedefleyen ilimlerin aslı kabul edilen bir faaliyettir. İlk vahyin gelmesinden günümüze kadar çeşitli metotlarla bu faaliyet sürdürülmüştür. Bu çalışmada İmâm Matûrîdî'nin (ö. 333/944) ders takrirleri esnasında talebelerine istimplâ' ettirdiği *Te'vîlâtül Kur'ân* isimli tefsiri, Mutezile düşüncesinin önemli temsilcilerinden ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* isimli tefsiri ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) telif etmiş olduğu *Mefâtihu'l-gayb* isimli tefsirinde İman ve Âhret Ahvâline taalluk eden âyetler mukayeseli olarak ele alınmış ve müfessirlerin kendi ilmî ve fikrî müvâcehelerinden nasıl anlaşıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müfessirlerin itikadi görüşlerini âyetler üzerinde nasıl yansıttıkları, nasıl izahlar getirdikleri, görüş ve anlayışlarının ne olduğu, hangi konularda ittifak ve ihtilâfın olduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Te'vîlâtül Kur'ân, el-Keşşâf, Mefâtihu'l-gayb.

ABSTRACT
BASIC ISLAMIC SCIENCES
COMPARISON OF VERSES ON FAITH AND THE HEREAFTER IN CLASSICAL
COMMENTARIES

-THE EXAMPLE OF AL-MĀTURĪDĪ- AL-ZAMAKHSHARĪ- AL-RĀZĪ-

MEHMET EMİN BOZKURT

Tafsir is an activity that is considered to be the head of the sciences aiming to understand and interpret our Holy Book, the Qur'an. From the first revelation to the present day, this activity has continued with various methods. In this study, Imām Matūrīdī's tafsīr titled *Tafsīr al-Ta'wīlāt al-Qur'ān*, which he had his students read during his lectures, Zamakhsharī's tafsīr titled *al-Kashshāf*, one of the important representatives of the Mutazilite thought, and Fakhr al-Dīn al-Rāzī's tafsīr titled *Mafātīhu al-ghayb*, The verses related to faith and the Hereafter were analyzed comparatively and it was tried to determine how the related verses were understood by the commentators from their own scholarly and intellectual discussions. In addition, how the commentators reflected their theological views on the verses, how they brought explanations to the verses, what their views and understandings were, and on which issues there was alliance or disagreement were analyzed.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Ta'wīlāt al-Qur'an, al-Kashshāf, Mafātīhu'l-ghayb.

TEŐEKKÖR

Tez alışmama başlamadan önce tez konunun belirlenmesinde, tezin yazım aşamasında deneysel çalışmaların yönlendirilmesinde, sonuçların değerlendirilmesinde göstermiş olduğu ilgi ve katkılarından dolayı tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Orhan İYİBİLGİN'e, her zaman desteklerini esirgemeyen aileme teőekkör ederim.

Mehmet Emin BOZKURT

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL SAYFASI.....	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
KISALTMALAR.....	x
1.GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
1.2 Araştırmada Kullanılan Metot.....	2
1.3 İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve <i>Te'vîlâtul Kur'ân</i> Adlı Eseri.....	3
1.4 Cârullâh ez-Zemahşerî ve <i>el-Keşşâf</i> Adlı Eseri	4
1.5 Fahreddin er-Râzî ve <i>Mefâtîhu'l-gayb</i> Adlı Eseri.....	6
1.6 Kavramlar.....	7
1.6.1 İman ve Amel ile İlgili Kavramlar	8
1.6.1.1 İman.....	8
1.6.1.2 İslâm	10
1.6.1.3 Küfür	10
1.6.1.4 Nifak.....	12
1.6.1.5 Şirk	13
1.6.1.6 Amel.....	14
1.6.1.7 Fısk	15
1.6.1.8 Günah	16
1.6.2 Ahiret Ahvâliyle İlgili Kavramlar	17
1.6.2.1 Şefaat.....	18
1.6.2.2 Kabir Azâbı	20
1.6.2.3 Rü'yetullah	22
1.6.2.4 Cennet ve Cehennem.....	23
2. İMANA TAALLUK EDEN MESELELER	25
2.1 İman Tarifi ve Muhtevâsı	25
2.1.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	26
2.1.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	30
2.1.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	32
2.1.4 Mukayese	35
2.1 İman-Amel İlişkisi.....	36
2.2.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	36

2.2.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	41
2.2.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	44
2.2.4 Mukayese	45
2.3 Büyük Günah Meselesi	47
2.3.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	48
2.3.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	54
2.3.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	59
2.3.4. Mukayese	65
2.4 İmanda Artma-Eksilme Meselesi	67
2.4.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	68
2.4.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	71
2.4.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	74
2.4.4 Mukayese	79
2.5 İman-İslâm Ayrımı.....	81
2.5.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	81
2.5.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	83
2.5.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	85
2.5.4. Mukayese	86
3. ÂHİRET AHVÂLINE TAALLUK EDEN MESELELER.....	88
3.1 Şefaât.....	88
3.1.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	89
3.1.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	95
3.1.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	102
3.1.4 Mukayese	109
3.2 Kabir Azâbı	111
3.2.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	111
3.2.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	117
3.2.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	120
3.2.4 Mukayese	127
3.3 Rü'yetullah	131
3.3.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	131
3.3.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	137
3.3.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	141
3.3.4 Mukayese	150
3.4 Cennet ve Cehennem.....	152

3.4.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı	153
3.4.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	156
3.4.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı.....	158
3.4.4 Mukayese	161
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	167
ÖZGEÇMİŞ	173

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin/ibn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
md.	: Maddesi
ö	: Ölümü
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
vd.	: ve diğerleri

1.GİRİŞ

Hız. Peygamber döneminde karşılaşılan sorunlar vahiy yoluyla çözüme kavuşturulmuştur. Bu devirde ortaya çıkan bir problem olduğunda bizzat Hız. Peygamber'e başvurulmuştur.¹ Hız. Peygamber de Allah'tan almış olduğu vahyi sahâbelere ulaştırmış ve açıklamıştır. Onlar da kendilerine yapılan tebliğ ve tebyine teslimiyet göstermiş ve kalpleri tatmin olmuş bir şekilde sorunları vahiy yoluyla çözülmüştür.² Bundan dolayı Hız. Peygamber döneminde imanın tarifi, iman-amel ilişkisinin ne olduğu, büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında herhangi bir ihtilâf yaşanmamıştır.³ Fakat Hız. Peygamber'in vefatından sonra özellikle Hız. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesiyle büyüyen fitneler Hız. Ali (ö. 40/661) döneminde daha fazla büyümüştür. Hız. Ali ile Hız. Aişe'yi (ö. 58/678) karşı karşıya getiren Cemel vakâsı (36/656),⁴ aynı şekilde Muaviye'nin (ö. 60/680) Hız. Ali'ye biat etmemesi sonucunda yaşanan Sıffin Savaşı (37/657) meydana gelmiştir. Bu savaşın son demlerinde ise hilafet meselesinin Kur'an'a göre çözülmesi için hakemlere bırakılan Tahkim olayı (37/657) yaşanmıştır.⁵ Müslümanlar ilk defa birbirlerinin kanını dökerek savaşmak zorunda kalmışlardır.⁶ Bu olaylardan sonra müslümanlar arasında uzlaşması mümkün olmayan birtakım sorular ortaya çıkmıştır.

İmanın mahiyeti, iman ve amel arasında nasıl bir ilişki olduğu, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılıp birbirini öldüren büyük günah sahibi müslümanların inanç açısından dünyadaki ve âhiretteki durumlarının ne olduğu gibi sorular⁷ ortaya çıkmıştır. İşte bu ve benzeri sorulara/sorunlara her grup kendi müvâcehesinden bakmıştır.⁸ Mezhep ilkelerini Kur'an'a dayandırma gayreti içine girilmiştir.⁹ Her grup kendi görüşünü âyet ve hadis ile temellendirmeye çalışmıştır.¹⁰ Ayrıca imanın tarifinin nasıl yapıldığı ve neyin iman olarak kabul edildiği düşüncesi, iman ve amel bağlantısı noktasında son derece etkili olmuştur. Aynı

¹ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 120.

² Temel Yeşilyurt vd., *Kelâm Tarihi* (Kayseri: Tezmer Yayınları, 2014), 8.

³ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak -Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı (İstanbul: Kalem Yayınları, 1979), 18.

⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/320-321.

⁵ İsmail Yiğit, "Sıffin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107-108.

⁶ Ebû'l Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn- İlk Dönem İslâm Mezhepleri*- trc. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 42.

⁷ A. Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 384. Yeşilyurt vd., *Kelâm Tarihi*, 30.

⁸ Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 28.

⁹ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsir'in Oluşum Süreci*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 185.

¹⁰ Yalçınkaya, *İmam Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 77.

şekilde imanın mahiyeti ve nelerin iman tarifi kapsamına girmesi gerektiği anlayışı mezhepler arasında büyük günah işleyen kimsenin durumu ne olacak sorusunun cevabını da direkt olarak etkilemiştir. Ayrıca ümmet arasında ihtilaf yaşanan meseleler bunlarla sınırlı kalmamış âhiret hayatına taalluk eden sem'ıyyât bahsini ilgilendiren pek çok konuda tartışmaya açılmıştır.

Bu çalışmamızda iman ve imana taalluk eden meseleler ile âhiret ahvâline taalluk eden meselelerin mukayesesi yapılmıştır. Ümmet arasında otorite kabul edilen üç müfessirimizin meselelere yaklaşımları, ittifak ve ihtilâf ettiği noktalar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmamızın amacı İmâm Matûrîdî'nin *Te'vilâtül-Kur'ân*, ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* isimli eserlerinde kullandıkları usûl ve yöntem, iman ve âhiret ahvâline taalluk eden âyetlere getirdikleri bakış açıları, itikatta inandıkları mezhebin fikirleri ile âyetler arası nasıl bağlantı kurduklarına dâir kıyaslama yaparak, zikredilen üç tefsirin ihtilâf ve ittifak ettikleri yönlerini ortaya çıkarmaktır.

İmâm Matûrîdî'nin *Te'vilâtül-Kur'ân* ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* isimli eserleri tefsir alanında önemli olduğu kadar kelam alanında da önemli eserlerdendir. Kelam kitaplarında delil olarak kullanılan âyetlere bakıldığında sanki mezheplerin görüşleri oluştuktan sonra bu görüşü destekleyen âyetler aranmaya çalışılmıştır. Başka bir tabirle pergelin sabit ayağı kelam ilmine sabitlenmiş diğer ayağı ile âyet ve hadisler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmamız da pergelin sabit ayağı âyetler üzerine sabitlenecek, diğer gezgin ayağı ise müfessirlerin kelama dâir görüşlerine yoğunlaşılacaktır. Yani kelam penceresinden tefsire doğru değil tefsir penceresinden kelama doğru bakılacaktır. Çalışmamızı önemli kılan bir başka husus da araştırmacı, tezimizde ilgili müfessirlerin konuyu hangi âyetler üzerinde tartışıp ve istidlâl ettiklerini kolay bir şekilde tespit edebilecek ve müfessirlerin konuya dâir görüşlerini bulmak için onlarca kitap karıştırmak yerine tezimizde tek bir başlık altında konuya rahat bir şekilde ulaşabilecektir.

1.2 Araştırmada Kullanılan Metot

Araştırmamıza başlamadan önce literatür taraması yapılarak farklı kaynaklara başvurulmuştur. İlk olarak müfessirlerimizin hayatı ve eserleri hakkında özlü bilgiler verilmiştir. Müfessirlerimizin hayatı ve eserleri ile alakalı TDV İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddelerinin yanı sıra biyografi veya ilgili tefsirler üzerinde özel olarak yapılan çalışmalar tercih edilmiştir. Murat Sülün'ün, *Tefsir ve Otoriteleri*, Şerafettin Gölcük'ün, *Kelâm Tarihi*, Hilmi Demir-

Muzaffer Tan'ın, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî*, Enver Arpa'nın, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, Süleyman Uludağ'ın, *Fahrettin Râzî*, Sıddık Korkmaz'ın, *İmâm Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri* gibi eserler bunlardan bazılarıdır. İkinci bölümde tezimizin ana başlıklarından birisi olan iman ve imana taalluk eden meselelerin mukayesesi yapılmıştır. Özellikle ilgili âyetler tespit edilerek analiz yöntemi ile mukayese edilmiş, müfessirlerin ittifak ve ihtilâf halinde oldukları yerler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde tezimizin ana başlığını oluşturan âhiret ahvâline dair meselelerin mukayesesi yapılmıştır. Aynı şekilde ilgili âyetler tespit edilmiş ve analiz yöntemi ile mukayese edilerek, müfessirlerin ittifak ve ihtilâf halinde oldukları yerler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle son bölümde güncelliğini devam ettiren meseleler tercih edilerek bir nebze de olsa, klasik tefsir bakış açılarının güncel meselelere ışık tutması da amaçlanmıştır. Çalışmamıza geçmeden önce; el-Matûrîdî, *Kitabü't-tevhid*, Ömer en-Nesefî, *Akâidü'n-nesefî*, Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, ez-Zemahşerî, *Kitâbü'l-minhâc*, Eş'ari, *el-Lûm'a fî'r-redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Ali el-Kârî, *İmâm Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi* eserlerinin yanında akâdemik olarak hazırlanmış eserlerden de faydalanarak ilgili meseleler hakkında konuların girişinde özlü bilgiler verilmiş ve dipnotta gösterilmiştir. Ayrıca klasik tefsirlerde İmâm Matûrîdî'nin, *Te'vîlâtül-Kur'ân*, ez-Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf* ve Fahreddin er-Râzî'nin, *Mefâtihu'l-gayb* isimli eserlerinin yanı sıra Taberî'nin, *Câmiu'l-Beyan*, Kurtubî'nin, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kurân*, İbn Kesîr'in, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'az'im*, en-Nesefî'nin, *Medârikü't-tenzîl* gibi birçok klasik eserlere de başvurulmuştur.

1.3 İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve *Te'vîlâtül Kur'ân* Adlı Eseri

Asıl adı Muhammed olan İmam Matûrîdî, daha çok Ebû Mansûr künyesiyle maruf olmuştur. Tam ismi Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Hanefî es-Semerkandî el-Mâtürîdî şeklindedir.¹¹ Semerkant şehrinde doğmuştur. Ne zaman doğduğu konusunda net bir tarih yoktur. Fakat hicri 248'den önce doğduğuna dâir yorumlar yapılmıştır.¹² Tam isminden de anlaşılacağı üzere Hanefî mezhebine mensuptur. İlmi silsilesi Ebû Hanife'ye dayanmaktadır. İmam Mâtürîdî, ilmin altın çağını yaşadığı, ilim ehline hürmet edilen Sâmânoğulları'nın

¹¹ Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/151; Murat Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 113.

¹² Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (Konya: Kitap Dünyası, 2011), 99.

Mâverâünnehir bölgesinde hâkim oldukları bir dönemde yaşamıştır.¹³ Tefsir, hadis, usûl ve kelam gibi ilimlerde derinleşmiştir. 333/944 yılında vefat etmiştir.¹⁴

İmam Mâtürîdî'nin Hocaları: Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862), Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcânî (ö. III./IX. son çeyreği), Ebû Nasr el-İyâzî (ö. III./IX. son çeyreği), Nusayr b. Yahya el-Belhî'dir (ö. 268/881). İmam Mâtürîdî'nin Öğrencileri: Ali b. Saîd Ebû'l-Hasan er-Rüstüfağnî (ö. 345/956), Ebû'l-Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Hâkîm el-Semerkandî (ö. 342/953), Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), Ebû Muhammed Abdulkerim b. Mûsa el-Pezdevî'dir (ö. 390/1000).¹⁵

İmam Mâtürîdî'nin en önemli eserleri arasında *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-Makâlât*, *Reddû Evâ'ili'l-edille li'l-Ka'bî*, *Reddû Tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bî*, *Beyânü vehmi'l-Mu'tezile* zikredilebilir.¹⁶

İmam Mâtürîdî *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli eserini bizzat kendisi kaleme almamış, ders takrirleri esnasında talebelerine istimlâ' ettirmiştir.¹⁷ Tefsirinde âyetleri kendi bütünlüğü içinde anlamaya önem vermiştir. Ayrıca tefsirinde farklı kıraatlerde ki mânâyı okuyucuya yansıtmıştır. Aynı şekilde kelimeleri açıklarken kendisinden önce yaşayan Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ'nın (ö. 207/822) eserlerine başvurmuştur. Tefsir metodunda dikkat çeken başka bir özellik “Şöyle denilirse, şöyle derim” üslûbudur. Müfessirimizin kullanmış olduğu bu yöntem kendisinden sonra gelen ez-Zemahşerî ve er-Râzî'yi de etkilemiştir. Ayrıca tüm fikhî meseleleri Hanefî mezhebi doğrultusunda açıklamıştır. İnanç konularının geçmiş olduğu âyetler de kime reddiye yaptığını ismen muhakkak belirtmiştir. Buna ilâveten akıl-nakil ilişkisinde nakle dayanmakla beraber akla da hak ettiği değeri vermiştir.¹⁸

1.4 Cârullâh ez-Zemahşerî ve *el-Keşşâf* Adlı Eseri

Asıl adı Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Harezmi ez- Zemahşerî'dir. Künyesinden de anlaşılacağı üzere 467/1075 yılında Harizm bölgesinde Zemahşer'de

¹³ Hilmi Demir-Muzaffer Tan, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2022), 15.

¹⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 20.

¹⁵ Ahmed Ak, *Mâtürîdî Kaynaklarında Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2006), 27-28; Demir-Tan, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî*, 38-46.

¹⁶ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk.; Özen, “Mâtürîdî”, 28/151.

¹⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 156.

¹⁸ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 114-119.

doğmuştur.¹⁹ Doğumu ünlü Selçuklu Sultanı Melikşah (ö. 485/1092) ve veziri Nizamülmülk (ö. 485/1092) dönemine rastlamaktadır.²⁰ Bu dönem ilmin zirve yaptığı dönemlerdir. Ayrıca ez-Zemahşerî Türk sayılmakla birlikte Arap diline olan hakimiyetinden dolayı “Şeyhu’l-‘arabiyye”, doğmuş olduğu yerin göz bebeği olduğu için “Fahr-i Hârizm”, son dönemlerini Mekke-i Mükerrreme’de geçirdiği için “Cârullah” künyeleri ile meşhur olmuştur. Hayatında hayranlık duyduğu ve ilmî konuda gelişmesine katkı sağlayan hocası Ebu Mudar Mahmud b. Cerir ed-Dabiy’den (ö. 507/113) birçok konuda etkilenmiştir.²¹ Hiç evlenmeyen ez-Zemahşerî’nin kendi ifadesiyle hayatında iki dönemi vardır. Birinci dönemi: 45 yaş öncesi “kibirli ve mevki sevdalısı” olduğu dönemdir. İkinci dönemi: 45 yaş sonrası mütevâzi ve kanaatkâr bir kişiliğinin olduğu dönemdir.²² ez-Zemahşerî itikatta Mu’tezile mezhebine mensup olup “Hâtemu’l-Mu’tezile” olarak bilinmektedir. Hayatının son günlerinde muhtemelen siyasi sebeplerden dolayı hapse atılmış ve hayatının son demlerini hapiste geçirerek 538/1144 yılında vefat etmiştir.²³

ez-Zemahşerî’nin en önemli eserleri arasında *Nüketü’l-i’râb fî ğarîbi’l-i’râb, el-Fâ’ik fî ğarîbîl-hadîs, el-Minhâc fî usûli’d-dîn, Esâsü’l-belağ* zikredilebilir.

ez-Zemahşerî’nin en önemli eseri, Mutezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhas’ın teşvikiyle yazmış olduğu *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvi’l fî vucûhi’t-te’vîl* isimli tefsiridir.²⁴ ez-Zemahşerî bu tefsirini yazarken tefsir, hadis, kıraat, dil ve edebî eserlerin birçoğundan istifade etmiştir. Fakat bu eserlerinin çoğu Mu’tezile mezhebine mensup alimlerin eserleridir. Ayrıca âyetler de geçen kelimelerin mânâları, dilsel tahlilleri üzerinde durmasının yanı sıra belagat nüktelerini de verimli bir şekilde tefsirine yansıtmıştır.²⁵ ez-Zemahşerî tefsirinde pek çok hadis rivâyet etmekle beraber Sahih-i Müslim dışında kaynak vermemektedir.²⁶ Hemen hemen her âyette aklî muhâkemelere gitmiştir. İsrâiliyyat konusunda

¹⁹Mustafa Öztürk, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235; Enver Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri* (Ankara, Fecr Yayınları, 2012), 11.

²⁰ Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, 11.

²¹ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 143.

²² Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 144.

²³ Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, 11.

²⁴ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvi’l fî vucûhi’t-te’vîl-Keşşaf Tefsiri-Mukaddime* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/20.

²⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 204.

²⁶ Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, 78-82.

titiz davranmıştır. *el-Keşşâf* tefsirini bu kadar kıymetli kılan şey ez-Zemahşerî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olması değil Arapçaya olan hâkimiyetidir.²⁷

1.5 Fahreddin er-Râzî ve *Mefâtîhu'l-gayb* Adlı Eseri

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî'dir.²⁸ er-Râzî Büyük Selçuklu devletine başkentlik yapan Rey'de 543/1149 yılında dünyaya gelmiştir.²⁹ Ehl-i Sünnetin ve Eş'ari mezhebinin önde gelen savunucularından olması hasebiyle "Fahrüddîn er-Râzî" künyesiyle maruf olmuştur.³⁰ er-Râzî'nin kökeni konusunda bazı tartışmalar vardır. Kimileri Fars kökenli olduğunu söylerken, kimileri Arap kökenli olduğunu söylemişlerdir.³¹ er-Râzî'nin yaşadığı dönem hicri 7. asra tekâbül etmektedir. Bu dönemde Selçuklu ve Eyyübîler nakil esaslı ilmî anlayış gütmüşlerdir. Aklî ilimlerin dumura uğradığı bir dönem olmasına rağmen aklî ilimlerde hem yaşadığı çağa hem sonraki çağlara damga vuran İbn Rüşt (ö. 595/1198), Sührevendî (ö. 587/1191), İbn Meymûn (ö. 601/1204) gibi âlimler ile aynı dönemde yaşamıştır.³² er-Râzî, Eş'ârî mezhebine mensuptur. Ancak nesih konusunda farklı yaklaşımları ve Kur'an'ın eşsizliğini sarfe teorisine yakın bir anlayışla açıkladığından dolayı Mu'tezile olmakla itham edilmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin isminin geçmiş olduğu yerlerde "Aleyhisselam" lafzını kullandığından dolayı Şîa mezhebine mensup olmakla da itham edilmiştir.³³ er-Râzî; tefsir, fıkıh, kelam, felsefe, tıp, kimya, geometri, astroloji alanlarında pek çok eserler vermiştir.³⁴ Fıkıh'ta Şâfi mezhebine mensup olan er-Râzî 606/1210 senesinde Herat'da vefat etmiştir.³⁵

er-Râzî'nin ilmî silsesi babası, Ziyaeddin Ömer (ö. 559/1164) ile başlar. Ebu'l Kâsım Süleyman b. Nâsır el-Ensârî (ö.512/1118), İmamı'l-Haremeyn Ebu'l Meâlî (ö. 478/1085), Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Ebu'l Hüseyin el-Bâhilî (ö. 370/980), Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî'ye (ö. 324/936) kadar ulaşır.³⁶ er-Râzî'nin öğrencileri arasında; Kutbuddin Mısırî (ö. 618/1221),

²⁷ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 148. Tefsirinin metodu hakkında daha geniş bilgi için bk.; Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, 77-102.

²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/89-95

²⁹ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/89-95; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 1.

³⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 160.

³¹ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 12-14.

³² Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 197.

³³ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, 198.

³⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 160.

³⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 160.

³⁶ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 2.

Esîruddin el-Ebherî (ö. 663/1264), Efdâluddîn el-Huncî (ö. 646/1248) gibi isimler zikredilebilir.³⁷

er-Râzî'nin en önemli eserleri arasında: *Mefâtîhu'l-gayb*, *Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl*, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, *el-Maḥşûl*, *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*, *el-Muhassal* gibi eserler söylenebilir.³⁸

er-Râzî'nin en önemli eserlerinden birisi *Mefâtîhu'l-gayb* isimli tefsiridir. Bu eseri *Tefsîr-i Kebîr* ismiyle de meşhurdur. er-Râzî'nin bu eserinin *Tefsîr-i Kebîr* ismi ile adlandırılmasının sebebi bu tefsirden daha hacimli ve büyük tefsir olmayışından dolayı olmayıp er-Râzî'nin *Tefsîr-i Sağîr* diye maruf *Dürratü't-Tenzîl* isimli eserinden daha hacimli ve daha büyük olmasından kaynaklanmaktadır.³⁹ er-Râzî Fâtîha sûresini tefsir ederek, on bin mesele çıkarabileceği iddiasıyla *Mefâtîhu'l-gayb* isimli tefsirini yazmaya başlamıştır.⁴⁰ Fakat eserin hepsinin er-Râzî tarafından yazıldığı konusu tartışmalıdır. er-Râzî eserinde dirâyet metodunu izlemiş ve âyetleri tefsir ederken o zamana kadar elde etmiş olduğu tüm ilimleri tefsirine yansıtmaya çalışmıştır. Bundan dolayı İbn-i Teymiye (ö. 728/1328) "*Tefsîr-i Kebîr*" de tefsir dışında her şey var diyerek tenkit ederken, es-Sübki (ö. 771/1369) "*Tefsîr-i Kebîr*" de tefsirle beraber diğer ilimlerinde olduğunu söyleyerek takdir etmiştir.⁴¹ Ayrıca tekrarların çok olmasından ve karşı düşüncedeki olan kimselerin görüşlerini de ayrıntılı olarak aktarmasından dolayı tefsirinin hacmi oldukça geniştir. Ayrıca er-Râzî *Mefâtîhu'l-gayb* isimli eserinde aklî yöntem⁴² ile Kur'an'ı tefsir etmiştir. Bundan dolayı Kur'an'ı aklî yönden tefsir etme anlayışının genelde Mutezîlî düşünceye özelde ez-Zemahşerî'ye ait olmadığını ispatlamış olması da onun eserini değerli kılan başka bir husustur.

1.6 Kavramlar

İman ve amel kavramları Kur'an'da geçen temel kavramlardandır. İman kavramı Kur'an'da muhtelif âyetlerde farklı bağlamlarda kullanıldığından dolayı herkesin ittifak edeceği iman tanımı yapabilmek son derece zordur. Bundan dolayı imanın tarifi, imanın mahiyeti, imanın amel ile olan ilişkisi genelde kelimcilerin özelde müfessirlerin bakış açısına göre farklılık arz

³⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bk.; Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 35-36.

³⁸ Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.; Yavuz, "Fahredden er-Râzî", 12/89-95.

³⁹ Sülün, *Tefsîr ve Otoriteleri*, 200.

⁴⁰ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 109.

⁴¹ Sülün, *Tefsîr ve Otoriteleri*, 203.

⁴² Demirci, *Tefsîr Tarihi*, 161.

etmektedir. İman kavramıyla doğrudan ilişkisi olan amel kavramı da müfessirlerin ve kelimcilerin iman tarifine yüklemiş olduğu mânâyâ göre farklılık arz ettiği görülmektedir.

İman kavramına yüklenen mânâlar iman ile ilgili kavramları da direkt olarak etkilemiştir. İman kavramı lügatte “tasdik” mânâsına gelmektedir. İstılâhî olarak ise kalp ve dil ile birlikte tasdik veya kalp ve dil ile tasdik edip âzâlar ile eyleme dönüştürmek gibi farklı tanımlarla ifade edilmiştir. İman kavramına yüklenen mânâlar, öncelikle amel ve büyük günah kavramları olmak üzere iman ile ilişkisi olan pek çok kavrama yüklenen mânâyı şekillendirmiştir. Kavramlar başlığının altında ilk olarak iman ve imana taalluk eden kavramların kavramsal çerçevesi çizilecektir.

Ayrıca Kur'an'ın üzerinde durduğu en temel konulardan birisi de âhirete iman konusudur. Bundan dolayı âhirete taalluk eden meselelerin iman kavramı ile doğrudan ilişkisi vardır. Mezhepler arasında âhirete iman konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat âhîret ahvâline dâir tâlî meseleler de âyetlere farklı bakış açısından dolayı birtakım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Tezimizin son bölümünde âhîret ahvâline dâir meseleler ayrıntılı bir şekilde işlenecektir. Bu başlık altında ise âhirete dâir konumuzu ilgilendiren kavramların kavramsal çerçevesi çizilecektir.

1.6.1 İman ve Amel ile İlgili Kavramlar

Bu başlık altında İman kavramı ve onunla ilişkili olan İslâm, küfür, nifak, şîrk, amel, fîsk ve günah kavramlarının hem sözlük anlamlarına hem de ıstılâhî anlamlarına değinilecektir.

1.6.1.1 İman

Arapça bir kelime olan iman “أَمَنَ” (e-m-n) kökünden gelmektedir. İman kavramı korku kelimesinin zıddıdır.⁴³ “Güven ve emniyet içerisinde de doğrulamak, emin olmak” mânâsında olup inkâr etme ve yalanlama kelimesinin zıddı olan tasdik mânâsındadır.⁴⁴

İman kelimesi if'âl veznindedir. Kelimenin başındaki hemze iman kelimesine farklı mânâlar katmaktadır. Geçişli manası “emin kılmak, emân vermek” mânâlarına gelirken, sayrûrat yani geçişsiz mânâsı “emin olmak, kalbi güven ve itmi'nân içinde tutmak” mânâlarına

⁴³ Kureyş, 106/4.

⁴⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 99-100; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 171.

gelmektedir.⁴⁵ Ayrıca “sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek” mânâsında kullanılan “itikat etmek” kavramı da çoğu zaman iman etmek mânâsında kullanılmaktadır.⁴⁶

İstılâh mânâsı ise “Hz. Peygamber’in, Allah katından insanlara ulaştırdığı kesin olarak bilinen şeylerin küllüne, tereddüt ve şüpheden uzak bir şekilde kabul ve tasdik etmek” demektir.⁴⁷ Ayrıca şehâdet ile birlikte amel eden fakat kalben inanmayan kimse “münâfık”, şehâdetle birlikte amel etmeyen, fakat kalben inanan kimse “fâsık”, şehâdeti inkâr ve terk eden kimse “kâfir” kavramı ile ifade edilmiştir.⁴⁸

Kur’an’da iman kavramı 800’den fazla geçmektedir. İmandan söz eden âyetlere odaklanıldığında “ب” harfî ceriyle kullanıldığı görülmektedir. İman kavramı “ب” harfî ceriyle kullanıldığında “ikrâr ve itiraf” mânâlarına gelmektedir. Ayrıca bazı âyetlerde “ل” harfî ceriyle de kullanıldığı görülmektedir. “ل” harfî ceriyle kullanıldığında “iz’an ve kabul” anlamını ifade etmektedir.⁴⁹

İmanın tek bir tarifini yapmak son derecede zordur. Her mezhebe göre iman tarifi değişmektedir. Hatta bazen mezhep içindeki otorite âlimlere göre bile iman tarifi farklılık arz etmektedir. İmam Eş’arî (ö. 324/935), İmam Mâtürîdî, Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû’l-Mu’in en-Nesefî (ö. 508/1115), Fahreddin er-Râzî gibi isimlere göre İman, kalbin tasdikinden ibarettir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Pezdevî (ö. 482/1089) gibi âlimlere göre İman, kalp ile tasdik dil ile ikrârdır. İçlerinde ez-Zemahşerî’nin de bulunduğu Mutezile, Hariciler ve Ehl-i Hadis ulemâsına göre ise İman, kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve amelden ibarettir.⁵⁰

⁴⁵ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 111.

⁴⁶ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

⁴⁷ Harun Işık- Murat Serdar, *Sistematik Kelam* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 85.

⁴⁸ Sinanoğlu, “İman”, 22/212-214.

⁴⁹ Yalçınkaya, *İmam Mâtürîdî’de İman-Amel İlişkisi*, 33.

⁵⁰ Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, el-Fıkhu’l-Ekber trc. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 56; Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail Eş’arî, *el-Lûm’a fi’r-Redd ‘alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bid’a*, thk. H.Gurrâbe (Kahire: Matbaatü’l-Masiyra, 1955), 123; el-Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhîd*, 574; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 170; Gölcük- Toprak, *Kelâm*, 121-125.

1.6.1.2 İslâm

Sözlük de “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek, barış yapmak” mânâlarına gelen “سلم” (s-l-m) kökünden müştak olan İslâm kelimesi, boyun eğmek, gönüllü olarak barış iklimine dâhil olmak ve itaat etmek demektir.⁵¹

Kur’an’da sekiz yerde “İslâm” lafzı olarak geçmektedir. Farklı isim ve fiil türevleri ise pek çok yerde geçmektedir.⁵² Fiil formunda kullanıldığında genel manası Allah’a teveccüh etme, ona yönelme, teslim olma,⁵³ Allah’a karşı sorumluluğu yerine getirme⁵⁴ gibi mânâlara gelmektedir. Ayrıca Kur’an’da İslâm dini Allah nezdinde makbûl olan tek hak din olarak kabul edilmiştir. Bu din dışında başka bir dinin Allah nezdinde makbul olmadığı vurgulanmıştır.⁵⁵

Âlimler, İslâm ve İman kavramları üzerinde yoğun mesai harcamış, bu iki kavramın mânâsının aynı mı veya farklı mı olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir. Her ne kadar ez-Zemahşerî bu iki kavram hakkında farklı tanımlama⁵⁶ yapsa da Mutezile mezhebine göre bu iki kavram aynı şey değildir. İmam Mâtürîdî’ye göre bu iki kavram aynı mânâyı ifade etmektedir. Eş’ârî mezhebine mensup âlimler ise İman kavramının “tasdik” mânâsında İslâm kavramının ise “boyun eğme” mânâsında olduğunu söylemişlerdir.⁵⁷

1.6.1.3 Küfür

Sözlükte “örtmek”, nimeti gizlemek, nankörlük etmek” gibi anlamlara gelen küfür, ıstılâh mânâsı olarak genellikle “Allah’tan gelen dini, tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak” şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁸ Arap dilinde tohumun üzerini örttüğünden dolayı çiftçiye “كفار” (küffâr) denilmiştir.⁵⁹ Bundan dolayı İslâm dininde Allah’ı,

Peygamberi ve onun getirmiş olduğu kesin bilinen şeyleri inkâr edip üstünü örten kimseye de “كافر” (kâfir) denilmiştir. Kişinin kâfir olması için dini hakikatlerin bir kısmını veyahut birisini

⁵¹ Isfehâni, *Müfredât*, 509-510.

⁵² Abdülbâki, *el-Mu’cem*, “slm” maddesi.

⁵³ el-Bakara, 2/112; Lokmân, 31/22; el-Mü’min, 40/66.

⁵⁴ el-Enbiyâ, 21/108; ez-Zümer, 39/54.

⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/19,85.

⁵⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri*, 6/332.

⁵⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/1-2.

⁵⁸ Isfehâni, *Müfredât*, 918; Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/533-536.

⁵⁹ el-Fetih, 48/29.

inkâr etmesi yeterlidir.⁶⁰ Kur'an Allah'ı inkâr etmeyi,⁶¹ Allah'a çocuk isnat etmeyi,⁶² Allah'ın âyetlerini,⁶³ peygamberlerini,⁶⁴ Kur'an'ı,⁶⁵ melekleri,⁶⁶ dirilişi inkâr etmeyi⁶⁷ küfür kapsamında değerlendirmiştir. Bu mânâda küfrün, imanın tam zıddı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca küfrün çeşitleri vardır. Kişinin tabiata bakıp, Allah'ın varlığına birliğine delâlet eden yönleri düşünmeyip bu konuda kendisini câhil bırakmasına “Küfr-ü Cehli”, kişinin kalben Allah'ın tek mabud ve ilâh olduğunu bilmesine rağmen bunu dili ile ikrâr etmemesine “Küfr-ü Cuhûd”, kişinin Allah'ı ve Allah'a götüren kanıtları bilmesine rağmen ayak direyip inat etmesine “Küfr-ü İnâdî”, kişinin sarîh bir şekilde inkâr sözleri söylemesine “Küfr-ü Hükmi”, kişinin zâhiren müslümanlık işaretleri taşıyıp hakikatte de kalben bunları tasdik etmeyip, inanmamasına “Küfr-ü Nifakî” denilmiştir.⁶⁸

Mezheplerin iman tanımları aynı zamanda küfür dâiresinin sınırlarını da çizmiştir. İmam Matürîdî ve Eş'ârî âlimler iman, tasdikten ibaret kabul ettikleri için ameli, imandan bir cüz saymamışlardır. Bunun sonucu olarak kişinin, küfre girmesini ve iman dairesinden çıkmasını kalbin iman esaslarını tasdik etmeyip tekzib etmesine bağlamışlardır.⁶⁹ Mutezile, Hariciler ve Ehl-i hadis uleması, imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve amel olarak gördüklerinden dolayı bu iman tanımındaki üç maddeden hangisi eksik olursa, kişinin iman dairesinden çıkıp küfür dâiresine gireceklerini söylemiştir.⁷⁰ Burada Mutezile, kendi mezhep ekolü içerisinde yeni bir tanımlama getirmiştir. Mutezile, kişi büyük günah işlediğinde, iman dairesinden çıkar fakat küfür dâiresi içerisine girmeyeceğini söylemiştir. İlâveten eğer bu kişi dünya da tövbe ederse, tekrar iman dâiresine gireceğini, tövbe etmeden ölürse, kâfırlar gibi azâb göreceğini söylemiştir.⁷¹ Mutezile bu prensibini “el-menzile beyne'l-menziileteyn” olarak kavramlaştırmıştır.

⁶⁰ el-Bakara, 2/85.

⁶¹ en-Nisâ, 4/136; et-Tevbe, 9/54.

⁶² el-Mâide, 5/72-73.

⁶³ el-En'âm, 6/39.

⁶⁴ en-Nisâ, 4/42.

⁶⁵ el-İsrâ, 17/41; Meryem, 19/73-77.

⁶⁶ en-Nisâ, 4/136.

⁶⁷ Yâsîn, 36/78-79.

⁶⁸ Işık-Serdar, *Sistematik Kelam*, 122-125.

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 496.

⁷⁰ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 124.

⁷¹ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyâsî, İtikâdî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Hasan Karakaya- Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2014), 144.

1.6.1.4 Nifak

Arapça'da “نفق” (n-f-k) kökünden gelen nifak kelimesi, sözlükte “geçmek, tükenmek, iki yüzlülük, riya, içindekinin zıddını söylemek” mânâlarına gelmektedir.⁷² Ayrıca tarla faresinin toprağın altındaki kazmış olduğu tünelin bir ucundan girip diğer ucundan çıkması mânâsında gelmektedir.⁷³ Aynı şekilde münâfık kelimesi bu kökün “مفاعل” (mufâ‘ale) kalıbının ismi fâil formudur. Ayrıca Türkçe dilinde nifak kavramı daha çok münâfıklık mânâsında kullanılması⁷⁴ yanı sıra terim olarak iman ettiğini dil ile söyleyip küfrü kalpte gizlemek⁷⁵ mânâsında kullanılmıştır.

Âyetlerde münâfıkların inanmadıkları halde inanmış gibi gözükmeleri,⁷⁶ ağızlarıyla kalplerinde olmayan şeyleri söyledikleri⁷⁷ yönündeki sıfatlarından söz edilmiştir. Ayrıca münâfıkların cehennem en alt katmanında olacağı⁷⁸ belirtilmiştir. Aynı şekilde âyetlerde münâfıkların kulaklarının hakkı hakikati işitmediğin dolayı dillerinden hak çıkmadığını,⁷⁹ Allah'ın onlara vermiş olduğu âzâları doğru kullanmadıklarından dolayı Allah'ın onların kalplerini mühürlediği⁸⁰ bilgiside verilmiştir.

el-Matürîdî'ye göre Allah insanları mü'min, kâfir ve münâfık diye üç gruba ayırmıştır. Münâfıklar, kâfir ile iman ehli arasında git gel yaşayan kimselerdir. Onların kalplerin de nifakın zıddı olan iman bulunmamaktadır.⁸¹ Münâfıklar ile kâfirlerin sonuç olarak gideceği yer cehennemdir.⁸² Hatta sûret-i haktan gözüktükleri için azâbları daha şiddetli olacaktır.⁸³

Netice itibarıyla nifak kavramı, iman ile çok yakından ilgili bir kavramdır. Mü'min ve kâfir olma arasında git gel yaşayan kâfirden daha aşağı bir zümreyi ifade eden nifak kavramı dînî

⁷² Isfehâni, *Müfredât*, 1078.

⁷³ Isfehâni, *Müfredât*, 1079.

⁷⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970), 865.

⁷⁵ Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürânî, *Ta'rifât*. trc. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 240.

⁷⁶ el-Bakara, 2/8; el-Ankebût, 29/ 10.

⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/167.

⁷⁸ en-Nisâ, 4/145.

⁷⁹ el-Bakara, 2/17.

⁸⁰ el-Bakara, 2/6-16.

⁸¹ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 352-353.

⁸² en-Nisâ, 4/140.

⁸³ en-Nisâ, 4/145; et-Tevbe, 9/68.

literatürde iman etmedikleri halde iman etmiş gibi gözüken fakat kalplerinde iman emâresi bulunmayan kimseler için kullanılmıştır.

1.6.1.5 Şirk

Şirk “شرك” (şeraka) fiilinin mastarıdır. Bu kelime “bir şeye hissedar olma Allah’a denk ve eş tutma” anlamına gelmektedir. İf’al kalıbındaki formu “أشرك” (eşrake) dir. Bu kalıptaki mânası “denk tutma, şirk ve küfür” mânâlarına gelmektedir. Şirk eylemini gerçekleştiren kimseye ise “مشرک” (müşrik) denilmektedir.⁸⁴

Allah’ın yanı sıra başka ilâhlar edinmek, Allah’a başkalarını denk tutmak, şirk olduğu gibi onun güçlü, kuvvetli, kâdir olması, yoktan var etmesi konusunda da başka bir denklik kabul etmek şirk olarak kabul edilmiştir.⁸⁵ Aynı şekilde Allah’ın yanı sıra başka ilâhlar edinmek, cürümlerin en büyüğü kabul edilmiştir. Şirkin bağışlanmayacağı, bunun dışında kalan cürümlerin ise Allah’ın dilemesiyle bağışlanabileceği Kur’an’da belirtilmiştir.⁸⁶

Tevhid kavramı ile tamamen zıt olan şirk kavramı altı kısma ayrılmıştır:⁸⁷

Şirk-i istiklâl: Birbirleri ile alâkası ve bağı olmayan iki farklı ilâh edinenlerin ortak koşmasına denir. Başka bir ifadeyle Mecûsî inancında olduğu gibi Allah’ın varlığını reddederek doğadaki ay, güneş ve yıldızları ilah edinme durumudur.

Şirk-i teb’iz: Allah’ın tek olduğunu kabul etmekle beraber, ilâh olarak görülen başka ilâhlardan mürekkep olduğuna inanların şirk koşma hâlidir. Teslis inancı bunun misâlidir.

Şirk-i takrîb: Kâinatı var edenin tek olduğuna inanmakla beraber, O yaratıcının nezdinde kurbiyet sağlamak maksadıyla ondan başka, put ve heykellere tapınma durumudur. Câhiliye devrinde müşriklerin koşmuş olduğu şirk bunun misâlidir.⁸⁸

Şirk-i taklîd: Câhiliye inancında olduğu gibi önceki selef ve atalarından gördükleri şirk inancını doğru kabul edip bu inanç üzerinde inat ederek sürdürülen şirk koşma halidir.⁸⁹

⁸⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/193.

⁸⁵ Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1984), 60-61.

⁸⁶ en-Nisâ, 4/48,116; Lokmân, 31/13.

⁸⁷ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelama Giriş*, 60-61.

⁸⁸ ez-Zümer, 39/3.

⁸⁹ el-Bakara, 2/170.

Şirk-i esbâb: Sebebe vesile olanı, asıl sebebin kaynağı olarak görme durumudur ki hastalara şifa veren Şâfi olan Allah'ı görmezden gelerek hastaya şifa verenin doktor olduğunu kabul etme anlayışı bunun misâldir.

Şirk-i hafî: Allah'ın rızasını göz ardı ederek, kulların rızası için uğraşmak, nefsin hevâsını tatmin etme durumudur. Bir nevi insanların rızasını ve nefsin hevâsını ilah edinme hâlidir.⁹⁰

1.6.1.6 Amel

Amel sözlükte “iş, eylem, çaba, hareket, faaliyet aksiyon” gibi mânâlara gelmektedir.⁹¹ Bazen “fiil” kavramıyla aynı anlamda kullanılmış olsa da aralarında fark vardır. Tüm varlıkların yapmış olduğu eyleme “fiil” denilirken sadece canlıların yapmış olduğu eyleme “amel” denilmiştir.⁹² Amel, bilinçli ve irâde sonucu yapılan bir eylemdir.

Kur'an'da “عمل” (a-m-l) kökünden müştak farklı kalıplarda üç yüz elli altı kere geçmektedir.⁹³

Kur'an'da hayırlı amelin yapan kimsenin ameli anlamında “عمل عامل” (amele âmilîn)⁹⁴ şeytanın eylemi anlamında “عمل الشيطان” (amelü's-şeytan)⁹⁵ ifsad edenlerin işi mânâsında “عمل المفسدين” (amelü'l-müfsidîn)⁹⁶ gibi terkipler halinde de kullanılmıştır. Ayrıca Kur'an'da makbûl amel anlamında “عمل صالح” (amel-i salih)⁹⁷ terkihi ile ifade edilirken ma'siyet ve günah olarak sayılan ameller ise “سوء اعمال” (amel-i sû')⁹⁸ terimiyle ifade edilmiştir.

Ayrıca hem müfessirler hem de kelimciler nezdinde amel ile iman ilişkisi ihtilâflı bir meseledir. İmam Matürîdî'ye göre amel, imandan bir cüz değildir.⁹⁹ Mutezile, Hariciler ve Ehl-i Hadis ulemâsı ise ameli imandan bir cüz saymışlardır.¹⁰⁰ Günümüzde bazı yazarlar imanın kişiyi

⁹⁰ Işık-Serdar, *Sistematik Kelam*, 128.

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* a-m-l maddesi.

⁹² Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/59-64.

⁹³ Abdalbâkî, *el-Mu'cem*, “amel” maddesi.

⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/195.

⁹⁵ el-Mâide, 5/90.

⁹⁶ Yûnus, 10/81.

⁹⁷ el-Furkan, 25/70.

⁹⁸ et-Tevbe, 9/37.

⁹⁹ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 171.

¹⁰⁰ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 136.

amele sevk etmesi gerektiği anlayışından hareketle iman ile amel arasında külliyet ve cüzziyyet ilişkisi olmadığını fakat sebep-sonuç ilişkisi olduğunu vurgulamışlardır.¹⁰¹

Sonuç itibariye amel kavramı, imanla ilişkili bir kavramdır. Kötü olsun iyi olsun bir eylemin sonucu amel kavramıyla ifade edilmiştir. Aynı zamanda amel irade gerektiren canlının eylemidir. İrâde olmayan eylemler ise fiil kavramıyla açıklanmıştır. Yani her amel fiildir fakat her fiil amel değildir.

1.6.1.7 Fısk

Fısk kelimesi sözlükte “yaş hurma ve hurmaya benzeyen meyvelerin dış kabuğunu yırtıp, malum sınırı aşması” mânâsına gelmektedir.¹⁰² Terim olarak ise haktan ayrılmak, Allah’ın yapılmasını istediği şeyleri yapmayıp itaatten sapan, günah işleyen, mü’min veya kâfir olarak tanımlanmaktadır.¹⁰³ Ekseriyetle dine dâir emirleri reddetmeyip kabul eden fakat gerektirdiği davranış ve sorumluluğu yapmayan kimseler için kullanılmıştır.

Ayrıca Kur’an’da yalın halinde yedi kere, çekimli formlarında kırk yedi kere kullanılmıştır.¹⁰⁴ Bazen küfür kelimesinden daha geniş mânâda imanın karşıtı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁵ Bazen dînî vecibelerin ve itaatin karşıtı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁶ Bazen de hidâyet ve delâlet kavramlarıyla ilişkilendirildiği görülmektedir.¹⁰⁷ Fakat Kur’an’da fısk kelimesinin zikredildiği yedi âyette de müslümanlara hitap edildiği göz önünde bulundurulursa; bu âyetler de geçen fısk kelimesinin küfür mânâsında olmadığı aksine günah işleme mânâsında olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca fıkıh literatüründe fısk kavramı adâlet sıfatının karşıtı olan bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bireyin büyük günaha düşmüş olması, küçük günahlarda ise ısrar etmesi mânâsına gelmekle beraber yapılması gereken farzları yapmaması, haramlara dalması ve kötü amellerinin iyi amellerinden daha fazla olması mânâsına gelmektedir.¹⁰⁸ Aynı şekilde bu kavram hadis ilimleri literatüründe râvi’nin cerh edilmesine sebep olan adâlet vasfına yönelik

¹⁰¹ Muhammed Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 105.

¹⁰² İsfehâni, *Müfredât*, 796-797; er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 1/471.

¹⁰³ Ali Şafak, “Fısk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/38-39.

¹⁰⁴ Abdülbâki, *el-Mu’cem*, “F-s-k” md.

¹⁰⁵ el-Bakara, 2/99; Âl-i İmrân, 3/110; el-En’âm, 6/49; es-Secde, 32/18.

¹⁰⁶ el-Bakara, 2/197; en-Nûr, 24/4; el-Hucurât, 49/7,11.

¹⁰⁷ el-Bakara, 2/26; et-Tevbe, 9/80.

¹⁰⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Fasık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/202-205.

ta'n noktalarından bir tanesidir. İslâmın emir ve yasaklarına uygun davranmayarak râvî'nin günah işlemesini "Fısku'r-râvî" kavramı ile ele almışlardır.¹⁰⁹

Netice olarak Kur'an ve Sünnet'de kullanılan fık kavramının geniş muhtevâsı birçok tartışmayı da beraberinde getirmiş ve farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹¹⁰ Hariciler "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir"¹¹¹ âyetini delil alarak, âyette geçen fâsıkların Allah'ın indirdikleri ile hükmetmedikleri kanaatine vararak, onların kâfir olduklarını söylemişlerdir.¹¹² Mutezile, büyük günah işleyen kişinin fâsık olduğunu, imandan çıktığını ama küfre girmediğini söylemiştir. Yani kendi ilkeleri doğrultusundaki kavramsal ifade ile "el-menzile beyne'l-menziyeteyn" durumundadır.¹¹³ Ehl-i Sünnet ise genel olarak fâsık kimsenin günahkâr olduğunu fakat iman dâiresi dışına çıkmadığını söylemiştir.¹¹⁴

1.6.1.8 Günah

Günah kelimesi Farsça bir kelime olup, Allah'ın buyruklarına muhâlefet ederek yapılan eylemler demektir.¹¹⁵ Günah kelimesi Kur'an'da çeşitli kelimeler ile ifade edilmiştir: "ذنب" (zenb), "أثم" (ism), "وزر" (vizr), "معصية" (ma'siyet), "خطأ" (hata), "سيئة" (seyyie), "فحش" (fuhş), "فسق" (fisk), "جرم" (cürm), "صغيرة" (sağîre), "كبيرة" (kebîre) kelimeleri günah kavramı yerine kullanılan kelimelerden bazılarıdır. Âlimlerden bazıları büyük günah ve küçük günah ayrımı yapmamışlardır.¹¹⁶ Fakat âlimlerin çoğu niteliği açısından günahı, günah-ı sağîre yani küçük günah ve günah-ı kebîre yani büyük günah olmak üzere iki kategoride değerlendirmişlerdir. Fakat büyük günahların ne olduğu konusunda ve sayıları hakkında mezhepler arasında ittifak yoktur.¹¹⁷

¹⁰⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 82.

¹¹⁰ Yavuz, "Fasık", 12/202-205.

¹¹¹ el-Mâide, 5/44.

¹¹² Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/36.

¹¹³ Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/34.

¹¹⁴ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 490-491; Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 264.

¹¹⁵ Ömer Faruk Harman, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/278.

¹¹⁶ Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 68.

¹¹⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 137.

Hız. Peygamber zamanında büyük günah işleyen kimsenin durumunun ne olacağı hakkında herhangi bir tartışma olmamıştır.¹¹⁸ Fakat Hız. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşlarının vuku bulmasının akabinde müslümanlar arasında birtakım sorunlar ve ihtilâflar gündeme gelmiştir. Bu savaşlarda İslâm'ın büyük günah saydığı¹¹⁹ öldürme eylemini gerçekleştiren iki grup da müslümandır. Savaşın sonucu itibarıyla müslümanlar büyük günah işlemişlerdir. Bu durum birtakım soruları gündeme getirerek tartışmaya açmıştır. Öldüren kimsenin durumu ne olacağı, mü'min olarak mı yoksa kâfir olarak mı değerlendirileceği, âhirette hâlinin ne olacağı vb. sorular müslümanların gündeminde önemli yer tutmuştur. Bu mesele dini literatürde "Mürtekib-i Kebire'nin Durumu" başlığı altında tartışılmıştır. Mutezile'ye göre büyük günah işleyen kimse mü'min de değil kâfir de değildir. Mutezile'ye göre bu kimse büyük günah işleyerek mü'min olma vasfını yitirmiştir. Fakat imanın rûknü olan tasdik hâlâ devam ettiğinden dolayı kâfir de olmamış ancak fâsık olmuştur. Eğer tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemi hak etmiştir. Ancak Mutezile mezhebine mensup âlimler bu kimseye mürted ahkâmı uygulanmayacağını bilakis İslâm ahkâmının gerektirdiği muâmele yapılacağını söylemişlerdir.¹²⁰ Haricilere göre ister küçük ister büyük günah işleyen kimse kâfir olmuştur. Çünkü onlara göre amel, imandan bir rûkündür. Bundan dolayı ameli terk eden kimse kâfir olmuştur. Haricilere göre kişi ya mü'min ya da kâfirdir. Bu ikisi arasında herhangi bir konum yoktur.¹²¹ Ehl-i Sünnet'e göre büyük günaha girmiş kimse ne iman dairesi dışına çıkmış ne de küfre girmiştir. Çünkü Ehl-i Sünnet âlimlerin ekserisi ameli, imandan bir cüz olarak değerlendirmemiştir.¹²²

1.6.2 Ahiret Ahvâliyle İlgili Kavramlar

İnsanların ahvâli ölüm ile iki kısma ayrılır. Ölümden önceki ahvâle "Dünya Ahvâli" ölümden sonraki ahvâle ise "Âhiret Ahvâli" denilmektedir.¹²³ Akıl ve deney ile ispat edilmesi mümkün olmayan, naklî delillerle sabit olan, inanca taalluk eden esaslara "Sem'iyyat" ismi verilmektedir.¹²⁴ Araştırmamızın üçüncü bölümünü teşkil eden şefaât, kabir azâbı, rû'yetullah, cennet ve cehennem gibi başlıklar "Sem'iyyat" denilen alanın konusudur. Bu alandaki

¹¹⁸ Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 68.

¹¹⁹ el-Mâide, 5/32.

¹²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 34; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 138.

¹²¹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 36; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 138.

¹²² el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 490-491; Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 264; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 138.

¹²³ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 18.

¹²⁴ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 20.

meseleler nakle dayalı meselelerdir. Bu başlık altında konumuzu ilgilendiren kavramların, kavramsal çerçevesi çizilecektir.

1.6.2.1 Şefa

Lügatte “yalnız olan herhangi bir şeyi, kendisi gibi dengi veya bir benzeriyle çift hale getirmek, bir kimseye öncülük edip, işini yapma konusunda yardımcı olmak veya işinin halledilmesi için birisinden yardım talep etmek” gibi mânâlara gelen, sülâsi mücerred hali “شفع”(şefa) olan şefa kavramı “kusur ve hatasının mağfur olması için veya talebinin yerine gelmesi için bir kimseye aracılık etme” manasına gelmektedir.¹²⁵

Şefa kelimesinin kökeni olan “شفع” (şefa) fiili “ل” harfi ceriyle kullanıldığında da “bir kimse için aracılık yapmak” mânâsına gelirken cümlede “إلى” harfi ceri ile kullanıldığında, “sebepe olmak, vesile olmak” mânâsına gelmektedir. Ayrıca cümlede “في” harfi ceri ile kullanıldığında “yapılan iş ne ise o iş konusunda yardımcı olmak” anlamlarına gelmektedir. Arap dilinde şefa eden kimseye “شافع” (şâfi‘) veya “شفيع” (şefi‘) denilmektedir.¹²⁶ Ayrıca “شفعة” (şüf‘a), istenilen bir şeye ziyade yapmak, eklemek anlamında kullanılmaktadır. Aynı şekilde fıkıh literatüründe kullanılan şüf‘a hakkında bu anlamda kullanılmaktadır.¹²⁷ Ayrıca “تشفيع” (teşfi‘) kelimesi “bir kimsenin yardımını kabul etmek” mânâsında kullanılırken “استشفاع” (istişfâ‘) kelimesi ise “bir kişiden yardım talep etmek” mânâsında kullanılmaktadır.¹²⁸

Terim olarak ise âhiret hayatında günah işlemiş mü’minlerin bağışlanmaları, günah işlememiş mü’minlerin derecelerinin âli olması için peygamberlerin, meleklerin, Allah’ın hoşnutluğunu elde etmiş mü’minlerin, Allah’a yalvarıp yakarmaları, dua talebinde bulunmaları ve günahların mağfur olmasını istemeleri anlamına gelmektedir.¹²⁹

¹²⁵ Isfehâni, Müfredât, 555.

¹²⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Tevîli Âyi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2010), 1/413.

¹²⁷ Semîn el-Halebî, *Misalli Ansiklopedik Kur’an Sözlüğü*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 562.

¹²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubi, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2021) 2/76

¹²⁹ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 612.

Kur'an'da şefaât kavramı on dokuz sûrede zikredilmiştir. Farklı yerlerde otuz bir defa kullanılmıştır. Bunların bir tanesinde lûgat mânâsında kullanılırken on üç tanesinde ıstılâhî mânâ da kullanılmıştır. Diğer yerlerde ise fiil ve isim formlarıyla zikredilmiştir.¹³⁰ Aynı şekilde Kur'an'da peygamberlerin,¹³¹ meleklerin,¹³² salih mü'minlerin şefaât edeceğini,¹³³ putların şefaâtinin reddedilip,¹³⁴ inkârcıların ise şefaâten mahrum kalacağı vurgulanmıştır.¹³⁵

Şefaât konusu mezhepler arasında tartışmalı bir meseledir. Hariciler ameli, imandan bir cüz kabul etmişlerdir. Küçük günah ve büyük günah diye ayırma yapmamışlardır. Tüm günahları büyük günah kategorisinde değerlendirmişlerdir. Bundan dolayı günah işleyen kimsenin kâfir olduğunu söylemişlerdir. Kâfir olan kimse için şefaâtin mümkün olmadığı görüşünü savunmuşlardır.¹³⁶ Mutezile mezhebinin önde gelen isimlerinden Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) Hz. Peygamberin ümmetine şefaât edeceğini bu konuda herhangi bir ihtilaf olmadığını söylemiştir. Asıl ihtilâfın şefaâtin kimlere yönelik olacağı konusunda olduğunu belirtmiştir. Kendi mezhebine göre şefaât tövbe eden mü'minler için mümkün olacağını, büyük günah işleyen kimseler hakkında şefaâtin hem aklen hem de naklen mümkün olmadığını söylemiştir. Ehl-i Sünnet'in kabul etmiş olduğu naklî delilleri kendi prensipleri doğrultusunda te'vile tabi tutmuştur.¹³⁷ ez-Zemahşeri de Kâdî Abdülcebbar gibi düşünmektedir. ez-Zemahşeri'ye göre şefaât büyük günah işleyen kimseler ve isyan hâlinde olanlar hakkında olmayacaktır. Fakat şefaât, kendisinden hoşnut olunan ve tövbe eden kimselerin konumlarını artırmak için olacaktır.¹³⁸

Ehl-i Sünnetin önde gelen alimlerinden Taftazânî peygamberlerin ve salih mü'minlerin büyük günah işleyen kimseler hakkında şefaât edeceklerini söylemiştir.¹³⁹ Aynı şekilde Ebû Hanîfe "Fıkhu'l Ekber" isimli eserinde Hz. Peygamberin büyük günah sahibi kimselere şefaât

¹³⁰ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "Ş-f-a" md.; bkz. Akif Akay, *İslam İnancında Şefaât* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 53.

¹³¹ el-İsrâ, 17/79; bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/467.

¹³² en-Necm, 53/26; bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/467.

¹³³ el-Enbiyâ, 21/28; bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/23.

¹³⁴ Yûnus, 10/18.

¹³⁵ el-Mü'min, 40/18.

¹³⁶ Hariciler, Âli- İmrân, 3/192; Secde, 32/20. âyetlerini delil olarak kullanmışlardır. bk. el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 194.

¹³⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/604-608.

¹³⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/372, 1/792, 6/1036.

¹³⁹ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 271.

etmesinin hak olduğunu söylemiştir.¹⁴⁰ Ehl-i Sünnet'in genel kanaati bu yöndedir.¹⁴¹ İmam Matûrîdî şefaatin, büyük günah işleyen kimseler hakkında olduğunu söylemiş, Mutezile mezhebinin görüşlerine reddiyeler yapmıştır.¹⁴² er-Râzi de şefâat'in salih kimselerin konumlarını ve mevkilerini artırmak için olmadığını, aksine azâba duçar olacak kimselerden azâbın kalkması yönünde şefaatin gerçekleşeceğini söylemiştir. Ehl-i Sünnetin genel prensibi doğrultusunda görüşlerini zikretmiştir.¹⁴³

1.6.2.2 Kabir Azâbı

Kabir kelimesi Arapça'da “meyyitin defnedildiği yer” anlamına gelmektedir. Çoğulu “قبر” (kubûr) şeklindedir. Kabirlerin bulunduğu mekâna “مقبر” (makber) denilmektedir.¹⁴⁴ Çoğulu “مقابر” (mekâbir) şeklindedir. Türkçe de ziyâret edilen mekân mânâsına gelen mezar kelimesi de aynı şekilde “kabir” anlamında kullanılmaktadır.¹⁴⁵ Ayrıca “Berzah” da denilen kabir hayatı, kişinin ölmesi ile başlayan, tekrar dirilinceye kadar devam edecek olan hayata denir.¹⁴⁶ Başka bir ifadeyle ölüm, sonsuzluğa doğru giden uzunca bir yoldur. Kabir ise âhiret hayatının ilk durağıdır. Aynı şekilde âhiret ahvâline özel olan iyilerin mükafat alacağı kötülerin ise mücâzâtının verileceği hayata kabir hayatı denilmektedir. Bu kabir hayatı iyilere kabir nimeti kötülere ise kabir azâbı olacaktır.¹⁴⁷ Kur'an'da “قبر” (kabir)¹⁴⁸ ve “مقابر” (mekâbir)¹⁴⁹ kelimesi tekil formda bir defa geçmektedir. Çoğulu olan “قبر” (kubûr) kelimesi ise beş defa¹⁵⁰

¹⁴⁰ Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 231.

¹⁴¹ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 163.

¹⁴² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Boynukalın (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 17/22.

¹⁴³ Fahrreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr* thk. Seyyid İmrân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 2/22.

¹⁴⁴ Kürşat Demirci, “Kabir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/33; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, 190.

¹⁴⁵ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 350.

¹⁴⁶ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 351.

¹⁴⁷ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 20.

¹⁴⁸ et-Tevbe, 9/84.

¹⁴⁹ et-Tekâsür, 102/2.

¹⁵⁰ el-Hac, 22/7; Fâtır, 35/22; el-Mümtehine, 60/13; el-İnfîtâr, 82/4; el-Âdiyât, 100/9.

kullanılmaktadır. Ayrıca “برزخ” (berzah) kelimesi de ise üç yerde¹⁵¹ geçmektedir. Bunların iki tanesi maddî mânâda diğeri ise metafizik mânâsında kullanıldığı söylenmektedir.¹⁵²

İslam mezhepleri arasında kabir hayatının varlığı, ebediliği, bedenle mi yoksa sadece ruhî mi olacağı konusunda farklı tartışmalar vardır. Ebû Hanife, kabirde ruhların kullara yeniden verileceğinin hak olduğunu ifade etmiştir. Kâfir olsun mü'min olsun kabirde azâbın gerçekleşmesinin hak olduğunu söylemiştir.¹⁵³ Ondan sonra gelen Ehl-i Sünnet âlimleri de genel olarak bu görüşü devam ettirmiş ve savunmuşlardır.¹⁵⁴ Fakat azâbın cismanî mi yoksa sadece ruhânî mi olacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazısı cismanî olacak¹⁵⁵ derken bazıları ise rûhânî olacağı görüşünü savunmuşlardır.¹⁵⁶

Hariciler bir kimseye kabirde azâb edileceği görüşünü reddetmişlerdir.¹⁵⁷ Ehl-i Sünnet kitaplarında Mutezile mezhebinin kabir azâbını inkâr ettiğini söylemiştir.¹⁵⁸ Fakat Kâdî Abdülcebbar bu iddiayı reddetmiştir. Mutezile mezhebinden ayrılıp Cebriye mezhebine katılan Dırâr b. Amr'dan (ö. 200/815) rivâyet edilen görüş haricinde kabir azâbının gerçekleşmesi konusunda ümmet arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını zikretmiştir. Kabir azâbının vukû bulacağını, sübûtunu, vaktini ve faydası konusunu uzunca anlatmıştır.¹⁵⁹

İmam Matûrîdî, Ebû Hanife ile aynı kanaattedir. İmam Matûrîdî kabir azâbının gerçekleşeceğini söylemiştir.¹⁶⁰ İmam er-Râzî de kendi mezhebi doğrultusunda kabir azâbının hak olduğunu ilgili âyetlerde zikretmiştir.¹⁶¹ ez-Zemahşerî de kabir azâbını kabul etmiş ve tefsirinde bu görüşünü zikretmiştir.

¹⁵¹ el-Mü'minûn, 23/100; el-Furkân, 25/53; er-Rahmân, 55/20.

¹⁵² bkz. Mehmet Okuyan, *Kur'an'a Göre Kabir Azabı* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017), 56.

¹⁵³ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 253.

¹⁵⁴ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 251; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 177.

¹⁵⁵ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 253.

¹⁵⁶ Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 596.

¹⁵⁷ Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 198.

¹⁵⁸ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 253; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 177.

¹⁵⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/662.

¹⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/21, 17/314,

¹⁶¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 14/76-77, 14/534, 15/404-405.

1.6.2.3 Rü'yetullah

Rü'yetullah kavramı görmek mânâsına gelen “رؤية” (ru'ye) kelimesi ile “الله” (Allah) lafzından mürekkebe olup Allah'ın görülmesini ifade eden bir kavramdır.¹⁶² Istılâh olarak ise cennet ehlinin bizzat gözleriyle Allah'ı müşâhede etmesi ve görmesini ifade etmektedir.¹⁶³ Rü'yetullah kelimesi kavramsal olarak Kur'an'da geçmemektedir. Fakat Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin Allah'ı bizzat kendi gözleriyle görme arzusuna girişmeleri ve peygamberden kendilerine Allah'ı dünyada gösterme talebinde bulundukları zikredilmiştir.¹⁶⁴ Aynı şekilde Firavun, Hz. Mûsa'nın Rabbini görmek için yardımcısından kendisi için bir kule yapmasını istediği de Kur'an'da geçmektedir.¹⁶⁵

Allah'ın görülmesinin dünyada mümkün olup olmadığı Ehl-i Sünnet içerisinde ihtilâflı olmakla beraber genel kanaate göre dünyada Allah'ı görmek mümkün değildir.¹⁶⁶ Mezhepler arası asıl ihtilâf Allah'ın âhirette görülmesinin imkân dâhilinde olup olmadığı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ehl-i Sünnet, Allah'ın âhirette görülmesinin aklen câiz, naklen vâcib olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷ Mutezile ise Allah'ın gözlerle görülemeyeceği konusunda ittifak halindedir. Allah'ı görmek için mekân, yön ve mesafe olmasının gerektiğini söylemiştir. Allah'ın ise bu üç şarttan münezzeh olduğunu ve cisim özelliği atfetmenin onun şanına yakışmadığını ifade etmiştir. Bundan dolayı Allah'ı bizzat gözle görmenin muhâl olduğu görüşünü savunmuşlardır.¹⁶⁸ Fakat kalplerle görülüp görülmeyeceği konusu ve Allah'ın kendi zâtını görüp görmeme konusunda ihtilâflı görüşler zikretmişlerdir.¹⁶⁹

İmam Matûrîdî ve er-Râzî Allah'ın görülmesinin imkân dahilinde olduğunu söylemişlerdir.¹⁷⁰ ez-Zemahşeri ise kendi mezhebi doğrultusunda Allah'ın görülmesinin imkân dâhilinde olmadığını savunmuştur.¹⁷¹

¹⁶² Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/311; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, 190.

¹⁶³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, 190.

¹⁶⁴ en-Nisâ, 4/153.

¹⁶⁵ el-Mü'min, 40/36-37.

¹⁶⁶ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 319-312.

¹⁶⁷ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 183; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 87.

¹⁶⁸ Işık-Serdar, *Sistemik Kelâm*, 260.

¹⁶⁹ Mu'tezilenin bu konudaki görüş ve delillerinin ayrıntısı için bk.; Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/374-384; Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 238; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 87.

¹⁷⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/165; er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/114.

¹⁷¹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/718.

1.6.2.4 Cennet ve Cehennem

Cennet kelimesi “örtmek, gizlemek” mânâsındaki “جن” (cenn) kökünden gelmekte olup bitki, dal, budak ve ağaçlarıyla toprağı saran yeşillikleri ve yemişleri bol bahçe mânâsına gelmektedir.¹⁷² Istilâhî olarak ise günahı olmayan, günahı mağfur olunmuş veya günahının bedeli olan cezayı çekmiş mü'minlerin âhirette konaklayacakları mekânın ismi olarak kullanılmıştır.¹⁷³

Kur'an'da tekil, ikil ve çoğul formlarıyla yüz kırk yedi defa geçmektedir. Yirmi beş yerde “dünya arzındaki bağ, bahçe” mânâsında kullanılırken altı yerde “ilk insan Hz. Âdem ve hanımı Hz. Havva'nın yerleştirildiği yer” mânâsında kullanılmıştır. Bir âyette “Hz. peygamberin vahiy meleği Cebrâil'i gördüğü sidretü'l-müntehânın çevresinde bulunan me'vâ cenneti” mânâsında¹⁷⁴ kullanılırken diğer yerlerde ise “iman edenlerin âhret yurdunda mükâfât olarak girecekleri cennet” mânâsında kullanılmıştır.¹⁷⁵

Kur'an'da cennet ismi farklı mânâlarda kullanılmıştır. On üç kere “refah, huzur” mânâsına gelen “جنات النعيم” (Cennâtü'n-Na'im) terkihiyle, on bir kere “meskûn olunan yer” mânâsında “جنات عدن” (Cennâtü-Adn) terkihiyle, iki yerde “içinde üzüm bağı bulunan bahçe” mânâsına geldiği gibi cennetin tamamını veya cennetin tam ortasını ifade eden “فردوس” (Firdevs) kelimesiyle, “sonsuz kalınacak yer” mânâsına gelen “دار المقامة” (Dâru'l-Mukâme) terkihiyle kullanılmıştır.¹⁷⁶ Ayrıca sonsuzluk vatanı “دار الخلد” (Dâru'l-Huld) terkihiyle, ahiret yurdu anlamına gelen “دار الآخرة” (Dâru'l-Âhire) terkihiyle, dünya hayatının sonu mânâsına gelen “عاقبة الدار” (Âkîbetü't-dâr) terkihiyle de kullanılmıştır.¹⁷⁷

¹⁷² M. Süreyya Şahin, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374.

¹⁷³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, 68.

¹⁷⁴ en-Necm, 53/13-15.

¹⁷⁵ Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “cennet” md.; Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/376.

¹⁷⁶ M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “cennet” md.; Bekir Topaloğlu, “Cennet”, 7/376.

¹⁷⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 96.

Cehennem kelimesi “Derin kuyu, faydası olmayan, uğursuz” gibi anlamlara gelmekte olup kökeni kimi âlimlere göre farsça¹⁷⁸ kimilerine göre ibrânice olduğunu söylemişlerse de¹⁷⁹ Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) bu kelimenin arapça kökenli olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰ Cehennem kelimesi Kur’an’da herhangi bir sözlük mânâsı taşımaktan ziyâde Allah’ın âyetlerini inkâr edip hakikat olan vahyin üzerini örtmeye çalışan kâfirlerin, içi dışı farklı olan münâfıkların ve zâlimlerin azâb görecekleri mekân olarak tarif edilmiştir.¹⁸¹

Yedi farklı kapısı olduğu belirtilen¹⁸² cehennem, Kur’an’da farklı kelimelerle kullanılmıştır. Yirmi altı yerde “alevi son derece hararetli ve ısısı yüksek” mânâsına gelen “جحيم” (Cehim) kelimesiyle, iki yerde “tepeden aşağıya doğru yuvarlanmak” mânâsına gelen “حامية” (Hâmiye) kelimesiyle, aynı şekilde iki yerde cehennem kapılarından bir kapının isminin olmasının yanı sıra “kırmak, ezip zarar vermek” mânâsına gelen “حطمة” (Hutame) kelimesiyle, bir yerde “mahza ateş” mânâsına gelen “لظى” (Lezâ) kelimesiyle, on yedi farklı yerde “tutuşturtmak” anlamına gelen “سعير” (Saîr) kelimesiyle, dört farklı yerde “yoğun ateş ile yakıp kavurmak” mânâsına gelen “سقر” (Segar) kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁸³

Âyetler üzerinden cennet ve cehennemin ebedîliği, cennet nimetinin ve cehennem azâbının devamlılığı ve cennet ve cehennemin hâli hazırda yaratılıp yaratılmadıkları tartışılmıştır. Tezimizde müfessirlerin görüşleri ve delilleri ilgili bölümde tek tek ele alınacağından dolayı bu başlık altında bu kadarı ile yetinilmiştir.

¹⁷⁸ Isfehâni, Müfredât, 250.

¹⁷⁹ Ömer Faruk Harman, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/225.

¹⁸⁰ Semîn el-Halebî, *Misalli Ansiklopedik Kur’an Sözlüğü*, 1/506.

¹⁸¹ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/227.

¹⁸² el-Hicr, 15/44.

¹⁸³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimler Sözlüğü*, 65; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 88.

2. İMANA TAALLUK EDEN MESELELER

Müslümanlar arasında ilk fitneler zuhur edince, imanın mâhiyeti, iman ve amel arasında nasıl bir ilişki olduğu, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılıp, birbirini öldüren büyük günah sahibi müslümanların itikadi açıdan durumu, büyük günah işleyen kimsenin âhiretteki durumu v.b. gibi sorular¹⁸⁴ gündeme gelerek tartışmaya açılmıştır. Her grup sorulara/sorunlara kendi müvâcehesinden bakmış,¹⁸⁵ mezhep ilkelerini Kur'an'a dayandırma gayreti içine girerek¹⁸⁶ kendi görüşünü, âyet ve hadis ile temellendirmeye çalışmışlardır.¹⁸⁷ Ayrıca imanın tarifinin nasıl yapıldığı ve neyin iman olarak kabul edildiği düşüncesi, iman ve amel bağlantısı noktasında son derece etkili olmuştur. Aynı şekilde imanın mahiyeti ve nelerin iman tarifi kapsamına girmesi gerektiği anlayışı, mezhepler arasında büyük günah işleyen kimsenin durumu ne olacak sorusunun cevabını da direkt olarak etkilemiştir. Bu bölümde özelde İmam Matûrîdî, ez-Zemahşerî ve İmam er-Râzî'nin yukarıda zikredilen soruları âyetler çerçevesinde nasıl delillendirdiği, görüşlerini nasıl savundukları tespit edilmeye çalışılmış, akabinde müfessirlerin delil ve düşünceleri mukayese edilmiştir.

2.1 İman Tarifi ve Muhtevâsı

İmanın tek bir tarifini yapmak son derecede zordur. Her mezhebe göre farklı tarifi yapılmıştır. Hatta bazen mezhep içindeki otorite alimlere göre dâhi iman tarifi farklılık arz etmektedir. İmam Eş'arî, İmam Mâtürîdî, Bâkılânî, Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, Fahreddin er-Râzî gibi âlimler "İman, kalbin tasdikinden ibarettir" demişlerdir. Ebû Hanîfe, Pezdevî gibi âlimler "İman, kalp ile tasdik dil ile ikrardır" görüşünü savunmuşlardır. İçlerinde ez-Zemahşerî'nin de bulunduğu Mutezile, Hariciler ve Ehl-i Hadis ulemâsı ise "İman, kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve amelden ibarettir" görüşünü savunmuşlardır.¹⁸⁸ Bu başlık altında müfessirlerimizin iman tarifi ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşlerinin tespit edilmeye çalışılmış ardından bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılmıştır.

¹⁸⁴ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* 384; Yeşilyurt vd., *Kelâm Tarihi*, 30.

¹⁸⁵ Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelâm*, 28.

¹⁸⁶ Çalışkan, *Siyasal Tefsir'in Oluşum Süreci*, 185.

¹⁸⁷ Yalçınkaya, *İmam Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*, 77.

¹⁸⁸ Ebû Hanife, el-Fıkhu'l-Ekber, 56; Eş'ari, *el-Lüm'a*, 123; el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 574; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 170; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 121-125.

2.1.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî'ye göre iman, tasdikten ibarettir. O, bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”¹⁸⁹ âyetini tefsir ederken bu konuya temas etmiştir. Ona göre; müttakî olan kimseler, Allah'ın kitabında zikredilen fakat görünmeyen âleme ait hakikatlere, Kur'an'ın bildirdiği va'd-vâide; yapılması ve yapılmaması gereken şeylere, cennet ve cehenneme inananlardır. Aslında iman, görünmeyen gerçeğe olur. Çünkü imanın, tasdik ve tekzip olmak üzere iki yönü bulunur. Bundan dolayı İmam Mâtürîdî, imanın tasdikten ibaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁰

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, “Allah'a ve âhiret gününe inandık” diyenler de vardır.”¹⁹¹ âyetini tefsir ederken de imanın tarifine temas etmiştir. Ona göre; Allah, bu kimselerin ilâhî hakikatleri doğrulayıp tasdik etmediklerini Hz. Peygambere haber vererek, imanın tarifine de işaret etmiştir. Aynı zamanda bu âyet, Kerrâmiye mezhebinin görüşünün yanlış olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü onlar “İmanın kalben tasdik olmadığını, aksine dil ile ikrardan ibaret” olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki Allah, âyette Hz. Peygambere, münâfıkların dil ile ikrar etseler bile mü'min dâiresi dışında olduğunu bildirmiştir. İşte bu durum imanın kalben tasdik olduğu görüşünü ortaya koymaktadır.¹⁹²

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ “Onlara, “İnsanların inandıkları gibi siz de inanın” denildiğinde ise, “Biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?” derler. İyi bilin ki asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler.”¹⁹³ âyetini tefsir ederken de bu konuya temas etmiştir. O, bu âyetin münâfıklar ya da Ehl-i kitap hakkında olabileceğini söyledikten sonra açıklamalarına şöyle devam etmiştir: “Eğer ki bu âyet münâfıklar hakkında ise bu âyetin mânâsı “Hz. Peygamberin arkadaşları, alenî ve gizli her şeyde iman ettiği gibi sizler de iman edin” mânâsına gelmektedir. Eğer zikredilen âyet Ehl-i kitap hakkında ise “tasdik ederek iman edin” mânâsına gelmektedir.” İmam Mâtürîdî imanın kalp ile tasdikten ibaret olduğu düşüncesindedir. Ona göre imanın kalp ile tasdikten ibâret

¹⁸⁹ el-Bakara, 2/3.

¹⁹⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/31.

¹⁹¹ el-Bakara, 2/8.

¹⁹² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/35.

¹⁹³ el-Bakara, 2/13.

olduğunun delili müfessir, dilci ve edebiyat bilginlerinin, Kur'an'da geçen "iman ettiler" ifadelerinin hepsinin "tasdik ettiler" mânâsına geldiğini kaydetmiş olmalarıdır.¹⁹⁴ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî *قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّبَابُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ* "Şimdi biz ne kadar doğruyu söylüyor olsak da, biliyoruz ki sen bize inanmayacaksın"¹⁹⁵ âyetini tefsir ederken "sen bize inanmayacaksın" ifadesini "sen bizi tasdik etmezsin" şeklinde tefsir etmiştir.¹⁹⁶ Yani "iman" kelimesini etimolojik yönden değerlendirip imanın, kalben tasdik anlamına geldiğini dolaylı olarak ifade etmiştir.

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi mü'min erkeklerden, mü'mine ve hür kadınlarla izdivâca güç yetiremeyenlerin elleri altında mevcut olan cariye kızlarla evlensinler âyetinin devamında geçen *وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ* "Allah imanınızı en iyi bilendir."¹⁹⁷ ifadesini tefsir ederken, imanın kalbin eylemi olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî eğer ki iman, dilin eylemi olmuş olsaydı onun hakikatini herkes idrâk ederdi diyerek imanın, tasdikten ibaret olduğuna işaret etmiştir.¹⁹⁸ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ* "Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de - yolcu olan müstesna- gusledinceye kadar namaza yaklaşmayın."¹⁹⁹ âyetini tefsir ederken imanın, her ne kadar insanlar arasında dil ile ifade edilmesi elzem olsa da imanın asıl yerinin kalp olduğunu ve imanın kalbe dâir bir eylem olduğunu söylemiştir.²⁰⁰

İmam Mâtürîdî *يَا أَيُّهَا الرُّسُولُ لَا يَحْزُنَكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنُ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ هُمْ فِي الدُّنْيَا حَزِيٌّ وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ* "Ey Peygamber! Gerek kalpleri iman etmediği halde yalnızca dilleriyle "İnandık!" diyen münafiklardan, gerekse yalanı can kulağıyla dinleyen ve sana gelmemiş bir topluluk hesabına casusluk eden yahûdilerden küfürde birbirleriyle yarışarcasına koşturup duranlar sakın seni

¹⁹⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/38.

¹⁹⁵ Yûsuf, 12/17.

¹⁹⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/285.

¹⁹⁷ en-Nisâ, 4/25.

¹⁹⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/161.

¹⁹⁹ en-Nisâ, 4/43.

²⁰⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/240.

üzmesin...”²⁰¹ âyetini tefsir ederken ince bir nüansa dikkat çekmiştir. Ona göre âyette “Dilleriyle iman edenler” şeklinde söz edilmemiş “Dilleriyle iman ettik” şeklinde söz edilmiştir. Bundan dolayı dil ile ikrârın imanın bir şartı olmadığına ortaya çıktığını beyan etmek istemiştir. İmam Mâtürîdî iman kelimesinin lugavî mânâsının tasdik olduğunu aksinin tekzip olduğunu ifade etmiştir. Dilin sadece insanlar arasında bir hükmünün olduğunu yoksa imanın bir şartı olmadığını belirtmiştir. Ayrıca ilâve olarak el-Mâtürîdî’ye göre marifet, bir fiili iktisap etmeden kalpte vuku bulan şeydir. Tasdik ise bir fiili mutlaka iktisap ederek kalpte vuku bulan şeydir. Bir fiilin iktisabı ise tekzibi terk ederek tasdik etmektir. Bundan dolayı İmam Mâtürîdî, imanın ikrâr ve marifet olmadığını sadece tasdik olduğunu bu âyet ile delillendirmiştir.²⁰²

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi bu düşüncesini وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَعُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا “Ateşin karşısında durdurulup da “Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü’minlerden olsak” dedikleri vakit (hâllerini) bir görsen!”²⁰³ âyetini açıklarken de dile getirmiştir. Ona göre âyette nedâmet sahibi kimseler iki sebepten dolayı imanın tasdikten ibaret olduğunu idrak etmişlerdir. Birincisi; onlar âyette tekzipin karşısında imanı zikretmişlerdir ki bu durum imanın tasdik olduğuna delâlet etmektedir. İkincisi; âhirette nedâmet yaşayacak kimseler, âyette وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَعُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا “rabbimizin âyetlerini yalanlamasak” cümlesinde geçen “âyetler” ifadesini söylemişlerdir. İmam Mâtürîdî’ye göre “âyetler” ise kişinin amel etmesi için değil aksine yalanlamak ya da doğrulaması için olan şeylerdir. Başka bir ifadeyle tekzip için değil tasdik içindir. Ayrıca İmam Mâtürîdî’ye göre “Ateşin karşısında durdurulup da “Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak” cümlesinde imanın tasdikten ibaret olduğuna dâir delil vardır. Çünkü ateşin karşısında durdurulanların nedâmet duyup feryâd etmeleri, dünyada mü’min olamadıkları içindir. İşte bu durumda imanın tasdikten ibaret olduğunun bir göstergesidir.²⁰⁴

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi قَالَ فِرْعَوْنُ اٰمَنْتُمْ بِهٖ قَبْلَ اَنْ اَدَّٰنَ لَكُمْ اِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَّكْرُومُوْهُ فِى الْمَدِيْنَةِ لِيُخْرِجُوْا مِنْهَا اَهْلَهَا “Firavun, “Ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha!” dedi. “Şüphesiz bu halkını

²⁰¹ el-Mâide, 5/41.

²⁰² el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/227.

²⁰³ el-En’âm, 6/27.

²⁰⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/40.

oradan çıkarmak için şehirde kurduğunuz bir tuzaktır. Göreceksiniz!”²⁰⁵ âyetini tefsir ederken de bu meseleye temas etmiştir. Ona göre âyette geçen *أَمْنُكُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ أَدْنَىٰ لَكُمْ* “Ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha!” ifadesi imanın yalnızca tasdikten ibaret olduğunu göstermektedir. Çünkü sihirbazlar *قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ* “biz alemlerin rabbine iman ettik”²⁰⁶ ifadesini kullandıklarında onlar sadece tasdik ettikleri halde “Firavun onlara iman ettiniz ha!” diyerek Allah’a olan inançlarını kabul etmiştir. Bu durum imanın sadece tasdikten ibaret olduğunu göstermektedir.²⁰⁷

İmam Mâtürîdî *فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّتُهُ مِنْ قَوْمِهِ عَلَىٰ خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ أَنْ يَفْتِنَهُمْ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ* *لَمِنَ الْمُشْرِكِينَ* “Firavun ve ileri gelenlerinin kötülük yapmaları korkusu ile kavminin küçük bir bölümünden başkası Mûsâ’ya iman etmedi. Çünkü Firavun, o yerde zorba bir kişi idi. O, gerçekten aşırı gidenlerdendi”²⁰⁸ âyetini şöyle tefsir etmiştir: “Mûsâ’ya iman eden adamlar Firavun ve elebaşlarından korktukları halde yine de iman ettiler. Mûsâ’ya iman etmeye yanaşmayanlar ise Firavun ve elebaşlarından korktukları için iman etmediler. Bu âyet bir kişinin korku sebebiyle imanını izhâr etme konusunda ma’zeretli sayılsa bile hakiki anlamda imanını terk etmesi durumunda ma’zeretli kabul edilmeyeceğine delâlet etmektedir. Çünkü iman tasdiktir, tasdik de kalp de olur. Mahlûkattan hiç kimsenin diğerinin kalbinin içinde ne olduğunu bilmesi mümkün değildir.”²⁰⁹

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi *مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا* “Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.”²¹⁰ âyetinde geçen *وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ* “Kalbi imanla dolu olduğu hâlde” ifadesini iman ile ilişkilendirmiştir. Ona göre imanın da küfrün de hakikati; dil ve âzâlarda olmayıp onun yeri kalptedir. Çünkü dil ve âzâlar baskı altında iken mükrih kimse onu yönlendirebilir. Ama kalbe kalbin sahibinden başkası mâlik olamaz. Bundan dolayı

²⁰⁵ el-A’râf, 7/123.

²⁰⁶ el-A’râf, 7/121.

²⁰⁷ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/24.

²⁰⁸ Yûnus, 10/83.

²⁰⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/98.

²¹⁰ en-Nahl 16/106.

verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”²¹⁶ âyetini tefsir ederken, âyette geçen kelimelerin etimolojik tahlillerinin yaptıktan sonra, tefsirinde sürekli kullanmış olduğu bir soru tarzıyla²¹⁷ “Sahih İman Nedir?” diye soru sormuş ve cevap olarak “Sahih İman, kişinin hakka tam bağlanması onu diliyle net bir şekilde ikrâr etmesi ve ameliyle onu doğrulamasıdır.” demiştir.²¹⁸ Buna ilâveten şu bilgileri kaydetmiştir: “Hz. Peygamber hayatta iken vahiy devam ediyor, insanlar gelen vahyi ya kabul edip iman ediyor ve iman gereğini yapıyor, ya da inkâr edip küfrü tercih ediyordu. Daha sonraki zamanlarda ise iman ettiğini söyleyen ama iman gereğini yerine getirmeyen hatta günahın büyüğünü işleyen bir zümre ortaya çıkmıştır.” ez-Zemahşerî, bunlara mü’min denilmeyeceğini, ama açıktan da inkâr etmedikleri için tekfir edilemeyecekleri düşüncesindedir.²¹⁹ Bu kimselerin iman ve küfür arasında bir yerde olacağını ifade edercesine “Kim, kalben inanmayı terk ederse şehâdet getirip amel etse dâhi münâfık olur. Kim şehâdeti terk ederse kâfir olur. Kim de ameli terk ederse münâfık olur” diyerek âyeti tefsir etmiştir.²²⁰

el-Keşşâf müellifi وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالِيَوْمَ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, “Allah’a ve ahiret gününe inandık” diyenler de vardır.”²²¹ âyetini tefsir ederken de meseleye temas etmiştir. Ona göre Allah bu sûrenin ilk kısmında, dinlerini tamamen Allah’a ait kılan dilleri, kalpleri, söyledikleri ve eylemleri ister zâhir ister gizli olsun birbirine muvâfık olan muvahhid mü’minlerden söz etmiştir. Akabinde ise kalpleri ve lisanları itibariyle tamamen kâfir olanlardan söz etmiştir. Son grup olarak ise, ağızlarıyla iman ettiklerini söyleyen fakat kalpleriyle inanmayan cehennemin en alt tabakasını²²² oluşturacak münâfıklardan söz etmiştir.²²³ ez-Zemahşerî’nin çıkarımlarından yola çıkarak iman, kalp ile tasdik lisanla ikrâr ve amellerle bu inanç ve ikrârı doğrulamak görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ “Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!”

²¹⁶ el-Bakara, 2/3.

²¹⁷ Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri* 154.

²¹⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/144.

²¹⁹ Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri* 75.

²²⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/144.

²²¹ el-Bakara, 2/8.

²²² en-Nisâ, 4/143.

²²³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/176.

dediler.”²²⁴ âyetini tefsir ederken müslümanların Bedir savaşı öncesinde Mekkeli müşrikler ile yaşadıkları olaylardan söz etmiştir. Müslümanların imanlarının artmasını, onların Bedir savaşı öncesinde ortalığı karıştırmak isteyen Nu’aym (ö. 30/650) isimli kişinin söylediklerine kulak asmayıp, niyetlerinde ihlaslı olup Allah yolunda cihat etmede azimkâr olmalarından kaynaklandığını söylemiştir. Çünkü ez-Zemahşerî tâatlerin imanın bir parçası olduğunu ifade ettikten sonra iman, itikat, ikrâr ve amelden ibaret olduğunu zikretmiştir.²²⁵

2.1.3 er-Râzî’nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam er-Râzî’ye göre iman, tasdikten ibarettir. Bu görüşünü savunmak için bazı âyetlerle istidlâl etmiştir. er-Râzî *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”²²⁶ âyetini tefsir ederken, iman, mâhiyeti ve imana dâir farklı anlayışları uzunca anlatmıştır. Ona göre iman, mâhiyetine dâir görüşleri dört farklı grupta toplamak mümkündür. Birinci görüş, “İman, kalp ve organların eylemleri ve lisânın ikrarıdır”. Bu görüş Mu’tezile, Harici ve Ehl-i Hadise aittir. İkinci görüş, “İman, kalp ve lisân ile birliktedir”. Ebû Hanîfe ve fakihlerin ekserisi bu görüştedir. Üçüncü görüş, “İman, sadece kalbin amelidir” görüşüdür. Dördüncü görüş ise “İman yalnızca lisânın ikrarıdır” görüşüdür.²²⁷ er-Râzî bu açıklamalardan sonra sonuç olarak “İman, kalbin tasdikinden ibarettir” görüşüne kendisinin katıldığını söylemiştir.²²⁸

İmam er-Râzî *قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ* “Şimdi biz ne kadar doğruyu söylüyor olsak da biliyoruz ki sen bize inanmayacaksın.”²²⁹ âyetini tefsir ederken, ulemânın bu âyette geçen iman kelimesinin tasdik mânâsında kullanıldığına dâir istidlâl ettiklerini söylemiştir. Âyette geçen *قَالُوا* “sen bize inanmayacaksın” ifadesinde “sen bizi tasdik etmezsin” mânâsının kastedildiğini ifade etmiştir. İlâveten dilsel olarak tasdik mânâsında kullanılan iman kelimesinin ıstılâhî olarak da aynı

²²⁴ Âl-i İmrân, 3/173.

²²⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri*, 1/1136.

²²⁶ el-Bakara, 2/3.

²²⁷ er-Râzî tefsirinde uzun uzun açıklamalar yapmış, grupları kendi içinde tasnife tabi tutmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk.; er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 1/340-342.

²²⁸ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 1/342.

²²⁹ Yûsuf, 12/17.

mânâda kullanılması gerektiğini söyleyerek, imanın tasdikten ibaret olduğuna dikkat çekmiştir.²³⁰

İmam er-Râzî *كَيْفَ يُحْكَمُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ* “*Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse kâfirlerin ta kendileridir.*”²³¹ âyetini tefsir ederken Haricilerin, bu âyeti delil olarak ileri sürüp, günah işleyen herkesi kâfir olarak nitelendirdiklerini söylemiştir. er-Râzî, Haricilerin bu yanlış yaklaşımı hakkında beş farklı görüş aktarmıştır. Birinci görüş: Bu âyetin yahudiler hakkında olduğunu beyan eden görüştür. er-Râzî bu görüşü zayıf bulmuştur. İkinci görüş: Buradaki küfrün ıstılâhî mânâda kullanılan küfür olmadığı, kÂdeme olarak o küfürden daha aşağıda bir küfür olduğunu beyan eden görüştür. Bu görüş Atâya (ö. 309/922) aittir. Üçüncü görüş: Âyetin mânâsını kim onunla amel etmez ise sanki kâfirlere benzemiş olur mânâsına hamletmek mümkündür, görüşüdür. Bu görüş İbnu’l-Enbarî’ye (ö. 328/940) aittir. er-Râzî bu görüşü de kabul etmemiş ve zayıf bulmuştur. Son görüş olarak ise “*Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse*” ifadesi hem kalp ile hem de dille bilinçli bir şekilde inkâr etmeyi kapsamaktadır. Kalbiyle Allah’ın indirdiklerinin onun hükmü olduğunu bilip, diliyle Allah’ın indirdiklerini ikrâr edip ameliyle bunlara tezat eylem ortaya koyan kimse, bu âyetin hükmü dâhiline girmez görüşüdür. Bu görüş İkrime’ye (ö. 105/723) aittir. Müfessirimiz son görüşün doğru ve isabetli olduğunu söylemiştir.²³² Müfessirimizin tercih etmiş olduğu görüşten yola çıkarak imanın, kalbî bir eylem olduğunu ancak kişinin kâfir muâmelesi görmemesi için dille ikrâr etmesinin gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

Tefsîrû’l-Kebîr müellifi *مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ* “*Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.*”²³³ âyetinde geçen *وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ* “*Kalbi imanla dolu olduğu hâlde*” ifadesini tefsir ederken imanın mekânının, kalp olduğunu söylemiştir. İmam er-Râzî’ye göre mekânı kalp olan bir şey ya inanç ya da düşünce; kelâm-i nefsîdir. Dolayısıyla er-Râzî imanın ya marifetten ya da kelâmî nefis ile tasdikten ibaret olması gerektiğini söylemiştir.²³⁴ *Tefsîrû’l-*

²³⁰ er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, 9/302.

²³¹ el-Mâide, 5/44.

²³² er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, 6/224.

²³³ en-Nahl, 16/106.

²³⁴ er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, 10/326.

قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا كُفْرُكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*Kebîr müellifi “Bedevîler «Inandık» dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama «Boyun eğdik» deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”*²³⁵ âyetini tefsir ederken Allah, bedevilere iman etmenin söz ile olmayacağını ancak imanın, kalbî bir eylem olduğunu bildirmiştir, diyerek açıklamıştır.²³⁶

er-Râzî'nin iman tanımına dâir görüşünü daha net ortaya koyabilmek için meşhur bir olay olan Hâtib b. Ebî Belta (ö. 30/650) hâdisesinden söz etmenin, faydalı olacağı kanaatindeyiz. Hz. Peygamber, Hz. Zübeyr, (ö. 36/656) Hz. Mikdâd (ö. 33/653) ve Hz. Ali'ye bir görev vermiştir. Hz. Peygamber onlara, İsmi “Hâh” olan bir bahçeye kadar gitmelerini orada hevdeç²³⁷ içerisinde yanında mektup olan bir kadın olduğunu, o mektubu kadından alıp kendisine getirmelerini istemiştir. Hz. Zübeyr ve arkadaşları emredilen bahçeye gitmiş ve kadını bulmuşlardır. Fakat kadın yanında mektup olmadığını söylemiştir. Birtakım uğraşlar sonucunda Hz. Zübeyr ve arkadaşları kadından mektubu almış ve mektubu Hz. Peygamber'e getirmişlerdir. Mektubun içeriğini açıp baktıklarında, mektubu Hâtib b. Ebî Belta'nın, Mekke'de ki bazı müşriklere yazdığı ve Hz. Peygamber'in bazı işlerini onlara haber verdiği ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber, Hâtib b. Ebî Belta'dan durumu öğrenmek için niçin böyle bir şey yaptığını sormuş, O da kendisini cezalandırma konusunda acele davranılmamasını talep etmiştir. Kendisinin Kureyş kabilesinden birisi olmadığını fakat Kureyş ile dostluk anlaşması olan bir kimse olduğunu söylemiştir. Medine'de olan Muhâcir ve Ensâr'ın Mekke'de mallarını korumak için tanıdıklarının olduğunu ama kendinin kimsesinin olmadığını ma'zeret olarak sunmuştur. Ayrıca kendisinin, İslam dininden dönmediğini ve kâfir olmadığını ifade etmiştir. Gizli mektup gönderme olayını yalnızca kendi mallarını korumak için yaptığını samimi bir şekilde Hz. Peygamber'e beyan etmiştir. Hz. Peygamber'de olayın Hâtib b. Ebî Belta'nın ifade ettiği gibi olduğunu onaylamıştır. Bu olay üzerine müslümanların böyle gizli anlaşmalar yapmaması gerektiğine dâir

لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Allah'a ve ahiret gününe iman eden

²³⁵ el-Hucurât, 43/14.

²³⁶ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 14/401.

²³⁷ Kadınların binmesi için deve üzerine yapılan küçük mahfele verilen isimdir.

hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi soy-sopları olsalar bile, Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin. İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir. Onları, içlerinden ırmaklar akan ve içlerinde ebedî kalacakları cennetlere sokacaktır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, Allah'ın tarafında olanlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."²³⁸ âyeti nazil olmuştur.²³⁹

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi bu âyeti tefsir ederken, imanın ve Allah'ın düşmanlarının sevgisinin bir arada olmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Ona göre kişinin, muhabbet duyduğu iki şeyden birini seçmesi gerekir. Eğer seçmediğini söylüyorsa bu kalbin sahibi ya münâfıktır ya da büyük günah ve isyan sahibidir. Fakat bu kimsenin kâfir olmadığını söylemiştir.²⁴⁰ Bu çıkarımlarından hareketle er-Razi'nin imanın, tasdikten ibaret olduğu düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kişi dille ikrâr edip kalben tasdik etmiyorsa münâfıktır. Kalp ile tasdik edip amel olarak doğru işler yapmıyorsa mücrimdir. Müfessirimize göre eğer iman, ikrârdan ibaret olmuş olsaydı, iman ettiğini söyleyen fakat Allah'ın düşmanlarına dostluk besleyen mücrim kimseyi mü'min olarak tanımlardı. Eğer iman ve ameli bir bütün olarak görmüş olsaydı, kalben tasdik ettiği halde, Allah'ın düşmanlarını dost kabul edenlerin, kâfir olduğunu söylerdi.

2.1.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî sözlük mânâsı tasdik olan iman kavramını, aynı zamanda ıstılâh mânâsına da yansıtmış ve imanın yalnızca tasdikten ibaret olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre iman dille ikrâr olsaydı inanmadığı halde inandık diyen münâfıkların, mü'min vasfı ile vasıflanmasının gerekeceğini belirtmiştir. Kalpleriyle inanmadıkları halde dilleriyle inandıklarını söyleyen münâfıkların mü'min diye tarif edilemeyeceğini izah etmiştir. Aynı şekilde iman sadece marifetle olmuş olsaydı, kendi öz oğulları gibi Hz. Peygamber'i bilen kitap ehli kimselerin, mü'min vasfı ile vasıflanmasının gerekeceğini söylemiştir. Hz. Peygamber'in peygamberliğini bildiği halde kalben tasdik etmeyen kimselerinde mü'min diye tarif edilemeyeceğini belirtmiştir. O halde bir kimsenin mü'min vasfıyla vasıflanabilmesi için ne marifetine ne de ikrârına bakılmadan sadece imanın mekânı olan kalbine bakılması gerektiğini, bununda yolunun sadece tasdikten ibaret olduğunu vurgulamıştır.

²³⁸ el-Mücâdele, 58/22.

²³⁹ el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kurân 20/396.

²⁴⁰ er-Râzî, Tefsîrû'l-Kebîr 15/279.

ez-Zemahşerî kendi mezhebine olan bağlılığını iman tarifinde de göstermiştir. O, kalbinde tasdik olmadan şehâdet getiren bir kimsenin amelî olarak mü'min gibi davransa da sonuç itibariyle münâfık olacağını vurgulamıştır. Aynı şekilde kalbinde tasdik olup amelden noksan kimsenin de münâfık olacağını ifade etmiştir. Ayrıca kim şehâdeti dille ikrâr etmeyi bırakırsa, kâfir olacağını söylemiştir. Bu şekilde inanç, ikrâr ve amel bütünlüğüne dikkat çekmiştir.

Kanatimizce üç müfessirimizin de âyetlere yaklaşımına bakıldığında, iman kavramının, sözlük manasının “tasdik” olduğu konusunda ittifak halinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat ıstılâh manası açısından İmam Mâtürîdî ve er-Râzî imanın tasdikten ibaret olduğu görüşünü savunurken ez-Zemahşerî iman, inanç, ikrâr ve âzâlar ile amel etmek olduğu görüşünü savunduğu anlaşılmaktadır.

2.1 İman-Amel İlişkisi

İman ve amel münâsebeti hem kelam alanında hem de tefsir alanında son derece önemli olan konularından biridir. Ehl-i Sünnete göre “iman, sadece kalp ile tasdik” veya “kalp ile tasdik ve lisân ile ikrârdan ibarettir”.²⁴¹ İman kavramın tarifi bu şekilde yapılırca direkt olarak “amelin imandan bir cüz olmadığını” söylemek gerekecektir. Aynı şekilde Ehl-i Hadis, Mutezile ve Hariciler’e göre “iman, kalp ile tasdik, lisân ile ikrâr, organlar ile de eyleme geçirmektir.”²⁴² İman kavramı bu şekilde tanımlanınca, direkt olarak amelin imandan bir cüz olduğunu söylemek gerekecektir. Başka bir ifadeyle kelamcılarının ve müfessirlerin iman kavramına getirmiş oldukları tanımlar, iman kavramını ilgilendiren pek çok meselede domino etkisi yapmıştır. Bu başlık altında müfessirlerin iman-amel ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşlerinin tespit edilmeye çalışılmış, ardından bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılmıştır.

2.2.1 el-Mâtürîdî’nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî’ye göre amel, imandan bir cüz değildir. O, bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. İmam Mâtürîdî وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا *“Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.”*²⁴³ âyetini açıklarken bu

²⁴¹ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 207.

²⁴² es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 170.

²⁴³ en-Nisâ, 4/124.

meseleye temas etmiştir. Ona göre bu âyet iman ve amelin farklı şeyler olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca İmam Mâtürîdî bu âyetin amelin, imana dâhil olmadığına delili olduğunu söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre amel ile iman aynı şey olmuş olsaydı âyette “kim mü'min olarak iman ederse” denilirdi. Ayrıca İmam Mâtürîdî bu âyette imanın ne kadar önemli olduğunun vurgulandığını söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre salih amellerin bir faydasının olabilmesi için kişinin iman etmesi şarttır. İman olmadan yapılan amellerin, Allah nezdinde herhangi bir karşılığı yoktur.²⁴⁴ İmam Mâtürîdî amelin imandan farklı olduğunu söylemesinin yanı sıra imanın amel için ne kadar gerekli bir şart olduğunu da vurgulamıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ

“Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adalet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin...”²⁴⁵ âyetini izah ederken, âyette ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ “sizden iki âdil kimse”

ifadesiyle, iman ehli kimselerin kastedildiğini söylemiştir. Âyette iki âdil kimse ifadesinin özel olarak belirtilmesinin sebebi tüm inanan kimselerin adâlet sıfatını taşıyor olmasından dolayıdır. İnanan kimseler arasında bu sıfatı taşıyanlar olduğu gibi taşımayanlarda vardır.²⁴⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak, İmam Mâtürîdî adâlet sıfatını hakkı ile yerine getiremediğinden dolayı inanan bir kimsenin, şahitlik makâmından alınarak ona hak ettiği ceza verilmesine rağmen onu günahkâr bir mü'min olarak kabul etmiştir. Bu durumda amel, iman için gerekli olduğu fakat iman ve amelin birbirinden müstakil olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

“Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”²⁴⁷

âyetini te'vil ederken, bu âyetin iman kavramına, tüm uyulması gereken buyruklar, itaatler ve ibadetler mânâsını yükleyen kimselerin delillerini çürüttüğünü söylemiştir. Çünkü ona göre âyette takva sahibi kimseler, namaz ve zekât emrinden önce iman vasfı ile vasıflandırılmıştır.²⁴⁸

Bu bilgilerden hareketle İmam Mâtürîdî iman ve amelin birbirinden müstakil olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

²⁴⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/46.

²⁴⁵ el-Mâide, 5/106.

²⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/361.

²⁴⁷ el-Bakara, 2/3.

²⁴⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/31.

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي

سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın...”²⁴⁹ âyetini tefsir ederken de bu konuya temas etmiştir. Ona göre sarhoş olan bir kimsenin küfür sözü söylediğinde o kimsenin tekfir edilmeyeceğine dâir bu âyette delil olduğunu söylemiştir. Çünkü âyetin başında bu günahı işlemiş kimselere “Ey iman edenler” diye hitap edilmiştir.²⁵⁰ İmam Mâtürîdî’nin yapmış olduğu te’vilden yola çıkarak amelin imana dâhil edilmeyeceği görüşünü savunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü âyette sarhoş bir kimse kötü amel işlediği halde ona iman edenler lafzı ile hitap edilmiştir. Bu durum günah işleyen bir kimsenin iman dairesi dışına çıkmayacağına dâir delil teşkil etmektedir.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ أَوْوُوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ

“İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihat edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır.”²⁵¹ âyetini beyan ederken iman-amel ilişkisine değinmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre Ensâr yapmış oldukları fedâkârlıklar ve ortaya koymuş oldukları ameller sayesinde imanlarında tahkîk kıvamına ulaşmışlardır. Aynı şekilde evlerini, yurtlarını dinleri uğruna terk etmek zorunda kalan Muhâcirler de ortaya koymuş oldukları ameller sayesinde imanlarında tahkîke ulaşmışlardır.²⁵² İmam Mâtürîdî amelleri imanın bir neticesi olarak görmektedir. Amellerin imanın bir netice olması gayet normaldir. Fakat bu durum amelleri imandan bir cüz olarak kabul etme mânâsına gelmemektedir.

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ

كُلِّ مَرَصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Haram aylar çıkınca bu Allah’a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”²⁵³ âyetini te’vil ederken bu konuya temas etmiştir. İmam Mâtürîdî âyette geçen وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ

²⁴⁹ en-Nisâ, 4/43.

²⁵⁰ el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an, 3/242-243.

²⁵¹ el-Enfâl, 8/74.

²⁵² el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an, 6/278.

²⁵³ et-Tevbe, 9/5.

“namazı kılıp zekâtı da verirlerse” ifadesini amel anlamında değil iman anlamında kullanıldığını söylemiştir. İmam Mâtürîdî âyetin “eğer ki tövbe edip namaz kılmaya ve zekât vermeye iman ederlerse” mânâsında olması gerektiğini söylemiştir.²⁵⁴ İmam Mâtürîdî’nin ameli imandan bir cüz olarak görmediğinden dolayı âyeti bu şekilde te’vil ettiğini söyleyebiliriz.

İmam Mâtürîdî’ye göre يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَإِنَّهُمْ أُولُوكُمْ فَذَرْهُمْ وَلَا يَكُونُوا لَكُمْ أَوْلِيَاءَ يُبَاهِتُوا الْفِتْنَةَ وَاللَّهُ يُفَصِّلُ الْبَيِّنَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ “Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.”²⁵⁵ âyeti Mutezile’nin iddia etmiş olduğu “amel imandan bir cüzdür” anlayışını boşa çıkarmaktadır. Çünkü mü’minler kâfirleri dost edindikten sonra da yine iman etme vasfı ile vasıflanmışlardır.²⁵⁶ Bu durum amelin, imandan bir cüz olmadığını göstermektedir.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi قِيمًا لِّئُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ لَّدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا “Salih ameller işleyen müminleri, içlerinde ebedî olarak kalacakları güzel bir mükâfat (cennet) ile müjdelemek ve “Allah, bir çocuk edindi” diyenleri de uyarmak için dosdoğru bir kitap kıldı.”²⁵⁷ âyetini izah ederken de bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî bu âyetin, bazı mü’minlerin salih amel işlemeseler dâhi onların mü’min vasfı ile vasıflanacağına işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî’ye göre Allah, önce iman edenleri zikretmiş daha sonra salih amel işleyen kimselerden söz etmiştir. Fakat kesin kurtuluş müjdesi, iman edip daha sonra imanını salih amel ile donatan mü’minlere verilmiştir. İman edip, salih amel işlemeyen mü’minlerin durumu Allah’a kalmıştır. O kullarını dilerse affedecek dilerse azâb edecektir.²⁵⁸ İmam Mâtürîdî salih amelin önemine dikkat çekmiştir. Ancak amel ile imanın farklı şeyler olduğunu bir daha vurgulamıştır.

İmam Mâtürîdî وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا “Her kim, mümin olarak iyi olan işlerden yaparsa, artık o ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar.”²⁵⁹ âyetini açıklarken de bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî bu âyetin, bir kimsenin salih amel

²⁵⁴ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 6/292.

²⁵⁵ et-Tevbe, 9/23.

²⁵⁶ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 6/323.

²⁵⁷ el-Kehf, 18/2-3-4.

²⁵⁸ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 9/10.

²⁵⁹ Tâhâ, 20/112.

yapmasa bile mü'min vasfıyla anılmayı hak ettiğine işaret ettiğini söylemiştir.²⁶⁰ Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre salih amelin makbul olabilmesi için iman etme şartı vardır. Bu bilgiden yola çıkarak İmam Mâtürîdî'nin ameli, imandan bir cüz kabul etmediğini söyleyebiliriz.

Te'vilâtü'l-Kur'ân müellifi يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”²⁶¹ âyetini beyan ederken bu âyetin tüm inanan kimselere şâmil olmasının mümkün olduğunu söylemiştir. Çünkü her mü'min imanı sebebiyle rabbinin buyruklarını yerini getirme, emirlerine boyun eğme ve yasaklardan uzak durma konusunda sözünü yerine getirmeye çalışır. İnanan kimse bu sözlerin getirmiş olduğu sorumluluğu her ihmâl edişinde âyette söz edilen tehdit ile karşı karşıya gelmektedir. İmam Mâtürîdî'ye göre inanan hiçbir kimse verdiği bu sözlerin getirmiş olduğu sorumluluğu tam anlamıyla yerine getiremez. Bu durumda olan kimse, sözlerinin getirmiş olduğu sorumluluklara sâdık kalamadığından dolayı bir pişmanlık yolu olarak tüm benliğiyle gönülden tövbe etmelidir.²⁶² Bu bilgilerden hareketle müfessirimizin ameli, imandan bir cüz olarak görmediğini söyleyebiliriz. Çünkü sözlerinin getirmiş olduğu sorumluluklara sâdık kalamayan, ibadet ve taatler de noksanlığı olan kimseyi mü'min olarak değerlendirmiştir. Bu kimsenin yapması gereken şeyin tövbe etmek olduğunu söyleyerek, amelin, imandan bir cüz olmadığına dolaylı olarak işaret etmiştir.

İmam Mâtürîdî وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ “Kim Allah’a iman eder ve salih ameller işlerse, Allah onun günahlarını örter ve onu, ebediyen kalmak üzere, içinden ırmaklar akan cennetlere yerleştirir. En büyük başarı ve kurtuluş işte budur.”²⁶³ âyetini te’vil ederken bu konuya temas etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre Allah’a iman etmek, yaratma ve yargının ona ait olduğuna inanmak, peygamberlerin getirmiş olduğu hakikatleri toplu halde kabul etmek ve tekrardan dirilmeye iman etmektir. İmam Mâtürîdî'ye göre salih amel ise iman neticesi olarak kişinin kendisine ölüm gelinceye kadar uygun ameller işlemesidir.²⁶⁴ Bu bilgilerden hareketle İmam Mâtürîdî ameli, iman neticesi olarak gördüğü fakat ameli, imandan bir cüz olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır.

²⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/235.

²⁶¹ es-Saf, 61/2.

²⁶² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/132-133.

²⁶³ et-Teğabun, 64/9.

²⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/198.

2.2.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî'ye göre amel, imandan bir cüzdür. O, bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. *el-Keşşâf* müellifi *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!..”*²⁶⁵ âyetini tefsir ederken bu meseleye temas etmiştir. Ona göre Allah, bu âyetin öncesinde kâfirlerin tavırlarından ve ortaya koymaya çalıştıkları eylemlerden söz ettikten sonra onları, ilâhî azâb ile uyarmıştır. Bu uyarının hemen ardından iman ve salih ameli ortaya koyan, hem yapılması gereken eylemlerin hakkını veren hem de mâsiyeti terk eden, amellerini küfür ve büyük günahlarla boşa çıkarmaktan koruyan kullarını sevapla müjdelemiştir.²⁶⁶ ez-Zemahşerî'nin iman ve amelin bütünlüğüne dâir vurguladığı cümlelerden hareketle iman ve ameli bir bütün olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf müellifi *“Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fasıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır)”*²⁶⁷ âyetini açıklarken bu meseleye temas etmiştir. ez-Zemahşerî fâsık kimseyi, büyük günaha bulaşp Allah'ın istekleri doğrultusundan dışarıya çıkan kimse olarak tanımlamaktadır. Böyle bir kimsenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, bunun arasında bir konumda olduğunu izah etmiştir.²⁶⁸

ez-Zemahşerî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ* *“Ey iman edenler! İçinde hiçbir alışverişin, dostluğun ve şefaatin geçerli olmayacağı bir gün gelmeden önce size verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcayın. Kâfirlere gelince, onlar zâlimlerin ta kendileridir.”*²⁶⁹ âyetinde geçen *“size verdiğimiz rızıklardan”* ifadesinin “zekât vermek” mânâsına geldiğini beyan etmiştir. Âyette geçen “kâfirler” vasfının zekât vermeyen kimselerin sıfatı olarak geldiğini söylemiştir.²⁷⁰ ez-Zemahşerî, âyette zikredilen zekât vermeyen kimselerin âyetin sonunda geçen kâfirler hitabına muhatap olacaklarını düşünerek

²⁶⁵ el-Bakara, 2/25.

²⁶⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/292.

²⁶⁷ el-Bakara, 2/26.

²⁶⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/326.

²⁶⁹ el-Bakara, 2/254.

²⁷⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/792.

zekât vermeyen kimseyi kâfir kapsamında değerlendirmiştir. ez-Zemahşerî'nin bu düşüncesinden hareketle ameli, imanın bir parçası olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf müellifi إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ “Allah nezdinde hak din İslâm'dır.”²⁷¹ âyetini tefsir ederken, bu cümlelerin tevhidi sembolize ettiğini hemen önceki âyette geçen قَائِمًا بِالْقِسْطِ “adaletle şahitlik ettiler.”²⁷² ifadesinin ise adâleti sembolize ettiğini ifade etmiştir. Allah nezdinde hakiki dinin bunlar olduğunu söylemiştir. ez-Zemahşerî tevhid ve adâletin bir araya geldiği bir dinin “gerçek din” olduğunu belirtmiştir.²⁷³ ez-Zemahşerî, adâletin yerine getirilmesini bizzat dinin kendisi olarak görerek amelin, imandan bir parça olduğunu vurgulamıştır. Aynı şekilde ez-Zemahşerî الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ “Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler.”²⁷⁴ âyetini açıklarken, müslümanların Medine’den hareket edip Allah yolunda cihat etmelerinin büyük bir taat olduğunu, taatlerin ise imandan bir cüz olduğunu zikretmiştir.²⁷⁵

el-Keşşâf müellifi يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا “...Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz...”²⁷⁶ âyetini te’vil ederken, bu âyetin mânâsının, kıyâmetin alâmetleri zuhur ettiğinde bir kimseyi imana sevk edecek tüm zorunlu unsurların; sorumlulukların nihâyete erdiğini ve bu alâmetlerin öncesinde iman etmemiş veya iman etmiş fakat imanı kendisine herhangi bir menfaat sağlamamış kimsenin imanının fayda vermeyeceğini söylemiştir. ez-Zemahşerî’ye göre Allah, bu âyette iman etmemiş bir kâfir kimseyle, iman etmiş fakat o iman sayesinde herhangi bir hayır elde edememiş kimseyi aynı değerlendirmektedir. ez-Zemahşerî’ye göre Allah, birbirinden ayrı olarak düşülemeyecek, iman ve salih amel işlemeyi cem edenleri mutluluğa eristirecektir. İman ve salih amelin arasını ayıranları ise mutsuz ve helak edecektir.²⁷⁷ ez-Zemahşerî imanın, amelle beraber olması

²⁷¹ Âl-i İmrân, 3/19.

²⁷² Âl-i İmrân, 3/18.

²⁷³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/894.

²⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/173.

²⁷⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/1136.

²⁷⁶ el-En’âm, 6/158.

²⁷⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/790.

gerektiğini vurgulamıştır. Bu düşünceden hareketle ez-Zemahşerî'nin amel ve imanı bir bütün olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

ez-Zemahşerî'ye göre إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ

“İman edip güzel işler yapanlara gelince, imanları sebebiyle Rableri onları nimet dolu cennetlerde, alt tarafından ırmaklar akan (saraylara) erdirir.”²⁷⁸ âyetinde geçen müjdeye kulun ulaşabilmesi yalnızca salt bir iman ile olmamıştır. Aksine kul, salih amel ile kayıtlanmış bir iman sebebiyle doğru yola ulaşmayı, başarıyı ve nuru hak etmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre âyette geçen sıra cümlesi, iman ve salih ameli cem edenler dedikten sonra imanları sebebiyle hidayete eriştiklerini haber vermiştir. ez-Zemahşerî bu durumun salt bir iman sayesinde olmadığını salih amelle birlikte tahakkuk eden bir iman sayesinde olduğunu ifade ederek amel-iman ilişkisini vurgulamıştır.²⁷⁹

ez-Zemahşerî لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا “Rahmân'ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaathakına sahip olmayacaklardır.”²⁸⁰ âyetini beyan ederken, şefaathakına güç yetiremeyecek kişilerin, şefaathak edecek kimseler değil, şefaathak edilecek kimseler olduğunu söylemiştir. Âyette geçen “söz almış kimselerin” iman ve amellerini ortaya koyan kimseler olduğunu belirterek²⁸¹ iman ve amelin ayrılmaz bir bütün olduğuna dikkat çekmiştir.

el-Keşşâf müellifine göre الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ “Arş'ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar (melekler), Rablerini hamt ile tesbih ederler, O'na iman ederler.”²⁸² âyetinde ilk olarak meleklerin rablerini tesbih ettikten sonra iman ettiklerinden söz edilmiştir. ez-Zemahşerî amel, imana dâhil olmasına rağmen âyette bu şekilde zikredilmesinin sebebinin imanın, izzet ve yüceliğini ta'zim etmek ve imanın faziletini ortaya çıkarıp insanları ona teşvik etmek olduğunu söylemiştir.²⁸³ ez-Zemahşerî özellikle imana vurgu yapan âyetleri amel-iman bağlamında te'vil ettiği anlaşılmaktadır.

²⁷⁸ Yûnus, 10/9.

²⁷⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/236.

²⁸⁰ Meryem, 19/87.

²⁸¹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/246.

²⁸² el-Mü'min, 40/7.

²⁸³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1002.

2.2.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî'ye göre amel, imandan bir cüz değildir. O, bu görüşünü desteklemek için bazı âyetler ile istidlâl etmiştir. er-Râzî *وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ* “İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!..”²⁸⁴ âyetini açıklarken bu konuya temas etmiştir. er-Râzî bu âyetin amelin imana dâhil olmadığına işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü Allah, âyette önce imanı zikretmiş daha sonra salih ameli, iman kelimesi üzerine atfetmiştir. er-Râzî'ye göre bu durum amelin, imana dâhil olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde er-Râzî bu âyetin iman ve salih amelin müstakil şeyler olduğuna işaret ettiğini ifade etmiştir.²⁸⁵

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi *وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* “İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar.”²⁸⁶ âyetini te’vil ederken, salih amellerin, iman kavramı içerisinde değerlendirilemeyeceğinden söz etmiştir. er-Râzî'ye göre iman ve salih ameller aynı şey olsaydı, âyette imandan sonra bir daha salih amellerin zikredilmesi tekrar olurdu. Bundan dolayı amel ve iman farklı şeyler olduğunu belirtmiştir.²⁸⁷

er-Râzî *وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَبْرًا* “Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.”²⁸⁸ âyetini izah ederken de bu meseleye temas etmiştir. *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi büyük günah işleyen kimsenin mü'min olduğunu söylemiştir.²⁸⁹ er-Râzî günahların kişiyi iman dairesinden çıkarmayacağı düşüncesindedir. Bundan dolayı amel, imandan bir cüz olarak görmediği anlaşılmaktadır.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi *وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَٰلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ* “Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmiştir. İşte bu dosdoğru dindir.”²⁹⁰

²⁸⁴ el-Bakara, 2/25.

²⁸⁵ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 1/450.

²⁸⁶ el-Bakara, 2/82.

²⁸⁷ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 2/189.

²⁸⁸ en-Nisâ, 4/124.

²⁸⁹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 6/54.

²⁹⁰ el-Beyyine, 99/5.

âyetini tefsir ederken de bu meseleye temas etmiştir. er-Râzî “İman; söz, inanç ve eylemdir. Bunlar dinin ta kendisidir” diyenlere itiraz etmiştir. er-Râzî’ye göre âyette geçen “ذلك” ismi işareti amellere değil ihlâsa işaret etmektedir. Ayrıca ona göre “ذلك” ismi işareti ile ameller kastedilmiş olsa bile âyette geçen “دِينُ الْقِيَمَةِ” ifadesi iman ve ameller birlikte değerlendirildiğinde bu mânâyı ifade etmektedir. Halbuki “din kavramı” ile kastedilen imanın kendisidir. Yoksa iman ve amel bütünlüğü değildir.²⁹¹ *Tefsîrû’l-Kebîr* müellifi amelleri dinin neticeleri olarak görmektedir. Ona göre din, amellerle mükemmel kıvama ulaşmaktadır. Salt mânâda ameller dine yani imana dahil değildir. Dinin eserleri namaz zekât oruç olarak ortaya çıkması son derece normaldir. Fakat bunlar olmadığı zaman dinin olmadığını hükmüne varılmasını doğru bulmamaktadır. er-Râzî’nin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak amelleri, imandan bir cüz olarak görmediğini söyleyebiliriz.

2.2.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî, ameli imandan bir cüz olarak görmemiştir. Çünkü ona göre âyetlerde iman ve amelin ayrı ayrı zikredilmeleri, amelin ve imanın ayrı şeyler olduğuna işarettir. Ayrıca “Ey iman edenler” diye başlayan âyetlerden sonra, amelî olarak kişinin; sarhoş olması, âdalet sahibi olmaması, yapmayacağı şeyleri söylemesi ve namaz, zekât, oruç vb. noktalarda noksanlıkları olan kimselere “İman edenler” şeklinde hitap edilmesi de bunu göstermektedir. Fakat İmam Mâtürîdî’nin bu görüşünden yola çıkarak onun, amele önem vermiyor gibi bir çıkarımda bulunmak yanlış bir çıkarım olacaktır. Çünkü müfessirimiz amele son derece önem vermekte olup sadece ameli imandan bir parça görmemektedir. O, amelleri, imanın bir neticesi olarak görmekte olup amellerin, imanı kâmil hale getireceği düşüncesindedir. Başka bir ifadeyle amellerin imanın mükemmellik kıvamını artıracak kanaatini taşımaktadır. Ayrıca ona göre namaz, oruç vb. ibadetler mü’min olmanın bizzat kendisi değil iman etmenin vasfı olarak gelmiştir. Bu şekilde olmayan ibadete dâir kavramları âyette kastedilen imandır diyerek te’vil etmiştir. *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifine göre amel, iman için kemâlât şartı olduğu halde imanın amel için zorunluluk şartı olduğunu belirtmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre her mü’min Allah’a vermiş olduğu sözlerin gerektirdiği sorumlulukların hepsini tam mânâda yerine getirmesi mümkün değildir. Eğer ki mü’min sözlerinin getirmiş olduğu sorumluluğu yerine getirmediği zaman iman dâiresinden çıkar ise toplumda mü’min diye vasıflandıracağımız bir kimsenin

²⁹¹ er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, 16/271-272.

kalmayacağı aşikardır. Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin amel ve imanı farklı değerlendirip ameli imandan bir parça saymaması, müslümanların en küçük amelî noksanlıkta, birbirini tekfir etmesinin de önüne geçtiğini söyleyebiliriz.

ez-Zemahşerî kendi mezhebine olan âidiyetini iman-amel münâsebeti bağlamında da hissettirmiştir. O, amel ve imanı bir bütün olarak görmüştür. *el-Keşşâf* müellifinin iman ve salih amel vurgusu yapan âyetlere getirmiş olduğu bakış açısını göz önünde bulundurarak, bu iki kavramı birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca ez-Zemahşerî kâfirlerin amelî konuda noksan tavırlarını ortaya koyup kâfirlere hitap eden âyetleri mefhumu muhalefet bağlamında değerlendirerek, amelî noktada aynı zafiyeti gösteren mü'min bir kimsenin de iman vasfını yitireceğini söylemiştir. *el-Keşşâf* müellifinin âyetlere yaklaşımının bir örnek vererek açıklamanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Şöyle ki âyette kâfir zekât vermeyen kimsedir, mü'min de zekât vermez ise mü'min, iman vasfını kaybeder diyerek, amele vurgu yapmıştır. Fakat bunun mantıksal olarak doğru formatı; kâfir zekât vermeyen kimsedir, mü'minde zekât vermez ise o da kâfirdir, şeklinde olması gerekir. Fakat genelde Mutezile mezhebi mensubu alimler, özelde ez-Zemahşerî böyle mantık kurmamışlardır. Onlara göre amelî noksan olan mü'min'in iman vasfını yitireceğini ama kâfir dâiresine girmeyeceğini söylemişlerdir. Ayrıca müfessirimiz salt olarak imana vurgu yapan âyetleri, imanın ulvîliğine ve azametine vurgu yapmak için geldiğini söylemiştir. Salt imana vurgu yapan âyetlerin zikredildiği yerlerde amelin imandan ayrı olduğu meselesine temas etmemiştir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî, Meryem 19/87. âyetinde olduğu gibi, mânâ açısından mücmel olup tefsire muhtaç ifadeleri kendi mezhepsel görüşleri doğrultusunda te'vil etmiştir.

er-Râzî, ameli imandan bir cüz olarak görmemiştir. Ona göre iman ve salih amelin peşi sıra zikredildiği âyetler, amelin imana dâhil olmadığına göstergesidir. Çünkü âyetlerde önce iman kavramı geçmiş daha sonra salih amel kavramı, iman kavramı üzerine atfedilmiştir. Bu durumda iman ve salih amel kavramlarının farklı olup amelin, imana dâhil olmadığını göstermektedir. *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifine göre amel kavramı iman kavramı ile aynı olmuş olsaydı âyetlerde geçen “iman edenler” ifadesinden sonra “salih amel işleyenler” ifadesinin geçmesinin bir ziyâde olacağını ifade etmiştir. Bu durum amelin, imandan bir cüz olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde amel noktasında zafiyet gösteren mü'min'in, rabbi nezdinde “Ey iman edenler” diye muhatap alınması da amelin, imana dahil olmadığına işaret etmektedir. er-Râzî amelleri, dinin bir sonucu olarak görmektedir. Ona göre ameller, dinin mütemmimi ve mükemmel hâle getiren unsurlarıdır. Fakat salt mânâda amelin bir karşılığı yoktur. Başka deyişle iman olmadan amel etmenin hiçbir değer ve kıymeti yoktur.

Netice itibariyle üç müfessirimiz de amelin, iman karşısında önemli bir unsur olduğunu vurgulayarak amelin önemine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca iman olmadan amelin bir değerinin ve kıymetinin olmadığını vurgulayarak imanın, amelden çok daha önemli olduğunu belirtmişlerdir. Bu iki hususta müfessirlerimiz ittifak halindedir. Fakat amelin önemine binaen olsa gerek ez-Zemahşerî, ameli, imandan bir cüz olarak görmüştür. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî ise ameli, imandan bir cüz olarak görmemişlerdir. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî'nin bu görüşünün, tekfir bağlamında müslümanların arasında oluşacak siyâsî ve sosyolojik kargaşanın önüne geçtiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde İslâm dinine yeni giren müslümanlar açısından da dinin buyruklarını tadrîcî olarak uygulama konusunda bir kolaylık sağlayabileceğini ifade edebiliriz. Ayrıca üç müfessirimiz de âyetlere kendi düşüncesi doğrultusunda yaklaşmış ve zaman zaman âyetleri kendi mezhep âidiyetine göre te'vil etmişlerdir. Son olarak İmam Mâtürîdî ve er-Râzî'nin âyetleri tefsir ederken amelin önemi ve değerine dâir vurgularına baktığımız zaman, onların amel ve iman arasında bir külliyyet ve cüz'iyet ilişkisi kurmadıklarını ama iki kavram arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurdukları anlaşılmaktadır.

2.3 Büyük Günah Meselesi

İman kavramına getirilen tanımlar amelin, imana dâhil edilip edilmemesi konusunda son derece etkili olmuştur. Aynı şekilde amelin imana dâhil edilip edilmeme konusu da büyük günah işleyen kimsenin âkıbeti hakkında verilecek cevaplar konusunda son derece etkili olmuştur. Ehl-i Sünnete göre bir mü'min'in yapmış olduğu günah ne kadar büyük olursa olsun o günahı helal saymadıkça, günah işleyen kimseyi iman dâiresinden çıkarmaz. Fakat sadece o kimse fâsık/günahkâr bir kimse olmuştur.²⁹² Haricilere göre küçük veya büyük fark etmeksizin günah işleyen kimse kâfir olmuştur. Çünkü bu mezhebe göre amel, imandan bir cüzdür. Ameli terk eden günah işleyen kimse kâfir olmuştur. Onlara göre kişi ya mü'min ya da kâfirdir. Bu ikisi arasında herhangi başka bir konum yoktur.²⁹³ Mutezile'ye göre büyük günah işleyen kimse ne mü'min ne kâfirdir. Bu kimse büyük günah işleyerek mü'min olma vasfını yitirmiştir. Fakat imanın rüknü olan tasdik hâlâ devam ettiğinden dolayı fâsık olmuştur. Eğer tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemi hak etmiştir. Ayrıca Mutezile'ye göre müslümanlar arasında bu kimseye mürted ahkâmı uygulanmaz, İslâm ahkâmının gerektirdiği muâmele yapılır.²⁹⁴ Bu

²⁹² Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 176.

²⁹³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 36; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 138.

²⁹⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 34; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 138.

başlık altında müfessirlerimizin büyük günah ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, ardından bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılmıştır.

2.3.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî, büyük günah işleyen kimsenin, iman dâiresinden çıkmadığını ve ebedî olarak azâb görmeyeceği kanaatindedir. O, bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. İmam Mâtürîdî *“Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o hâlde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”*²⁹⁵ âyetini te’vil ederken bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre âyette cehennem ateşinin, inkâr eden kâfirler için hazırlandığını bildirilmektedir. Bundan dolayı bu âyet, büyük günah işleyen kimseye kâfir demedikleri halde bu kimselerin ebedî olarak cehenneme gireceğini söyleyen Mutezile’nin görüşünü boşa çıkarmaktadır.²⁹⁶ İmam Mâtürîdî’ye göre ebedî cehennem kâfirler için hazırlanmıştır. Mutezile mensubu kimseler ise büyük günah işleyen kimseye kâfir dememişlerdir. O zaman büyük günah işleyen kimselerin kâfirler ile bir tutulmadığı halde cehenneme gireceği anlayışının yanlış olduğunu ifade etmiştir.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi *“Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzûn da olmayacaklardır.”*²⁹⁷ âyetini açıklarken bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî Mutezile’nin, büyük günah işleyen kimselerin korku ve hüznlenme duygularına kapılacağı ancak büyük günah işlemeyip mü’min olan kimselerin korku ve hüznlenme duygusunu yaşamayacakları düşüncesinde olduklarını belirtmiştir. Mutezile bu düşüncesi ile büyük günah sahibi kimsenin iman dâiresinden çıktığını delillendirmeye çalışmıştır. İmam Mâtürîdî Mutezile’nin bu yorumuna katılmamıştır. Ona göre bir mü’minin kıyâmetin dehşetinde korku duyması son derece doğaldır. Öyle ki peygamberler bile bu duyguyu yaşayacaklardır. Nitekim *“Allah’ın peygamberleri toplayıp da «Size ne cevap verildi» dediği gün, «Bizim hiçbir bilgimiz yok, şüphesiz gizlilikleri hakkı ile bilen ancak sensin» diyeceklerdir.”*²⁹⁸ âyetinin buna delil olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî

²⁹⁵ el-Bakara, 2/24.

²⁹⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1/60.

²⁹⁷ el-Bakara, 2/62.

²⁹⁸ el-Mâide, 5/109.

peygamberlerin قَالُوا لَا عَلِمَ لَنَا “Bizim hiçbir bilginiz yok” diye cevap vermelerinin sebebinin, kıyâmet gününün dehşetinden ürpermiş olmalarından kaynaklandığını düşünmektedir. *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi “Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzûn da olmayacaklardır.”²⁹⁹ âyetinin doğru mânâsının, inananlar cennette mekanlarına varınca onlardan tüm korku ve endişelerin gideceği yönünde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁰ Ona göre belli bir zaman diliminde korkunun olması, başka bir zaman diliminde ise korkunun olmaması imkân dâhilindedir. İmam Mâtürîdî bu şekilde cevap vererek, büyük günaha düşmüş kimselerin mü’min vasfını yitirmeyeceğine işaret etmiştir.

İmam Mâtürîdî’ye göre يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ أَعْتَدَى بِكُمْ قَتْلًا فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ عُقْبَى لَهُ مِنْ أَحِبِّهِ شَيْءٌ فَأَتْبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَعْتَدَى بِكُمْ قَتْلًا فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir.”³⁰¹ âyetinde de bu meseleye temas etmiştir. Ona göre büyük günah sahibi bir kimsenin, iman dâiresi dışına çıkmayacağına dâir bu âyet delil teşkil etmektedir. Çünkü âyette, öldürme eylemini gerçekleştiren kişiden “kardeş” diye söz edilmiştir. Buradaki “kardeşlik” inananların iman bağı ile kurdukları din kardeşliğidir. Bundan dolayı öldürme eylemi, büyük günah olmasına rağmen kişi mü’min vasfını kaybetmemiştir.³⁰² İmam Mâtürîdî, Mutezile’nin iddia ettiğinin tam aksini söyleyerek, büyük günah işlemek, mü’min kimsenin iman vasfını ortadan kaldırmayacağı düşüncesindedir. Buna ilâveten *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا

“Kim bir mü’mini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”³⁰³ âyetinde kasıtlı öldürmekten maksadın, cehâletinden dolayı değil, bile bile dininden ötürü öldürmeyi helal görerek mü’min kimseyi öldüren kişinin, kâfir olacağını ve kâfir olan kimsenin de ebedî olarak cehennemde kalmasının normal olduğunu belirtmiştir.³⁰⁴

²⁹⁹ el-Bakara, 2/62.

³⁰⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1/147.

³⁰¹ el-Bakara, 2/178.

³⁰² el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1/328.

³⁰³ en-Nisâ, 4/93.

³⁰⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/421.

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيَكْفُرُ عَنْكُمْ مِنْ

سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ “Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz ne âlâ!

Eğer onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir.”³⁰⁵ âyetini te’vil ederken, büyük günahların mağfur olması için muhakkak ki günaha düşen kimsenin tövbe etmesini şart koşan, küçük günahlar sebebiyle de bir kimseye ceza verilmeyeceğini söyleyen Mutezile’nin kanaatinin yanlış olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre âyette ifade edilen سَيِّئَاتِكُمْ

“günahlar” dan maksat büyük günahlar ise Mutezile’nin “Büyük günah işleyen tövbe etmesi gerekir” anlayışını boşa çıkarır. Çünkü âyette tövbe edilmeden günahların bağışlandığı ifade edilmiştir. Eğer ki kastedilen küçük günahlar ise Mutezile’nin “Küçük günahların her hâlükârda bağışlanır” görüşünü boşa çıkarır. Çünkü âyette günahların bağışlanması, sadaka verme şartına bağlanmıştır.³⁰⁶ Aynı şekilde قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ

كُنَّا صَادِقِينَ “Ey babamız! dediler, biz yarışmak üzere uzaklaştık; Yusuf’u eşyamızın yanında bırakmıştık. (Ne yazık ki) onu kurt yemiştir! Fakat biz doğru söyleyenler olsak da sen bize inanmazsın.”³⁰⁷ âyetinin tefsirinde Mutezile’nin küçük ve büyük günaha getirmiş olduğu tanımlamayı boşa çıkaracağını söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî’ye göre kardeşlerinin Hz. Yûsuf’a yapmış oldukları muâmele küçük günah ise Hz. Yûsuf’un kardeşlerinin, babaları Hz. Yakup’dan kendilerinin bağışlanması için Allah’a dua etmesini istemeleri, Allah korkusundan kaynaklanan bir durumdur. Eğer kardeşlerinin Hz. Yûsuf’a yapmış oldukları muâmele büyük günah ise yine imandan çıkmış sayılmazlar. Çünkü Hz. Yûsuf’un kardeşleri sonradan iyi kimseler olmuşlar ve bu kardeşleri arasında peygamberler³⁰⁸ çıkmıştır.³⁰⁹ Bu durum büyük günah işleyen kimse imandan çıkar görüşünün yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “...Kim de yeniden faizciliğe dönerse, işte onlar cehennemin yoldaşlarıdır ve orada ebedî kalacaklardır.”³¹⁰ âyetinde geçen “Kim de yeniden faizciliğe dönerse” ifadesinin “kim faiz yemeyi helâl görürse” şeklinde

³⁰⁵ el-Bakara, 2/271.

³⁰⁶ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 2/192.

³⁰⁷ Yûsuf, 12/17.

³⁰⁸ Hz. Yûsuf’u öldürmek isteyen kardeşlerine daha sonra peygamberlik verildiği görüşü, müfessirler arasında tartışmalıdır. bk. Celâlüddin es-Süyûtî, el-Hâvî li’l-fetâvâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 2/298.

³⁰⁹ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 7/283.

³¹⁰ el-Bakara, 2/275.

anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Mutezile, bu âyette büyük günahlardan birisi olan faizi, yeniden kim yerse onun iman dâiresinden çıkıp -ölmeden tövbe etmezse- ebedî cehennemlik olduğunu söylemiştir.³¹¹ İmam Mâtürîdî âyete getirmiş olduğu te’vil ile büyük günah işleyen mü’min kimsenin iman dâiresinden çıkmayacağına işaret etmiştir.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ “Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün.) İmdi, yüzleri kararanlara: İnanmanızdan sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!”³¹² âyetini açıklarken bu konuya temas etmiştir. Ona göre âyette وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ “yüzleri kararanlardan” ve تَبْيَضُّ وُجُوهٌ “yüzleri ağaranlardan”³¹³ söz edilmektedir. Allah Teâlâ insanları iman edenler; yüzleri ağaranlar, kâfirler; yüzleri kararanlar olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Burada kâfir olarak vasıflanan kimseler büyük günah işlemeleri sebebiyle kâfir olarak vasıflanmamışlardır. Onlar inanç açısından inkâr ettiklerinden dolayı kâfir vasfı ile vasıflanmışlardır. Bundan dolayı İmam Mâtürîdî, bu âyetin Mutezile’nin büyük günah işleyen kimsenin ne mü’min ne de kâfir olacağı anlayışını boşa çıkardığını belirtmiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî’ye göre âyette üçüncü bir gruptan söz edilmemektedir. Kâfir olmayan bir kimsenin kâfirler zümresine dâhil edilmesi de doğru değildir.³¹⁴

İmam Mâtürîdî اِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ افْتَرٰى اِثْمًا عَظِيْمًا “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah’a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur.”³¹⁵ âyetini açıklarken Mutezile’nin “el-menzile beyne’l-menzileteyn” görüşünü eleştirmiştir. *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi bir kimse yapmış olduğu günahından tövbe etmesi durumunda tüm günahlarının mağfur olunacağı konusunda âlimler arasında ittifak olduğunu söylemiştir. Yukarıdaki âyette ihtilâfın sebebi günahından -şirk hariç- tövbe etmeden ölen kimsenin durumu hakkındadır. Mutezile büyük günah sahibi kimse iman dâiresinden çıkar fakat küfür dâiresine girmeyeceğini iddia etmiştir. Buna ilâveten bu kimsenin büyük günahının bağışlanması için ölmeden önce tövbe etmesinin şart olduğunu söylemiştir. Mutezile âyette geçen لِمَنْ يَشَاءُ

³¹¹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/198.

³¹² Âl-i İmrân, 3/106.

³¹³ Âl-i İmrân, 3/107.

³¹⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/386-387.

³¹⁵ en-Nisâ, 4/48.

“dilediği kimse için bağışlar.” ifadesinin küçük günahlar için geçerli olduğunu beyan etmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre bu âyette şirk hariç diğer günahların bağışlanmasına teşvik vardır. Aklen bu teşvik câizdir. Zaten aklen câiz olmasaydı böyle bir teşviğin olması doğru olmazdı. Ayrıca insanların günahını bağışlama konusunda irâde Allah’ın iradesidir. Allah, isterse günahları mağfireder ya da mağfiredetmez, onun bileceği bir durumdur. Bu durum şirk harici günahlar için geçerlidir. Şirk konusunda böyle bir şey mümkün değildir.³¹⁶ Çünkü başka bir âyette *“إِنْ تَحْتَسِبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا”* “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.”³¹⁷ buyrulmaktadır. İmam Mâtürîdî’ye göre âyette zikredilen büyük günahlar, şirk kapsamına giren günahlardır.³¹⁸ Müfessirimiz büyük günah sahibi bir kimsenin -şirk hariç- tövbe etmeden ölürse durumunun Allah’a kalacağını belirtmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî bu âyet ile bir kimsenin günahından dolayı iman dâiresinden çıkmayacağını delillendirmiştir.

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنتُ الْأَوَّلِينَ *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi *“İnkâr edenlere, (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle. Yok geri dönerlerse kendilerinden öncekilerin hali gözlerinin önündedir!”*³¹⁹ âyetinin Mutezile’nin düşüncesini boşa çıkardığını söylemiştir. Çünkü âyet iman edenler ve müşrikler olmak üzere iki grubun olduğuna işaret etmektedir. Mutezile bu iki grup hâricinde üçüncü bir gruptan söz etmektedir. Müfessirimize göre bu üçüncü bir grup anlayışı âyete ters düşmektedir. Aynı şekilde *وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى* *Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub’un dinine uydum. Allah’a herhangi bir şeyi ortak koşmamız bize yaraşmaz.”*³²⁰ âyetinde Hz. Yûsuf’un Allah’a ve âhiret gününe iman etmeyen bir kavmi bırakıp, dedelerinin ve babalarının yoluna tâbî olduğunu haber vermektedir. İmam Mâtürîdî’ye göre şirk koşanlar ve iman edenler olmak üzere iki grup vardır. Mutezile’nin iddia etmiş olduğu üçüncü bir grup, âyetlere ters düşmektedir.³²¹

³¹⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/257-258.

³¹⁷ en-Nisâ, 4/31.

³¹⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/185.

³¹⁹ el-Enfâl, 8/38.

³²⁰ Yûsuf, 12/38.

³²¹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/307.

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْصِرُوهُمْ وَأَقْعِدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنَّ

İmam Mâtürîdî *“Eğer şirkten vazgeçer, namazı kılar ve zekâtı verirlerse yollarını serbest bırakın. Şüphesiz Allah, çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.”*³²² âyetinde geçen *وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ* “namaz kılar” ve *وَاتُوا الزَّكَاةَ* “zekât verirlerse” ifadelerini amel bağlamında değil iman bağlamında anlaşılması gerektiğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre âyetin mânâsı, “namaz kılmaya ve zekât vermeye iman ederseniz” anlamındadır.³²³ Bu bilgilerden hareketle amelin imandan bir cüz olmadığı anlaşılmaktadır.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi *الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ*

*“Zina eden kadın ve zina eden erkekte her birine yüz sopa vurun; Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Mü’minlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun.”*³²⁴ âyetini izah ederken Mutezile’nin bu âyette geçen *وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ* “onlara acıyacağınız tutmasın” ifadesinden çıkarım yaparak, bu ifadeyi büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıktığının delili olarak kullandıklarını söylemiştir. Mutezile’ye göre ise ayette zikredilen sert ve katı muâmele mü’mine yapılacak hareket değildir. Çünkü başka âyetlerde mü’minlerin inkârcılara karşı şiddetli olmaları, birbiri arasında ise merhameti kuşanmaları emredilmiştir.³²⁵ Mutezile’ye göre zinâ eden kimse, bu günahından dolayı imandan çıkmıştır. Bundan dolayı onlara karşı merhametli olunmaması emredilmiştir.

İmam Mâtürîdî bu düşüncüyü kabul etmemiştir. Ona göre zinâ eden kimse günahından dolayı iman dâiresinden çıkmış olsaydı, kâfirlere karşı şiddetli olunması gereken emir olduğu halde, tekrardan bu âyette *وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ* “onlara acıyacağınız tutmasın” diye ikinci bir emir gelmesine gerek kalmazdı. Bu durumda âyetteki acımama emrinin zânî kimsenin imandan çıktığından dolayı değil, cezayı müeyyideyi gerçekleştirecek kimsenin cezayı uygulamama veya cezayı hafifletme konusunda merhamet duygusuna yenik düşmemesi için geldiğine işaret

³²² et-Tevbe, 9/5.

³²³ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 6/214.

³²⁴ en-Nûr, 24/2.

³²⁵ el-Feth, 48/29.

etmektedir. Ayrıca *Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi* âhirette bir daha ceza uygulanmaması için had cezalarının bu dünyada verildiğini söylemiştir.³²⁶

İmam Mâtürîdî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاُولَئِكَ*

هُمُ الظَّالِمُونَ “Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi

bile dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.”³²⁷

âyetinin Mutezile'nin iddia etmiş olduğu büyük günah sahibi kimse iman dâiresinden çıkar anlayışını boşa çıkardığını belirtmektedir. Çünkü iman edenler kâfirleri dost edindikten sonra yine iman etme vasfıyla nitelenmiştir.³²⁸ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî *وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا*

“Eğer mü'minlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin...”³²⁹

âyetini tefsir ederken, büyük günah sahibi bir mü'minin iman dâiresinden çıkmadığını söylemiştir. İmam Mâtürîdî âyette geçen *طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* “mü'minlerden iki grup” arasındaki

vuruşmanın Hz. Ali ile Nehrevân ehli arasında veya Hz. Ali ile Hariciler arasında geçen

vuruşma olma ihtimali olduğu gibi Cemel veya Sıffin savaşına da işaret etmiştir. Bu olaylardan

hangisi kastedilirse edilsin sonuç itibarıyla iki mü'min grup birbirleriyle savaşmışlardır. Büyük

günah olan öldürme eylemine teşebbüs ederek birbirlerinin kanını akıtmışlardır. Allah, âyette

savaşmak ve isyan etmek büyük günah olmasına rağmen iki grubu da mü'min sıfatıyla

vasıflandırmıştır. Bu durum büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıkmayacağını

göstermektedir.³³⁰

2.3.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî büyük günah meselesinde kendi mezhebinin genel düşüncesini kabul etmiş ve

tefsirine bu düşüncelerini yansıtmıştır. Ona göre büyük günah işleyen kimse mü'min vasfını

yitirmiş ama kâfir olmamıştır. Bu ikisi arasında bir konumdadır. Ölmeden önce tövbe ederse

bağışlanır. Fakat tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennem azâbını hak eder. ez-

Zemahşerî'ye göre bu kimse cenaze, defin işlemleri, evlenme, boşanma, gibi konularda mü'min

muâmelesi görür. Fakat kınama, lanetlenme, kendi inancından uzak kalınması, şâhitliğinin

³²⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 10/72.

³²⁷ et-Tevbe, 9/23.

³²⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/323.

³²⁹ el-Hucurât, 49/9.

³³⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/68.

kabul edilmemesi konularında kâfir muâmelesi görür.³³¹ ez-Zemahşerî bu görüşünü savunurken bazı âyetler ile istidlâl etmiştir.

el-Keşşâf müellifine göre إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا

عَظِيمًا “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”³³² âyeti Allah’ın müşrik kimseyi şirkten dönüp tövbe ederse bağışlayacağına, şirkten başka büyük günahları ise tövbesiz bağışlamayacağına işaret etmektedir. ez-Zemahşerî’ye göre âyette birisi menfi diğeri müspet anlamda iki tane bağışlamak fiili geçmektedir. İki fiilde لِمَنْ يَشَاءُ “dilediği kimseleri bağışlar” ifadesine bağlıdır. ez-Zemahşerî ince bir ayrıntıya dikkat çekmiştir. Ona göre birinci menfi kullanılan fiil “Allah şirk konusunda tövbe etmeyen kimseyi bağışlamaz” anlamına gelirken, ikinci müspet kullanılan fiil ise “Allah diğer günahlarda tövbe edeni bağışlar” anlamına gelmektedir. ez-Zemahşerî’ye göre şirk dışındaki (küçük) günahlar Allah’ın dilemesine kalmış olup O, dilediği günahı bağışlar. Fakat şirk dışında kalan büyük günahların tövbesiz affının mümkün olmadığını savunmuştur.³³³

ez-Zemahşerî بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar.”³³⁴ âyetinde geçen “سَيِّئَةً” (seyyie) kelimesini, büyük günah olarak tefsir etmiştir. Âyetin devamın da zikredilen “خَطِيئَةً” (hatie) kelimesini, Hasan Basri’den gelen bir nakle dayandırarak, bu kelimenin “Allah’ın nehiy etmiş olduğu yasaklar olup, bu yasakları yapanı cehenneme götüren şeyler” mânâsına geleceğini ifade etmiştir.³³⁵ ez-Zemahşerî’nin âyette geçen kelimelere yüklediği mânâlardan yola çıkarak, büyük günah işleyen kimsenin cehennemde olacağı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf müellifi وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap

³³¹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/326.

³³² en-Nisâ, 4/48.

³³³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/154.

³³⁴ el-Bakara, 2/81.

³³⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/154.

etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”³³⁶ âyetinde tehdit ve insanı çarpan ifadelerin olduğunu söylemiştir. ez-Zemahşerî bu âyeti tefsir ederken İbn Abbas’tan mü’min bir kimse kasıtlı olarak kâtil olduğu zaman o kimsenin tövbesinin kabul olunmayacağına dâir bir rivâyet aktarmıştır. Bu rivâyet tövbe eden kimsenin tövbesinin kabul edilmeyeceğinden dolayı olmadığını, öldürmek eylemine karşı insanları ciddi bir şekilde uyarıp, bu gibi teşebbüslerde bulunulmaması için böyle bir ifade kullanıldığını söylemiştir. *el-Keşşâf* müellifine göre âyette geçen *وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا* “Kim bir mümini kasten öldürürse” ifadesi, mutlak mânâda gelmiş olup inanan, inkâr eden, tövbe eden, tövbe etmeyen herkesi kapsamaktadır. Bu durumda büyük günah işleyen fakat tövbe etmeyen kimsenin ebedî olarak cehennemde olacağına delildir. Ancak tövbe eden kimsenin cehennemden kurtulacağına dâir başka deliller olduğundan dolayı tövbe eden kimseyi ayrı değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir.³³⁷

ez-Zemahşerî *وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* “...Kim de yeniden faizciliğe dönerse, işte onlar cehennemin yoldaşlarıdır ve orada ebedî kalacaklardır.”³³⁸ âyetinde geçen “Kim de yeniden faizciliğe dönerse” ifadesini izah ederken, cehenneme girecek kimselerin bu faizi tekrardan yiyenler olduğunu söylemiştir. Ona göre bu âyet, fâsıkların³³⁹ ebedî olarak cehennemde kalacaklarına dâir delildir.³⁴⁰

el-Keşşâf müellifi *وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ* “İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!”³⁴¹ âyetini açıklarken, bu âyette cenneti kazanmak için iman ve amel şartı zikredilmiştir. Fakat büyük günah işlememe, Allah’ın buyruklarını yerine getirme ve mâsiyeti terk etme gibi şartlardan söz edilmemiştir. ez-Zemahşerîye göre bunun sebebi, âyette zikredilen iman ve salih amel şartının, zikredilmeyen büyük günah işlememe, Allah’ın buyruklarını yerine getirme ve mâsiyeti terk etme gibi şartları ihtivâ etmesinden dolayıdır.³⁴² ez-Zemahşerî’nin bu düşüncesinden hareketle

³³⁶ en-Nisâ, 4/93.

³³⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/232.

³³⁸ el-Bakara, 2/275.

³³⁹ Burada “Fasık” olarak tanımladığı kimse; büyük günah işleyip iman dâiresinden çıkan ama kâfir dâiresine girmeyen kimsedir. bk. ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/326.

³⁴⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/838.

³⁴¹ el-Bakara, 2/25.

³⁴² ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/298.

büyük günah işleyen bir kimsenin iman ve salih amel kapsamından çıkacağına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

el-Keşşâf müellifi *إِنْ تَحْتَبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا* “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.”³⁴³ âyetini te’vil ederken Hz. Ali’den nakille büyük günahların; şirk koşturmak, adam öldürmek, nâmuslu bir kadına zinâ iftirasın da bulunmak, zinâ yapmak, babası olmayan yetimin malını yemek, savaşın tam doruk noktasında savaşı bırakıp kaçmak, hicretten sonra çöl yaşantısına dönmek olduğunu söylemiştir. İbn Abbas’dan nakille bu sayılan yedi günaha sihir yapmak ve Kabe’ye karşı saygısızlıkta bulunma günahlarını da ilâve ederek dokuz tane büyük günahtan söz etmiştir. Ayrıca büyük günahların yetmiş kadar çıkacağına dâir İbn Abbas’dan bir rivâyet aktarmıştır. ez-Zemahşerî âyette geçen *إِنْ تَحْتَبُوا كَبَائِرَ* “büyük günahlardan kaçınırsanız” ifadesini büyük günahlardan içtinap ederseniz tüm zaman dilimlerinde yapmış olduğunuz seyyiat/küçük günahlarınızı yok sayarız şeklinde tefsir etmiştir. ez-Zemahşerîye göre günahların büyük ve küçük diye tasnif edilmesi, günahların ya taate ya mâsiyete ya da bu ikisini yapan kimsenin almış olduğu cezaya göre olacağını belirtmiştir.³⁴⁴ ez-Zemahşerî, âyeti bu şekilde açıklamakla kendi mezhebinin görüşü olan “büyük günahlardan kaçınan kimsenin küçük günahlarının bağışlanıp bir cezasının olmayacağı” anlayışını temellendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî *وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ* “...Doğrusu Rabbinin, insanların zulümlerine rağmen onlara mağfireti vardır. Rabbinin cezalandırması çetindir.”³⁴⁵ âyetinde zikredilen Allah’ın insanlara karşı olan mağfiretinin tecellisinin, birkaç şekilde olabileceğini söylemiştir. ez-Zemahşerî’ye göre Allah’ın mağfiretinin tecellisi; ya Allah Teâlâ, büyük günahlardan içtinap eden kimselerin küçük günahlarına mağfiretini tecelli ettirir, ya büyük günah işleyen kimselerin günahlarından rücu edip tövbe ettiklerinde günahlarını bağışlayarak mağfiretini tecelli ettirir ya da günahını örter ve o kimseye bir süre tanıyarak mağfiretini tecelli ettirir.³⁴⁶ *el-Keşşâf* müellifi, Allah’ın mağfiretini, insanların yapmış olduğu zulümleri affedeceği anlamında değerlendirmemiştir. Allah’ın mağfiretinin, insanların yapmış oldukları zulümlere tövbe etme imkânı sunmasından dolayı tecelli edeceğini söylemiştir. ez-Zemahşerî,

³⁴³ en-Nisâ, 4/31.

³⁴⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/114.

³⁴⁵ er-Ra’d, 13/6.

³⁴⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/722.

günah sahibi kimse kendisi tövbe etmediği takdirde Allah'ın onun günahlarını affetmeyeceği anlayışında olduğundan dolayı âyeti bu şekilde yorumladığı anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî *قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ*

*“De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”*³⁴⁷

âyetinde zikredilen *إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا* “Allah bütün günahları bağışlar.” ifadesini “Allah

tövbe eden bir kimsenin tüm günahını bağışlar” şeklinde anlayarak günahın bağışlanması tövbe şartına bağlamıştır. ez-Zemahşerî'ye göre tövbe şartı Kur'an'ın birçok yerinde zikredilmiştir. Tövbe şartının zikredildiği yerler bu şartın zikredilmediği yerler için de aynen geçerlidir. Ayrıca, ez-Zemahşerî, İbn Mesud (ö. 32/652) kıraatinde âyetin *لِمَنْ يَشَاءُ* “dilediği kimseyi” şeklinde okunduğunu söylemiş ve buradaki dilediği kimseden maksadın “tövbe eden kimse” olduğu şeklinde te'vil etmiştir. Öyle görülüyor ki ez-Zemahşerî yeri geldiğinde dil kurallarından yeri geldiğin de kıraatlerden yararlanarak kendi mezhebî düşüncesini âyetlere yansıtmak için tüm birikimini kullanmıştır.³⁴⁸

el-Keşşâf müellifi *الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ* “Onlar, ufak tefek kusurları

dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır.”³⁴⁹ âyetinde zikredilen “كَبَائِرَ” (kebâir) kelimesini, “büyük

günah” “الْفَوَاحِشَ” (fevâhiş) kelimesini, “büyük günahın daha ötesinde yüz kızartıcı bir suç”

“الْلَمَمَ” (lemem) kelimesini ise “küçük günahlar” olarak tefsir etmiştir. Ayrıca âyetin tefsirinde

küçük günahların Allah nezdinde bağışlanması için “كَبَائِرَ” ve “الْفَوَاحِشَ” türü büyük günahlardan

kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır. Büyük günahların bağışlanması için ise ölmeden önce kişinin tövbe etmesi gerektiğini söylemiştir.³⁵⁰

³⁴⁷ ez-Zümer, 39/53.

³⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kılıç, *Zemahşeri'nin el-Keşşafın'da Kıraat Olgusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 396.

³⁴⁹ en-Necm, 53/32.

³⁵⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/452.

ez-Zemahşerî ³⁵¹ وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ “O, kullarının tövbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”³⁵¹ âyetini tefsir etmeye tövbe kavramını tanımlayarak başlamıştır. ez-Zemahşerî’ye göre tövbe: Nedamet duyarak, hoş olmayan ve yapılmaması gereken şeylerden uzak durarak tam bir kararlılıkla bir daha geri dönmemeye azmetmektir.³⁵² ez-Zemahşerî Hz. Ali’den nakille tövbe kavramının, yapmış olunan günahlara nedamet duymak, hakkı verilmemiş farzları tekrardan yerine getirmek, kul hakkı konusunda helalleşmek, nefse günahların tadı tattırıldığı gibi itaatin zorluğunu da yaşatmak ve tüm gülmelerin bedeli olarak göz yaşı dökmek gibi mânâları ihtivâ ettiğini söylemiştir.³⁵³ ez-Zemahşerî, âyette geçen وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ “kötülükleri bağışlayan” ifadesini tövbe ettiği zaman büyük günahları bağışlayan ve büyük günahlardan içtinap edildiğinde, küçük günahları bağışlayan diye açıklamıştır.³⁵⁴

2.3.3 er-Râzî’nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî, büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıkmayacağı ve ebedî olarak azâb görmeyeceği kanaatindedir. er-Râzî bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. *Tefsîrû’l-Kebîr* müellifi يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحَرُّ بِالْحَرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ أَسَفَ عَلَى الْقَتْلِ فَلَهُ مِائَةُ نَفْسٍ مِائَةُ نَفْسٍ مِائَةُ نَفْسٍ وَأَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ³⁵⁵ “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir.”³⁵⁵ âyetini izah ederken bu meseleye temas etmiştir. Ona göre âyette öldüren ile öldürülenin yakınları kardeş kılınmıştır. Bu durumda fâsık bir kimsenin mü’min sıfatını yitirmeyeceği anlaşılmaktadır. er-Râzî bu durumu birkaç şekilde izah etmiştir. Ona göre kâtile kısas uygulamak vâcib hâle gelmişken Allah, öldüren kimseyi iman dâiresinden çıkarmayarak, mü’min diye nitelendirmiştir. Oysa adam öldürmek, büyük günahlardan sayılmıştır. Bu durum büyük günah sahibi kimsenin mü’min vasfını yitirmeyeceğine delâlet etmektedir. Ayrıca

³⁵¹ eş-Şûrâ, 42/25.

³⁵² ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1188.

³⁵³ Tövbe hakkında benzer açıklamalar için bk. ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/808.

³⁵⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1190.

³⁵⁵ el-Bakara, 2/178.

inanenlar ancak kardeştir³⁵⁶ âyeti gereğince Allah, öldüren ve öldürülen kimseyi din kardeşi kılmıştır. Zira, er-Râzî, günah ile iman birlikte beraber olmasaydı imandan kaynaklanan bir din kardeşliğinden söz etmek mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Son olarak ise Allah, kâtil bir kimseyi günahını bağışlamaya yönlendirmiştir. Bu yönlendirme mü'min vasfını taşıyan bir kimseye yapılacak muâmeledir.³⁵⁷ Tüm bu bilgilerden yola çıkarak er-Râzî'nin büyük günah işleyen kimse iman dâiresinden çıkmayacağı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *“İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar.”*³⁵⁸ âyetinin, iman edip salih amel işledikten sonra, büyük günah sahibi olduğu hâlde tövbe etmeyen bir kimsenin cennete girebileceğine işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü er-Râzî'ye göre bu kimse, büyük günah işlemeyen önce, iman ve salih amel işlemiş bir kimse olarak kabul edilir. Bu kabulden hareketle bu kimsenin iman ve salih amel ehli olduğunun kabul edilmesi gereklidir.³⁵⁹ Müfessirimiz er-Râzî bu âyet ile istidlâl ederek büyük günah işleyen kimsenin iman dairesinden çıkmayacağını söylemiştir. Ayrıca er-Râzî bu kimsenin tövbe etmese dâhi cennete girebileceği belirtmiştir.

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ *“Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir.”*³⁶⁰ âyetinde zikredilen وَيُكَفِّرُ عَنْكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ

“günahlarınızı örter” ifadesi hakkında birtakım te'viller yapmıştır. O, وَيُكَفِّرُ عَنْكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ *“günahlarınızı örter”* ifadesindeki “من” harfi cerine “ba’ziyet” mânâsı vermiştir. Böylece günahların örtülmesi, günahların hepsini değil “bazı günahları örter” mânâsına geleceğini söylemiştir. Çünkü er-Râzî'ye göre sadakayla tüm günahlar değil bazı günahlar örtülebilir. Müfessirimize göre âyetteki bazı günahların neler olduğu söylenmemesinin sebebi, Allah'ın kulunu korku ve umut arasında teyakkuz halinde olmasını isteyerek sadakaya teşvik etmek istemesidir. Ayrıca وَيُكَفِّرُ عَنْكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ ifadesindeki “من” harfi cerini “من أجل” mânâsına gelebileceğini izah etmiştir. Bu şekilde kabul edilir ise âyetin “günahlarınızdan dolayı biz, sizi

³⁵⁶ el-Hucurât, 49/10.

³⁵⁷ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 3/59-60.

³⁵⁸ el-Bakara, 2/82.

³⁵⁹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 2/191.

³⁶⁰ el-Bakara, 2/271.

bağışlıyoruz” mânâsına geleceğini ifade etmiştir. Son görüş olarak ise *وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ* ifadesinde ki “من” harfi cerinin zâid olduğunu beyan etmiştir. er-Râzî’ye göre böyle kabul edilir ise âyetin “Biz sizin bütün günahlarınızı örteriz” mânâsına geleceğini belirtmiştir. er-Râzî *وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ* ifadesindeki “من” harfi cerine ba’ziyet mânâsı vererek günahların hepsini değil bazı günahları örter mânâsının en isâbetli görüş olduğunu söylemiştir.³⁶¹ İmam Mâtürîdî bu âyeti izah ederken Mutezile’nin büyük ve küçük günah anlayışını eleştirmiştir.³⁶² İmam er-Râzî ise bir takım dilsel tahliller yapmış ve Mutezile’nin büyük günah anlayışına temas etmemiştir.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi *فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* *...Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinin ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar.*³⁶³ âyetini beyan ederken Allah ve Rasûlüne iman eden fakat büyük günah sahibi olan kimsenin durumunun Allah’a kaldığını belirtmiştir. Kulun affedip affedilmemesinin Allah’ın takdirine kaldığını ifade etmiştir. Allah, büyük günah sahibi kuluna azâb etse bile onu cehennemde ebedî olarak bırakmayacağını söylemiştir. Çünkü cehennemde ebedî kalmak mü’minin değil kâfirin hak etmiş olduğu bir neticedir.³⁶⁴ er-Râzî’nin bu açıklamalarından hareketle, onun büyük günah işleyen kimsenin tövbe etmese dâhi Allah’ın büyük günah sahibi kulunu affetmesinin mümkün olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onun büyük günah sahibi kimsenin iman dâiresinden çıkmayacağı, ebedî olarak cehennemde kalmayacağı düşüncesinde olduğunu anlaşılmaktadır.

er-Râzî *“Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur.”*³⁶⁵ âyeti hakkında Ehl-i Sünnet ulemâsının, Allah’ın büyük günah sahibi kullarının günahını bağışlayacağına dâir en büyük delillerinden birisinin bu âyet olduğunu kabul ettiklerini söylemiştir. Ona göre âyette geçen *إِنَّ*

³⁶¹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 4/77-78.

³⁶² el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/192.

³⁶³ el-Bakara, 2/275.

³⁶⁴ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 4/96.

³⁶⁵ en-Nisâ, 4/48.

الله لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz” ifadesi “Allah, şirki ihsan ederek, bağışlamaz” anlamına gelmektedir. Yani şirkten rücu edip tövbe etmeyen bir kuluna, lütuf ve ikram ederek onun günahını bağışlamaz anlamındadır. er-Râzî’ye göre âyette zikredilen şirk dışındaki günahların bağışlanması ise Allah’ın kuluna lütuf ve ikram ederek günahlarını bağışlar anlamındadır. er-Râzî, Mutezile’nin tövbe ettikten sonra hem küçük hem büyük günahların bağışlanmasının vâcib olduğu düşüncesinde olduklarını söylemiştir. O halde er-Râzî’ye göre bu âyet tövbe etmeyen büyük günah sahibinin durumu hakkında Ehl-i Sünnetin lehine delildir. Çünkü Allah ikramı ve lütufu gereği şirk dışındaki günahları bağışlayacağını söylemiştir.³⁶⁶ ez-Zemahşerî bu âyette, büyük günahları, şirkin altında değerlendirmiştir. er-Râzî ise büyük günahları şirk dışındaki günahlar olarak değerlendirerek ez-Zemahşerî’nin yorumunu boşa çıkarmıştır. Ayrıca er-Râzî’ye göre âyette geçen şirk dışında وَمَا ذُنُوبُكَ لَمَنْ

يَشَاءُ “bundan başkasını, dilediği kimseler için bağışlar.” ifadesinin Allah dileyince, şirk dışındaki günahları bağışlayacağını bildirmektedir. Durum böyle olunca bu günahların içine tövbe edilmemiş büyük günahları da dâhil edilmesi gerekecektir.³⁶⁷

Tefsîrû’l-Kebîr müellifi يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا تَفْسَرُونَ “Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün.) İmdi, yüzleri kararanlara: İnanmanızdan sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azâbı!”³⁶⁸ âyetini tefsir ederken bu âyette söz edilen iki grup olduğunu söylemiştir. Birinci grup تَبْيَضُّ وُجُوهٌ yüzleri ağaranlardır. İkinci grup تَسْوَدُّ وُجُوهٌ yüzleri kararanlardır. Âyette işaret edildiği gibi iman açısından, insanlar bu iki grup çerçevesinde değerlendirilir. Bir kimse ya mü’min ya da kâfirdir. Bu durum Mutezile’nin ortaya atmış olduğu “el-menzile beyne’l-menzileteyn” iddiâsının aleyhine bir delil teşkil etmektedir.³⁶⁹ Müfessirimizin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak Mutezile’nin “büyük günah sahibi bir kimse iman dâiresinden çıkar ama kâfir olmaz” düşüncesinin, yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilâveten er-Râzî, inanç açısından insanları mü’min ve kâfir diye iki grupta değerlendirmiştir. Başka bir ifadeyle büyük

³⁶⁶ er-Râzî, Tefsîru’l-Kebîr, 5/342.

³⁶⁷ er-Râzî, Tefsîru’l-Kebîr, 5/342.

³⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/106.

³⁶⁹ er-Râzî, Tefsîru’l-Kebîr, 4/381.

günah işleyen kimseye kâfir denilemiyorsa, mü'min olduğunu söylememiz dışında başka bir şık kalmayacağını ifade edebiliriz.

er-Râzî “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.”³⁷⁰ âyetini izah ederken, büyük günah ve küçük günah ayrımının hem nitelik açısından hem de nicelik açısından net olarak ortaya konulamayacağı kanaatindedir. Çünkü er-Râzî’ye göre “büyük günahlar” diye tarif edilen günahlar içerisinde birbirine oranla daha küçük günahlar vardır. Aynı şekilde “küçük günahlar” içerisinde de birbirine oranla daha büyükleri vardır. Bunun yanı sıra büyük günahların sayılarının yediden yetmişe kadar olduğu şeklinde rivâyetler bulunmaktadır.³⁷¹ er-Râzî’ye göre büyük günah olduğunu hükmedilen günah sadece bir kimsenin küfre girmesidir. Bundan dolayı âyeti “küfürden içtinap eden her insanın küfür dışında kalan günahları bağışlanır” şeklinde anlamının en doğru mânâ olduğunu söylemiştir.³⁷² er-Râzî’nin Mutezile’ye karşı getirmiş olduğu eleştirilerden birisi de Allah’a bir şeyin vâcib olup olmadığı konusundadır. Mutezile “bir kimse büyük günahlardan sakındığı sürece küçük günahları mağfur olunur” düşüncesinden hareketle büyük günahlardan içtinap eden kulunun küçük günahlarının bağışlanmasını zorunlu/vâcib olarak görmüştür. er-Râzî’ye göre ise tövbe edip etmemesi fark etmeksizin, Allah’ın kulunun günahlarını bağışlaması zorunluluktan değil onun lütfu ve ihsanından kaynaklanmaktadır. Nitekim er-Râzî’ye göre âyette قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ “De ki: Ancak Allah’ın lütfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevininler.” buyrulması buna bir karinedir.³⁷³ Ayrıca er-Râzî, âyette zikredilen وَنُدْخِلْكُمْ مَدْخَلًا “sizi şerefli bir yere sokarız” ifadesinin de bu duruma işaret ettiğini söylemiştir.³⁷⁴

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Eğer şirkten vazgeçer, namazı kılar ve zekâtı verirlerse yollarını serbest bırakın. Şüphesiz Allah, çok bağışlayıcıdır, engin merhamet

³⁷⁰ en-Nisâ, 4/31.

³⁷¹ Ayrıtlar için bk. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Büyük Günahlar*, çev. Sıdkı Güllü (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011).

³⁷² er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 5/300.

³⁷³ Yûnus, 9/58.

³⁷⁴ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 5/300.

sahibidir”³⁷⁵ âyetini izah ederken de bu meseleyi zikretmiştir. er-Râzî İmam Mâtürîdî’nin âyetinde zikredilen وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ “namaz kılar” ve وَأَتُوا الزَّكَاةَ “zekâtı verirlerse” şartlarını amel bağlamında değil iman bağlamında anlaşılması gerektiği yorumuna katılmamıştır. *Tefsîrû’l-Kebîr* müellifi âyeti beyan ederken وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ “namaz kılar” ve وَأَتُوا الزَّكَاةَ “zekâtı verirlerse” şartlarını fikhî açıdan değerlendirmiştir. er-Râzî’ye göre tövbe etmek, namaz kılmak ve zekât vermek şartını bir kimse yerine getirdiğinde o kimsenin kanı başka birisine haram ve dokunulmazdır. er-Râzî zikredilen bu üç şarttan birisi eksik olduğu zaman haramlık ve dokunulmazlığın da kalkacağını söylemiştir. Ayrıca er-Râzî bu görüşüne gelecek itirazlara da cevap vermiştir. Şöyle ki “Namaz kılmak ve zekât vermekten maksat, ibadet açısından değil inanç açısından olup bunların farz olduğuna inanmaktır. Çünkü şeri uygulama olarak zekât vermeyenler öldürülmemiştir” diye itiraz olursa, Şafi mezhebine mensup âlimlerin bu görüşe şöyle cevap vereceğini söylemiştir: Âyetin zâhirini değerlendirerek meseleye bakıyorsanız, şeri uygulama olarak zekât vermeyenlerin öldürülmeme meselesi tahsise uğramış bir meseledir. Yani farklı bir âyet ile istisna edilmiştir, diyerek itirazlara cevap vermiştir. Müfessir er-Râzî itirazın kimden geleceğini açık olarak zikretmemiştir. Fakat itiraz cümlelerine baktığımız zaman itiraz etmelerinden endişe duyduğu âlimlerin Hanefî-Mâtürîdî çizgisini benimseyen âlimler olduğunu anlaşılmaktadır.³⁷⁶ er-Râzî bu âyeti amelî bağlamda değerlendirmeyi daha uygun gördüğünü ifade edebiliriz.

er-Râzî *...Doğrusu Rabbinin, insanların zulûmlerine rağmen onlara mağfireti vardır. Rabbinin cezalandırması çetindir.*”³⁷⁷ âyetini açıklarken bir kimsenin “büyük günah işleyip tövbe etmese dâhi günahlarının bağışlanacağına” delil olacağını söylemiştir. Çünkü âyetinde zikredilen عَلَى ظُلْمِهِمْ “zulûmlerine rağmen” cümlesi hâl cümlesidir. Yani bir hâlin içinde bulunmayı ifade etmektedir. Allah, âyetinde insanlar zulûm içinde olmalarına rağmen onlara mağfiret edeceğini bildirmektedir. Bu, bir kimse tövbe etmese de Allah’ın o kimsenin günahlarını bağışlayacağı anlamına gelmektedir. Ayrıca er-Râzî’ye göre âyetinde وَأَتُوا الزَّكَاةَ “onlara(insanlara) mağfireti vardır” denildiği gibi hemen ardından وَأَتُوا الزَّكَاةَ “Rabbinin cezalandırması çetindir.” buyrulmaktadır. Bundan dolayı Allah’ın

³⁷⁵ et-Tevbe, 9/5.

³⁷⁶ er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, 8/207.

³⁷⁷ er-Ra’d, 13/6.

mağfiretini büyük günah sahibi kimselere, Allah'ın cezasını ise kâfirlere hamletmek gereklidir.³⁷⁸ er-Râzî, yapmış olduğu bu açıklamaya Mutezile'den gelecek itirazları da değerlendirmiştir. Mutezile “büyük günah işlemiş kullar tövbe ederlerse rableri onlara karşı mağfiret sahibidir ve Allah büyük günah işlemiş kulların tövbe etmeleri için onlara süre tanımış, şiddetli azâbını hemen gerçekleştirmemiştir. Şayet bu kullar tövbe ederlerse âyetteki geçen mağfiret onlar hakkında gerçekleşir. Kaldı ki şiddetli cezayı tehir etmek mağfiret kabilinden değerlendirilecek bir durumdur” diye itiraz edecek olurlarsa er-Râzî bu itiraza birkaç yönden cevap vermiştir. Ona göre şiddetli cezanın tehir edilmesini mağfiret kabilinde değerlendirmek yanlıştır. Çünkü Allah bütün kâfirlerin cezasını âhirete tehir ettiğini haber vermiştir. Mutezile'nin iddia ettiği gibi tehirin mağfiret olduğunu kabul edersek, cezaları âhirete tehir olunan kâfirlerin günahlarına da mağfurdur demememiz gerekecektir. Ayrıca Allah, bu âyetle mağfiret sıfatı ile bizzat kendisini övmüştür. Kendini övmek ancak bir ihsân ve lütuf ile gerçekleşir. Ama Mutezile'nin iddiâ ettiğine göre bir kimse büyük günahlardan kaçındığında küçük günahlarını bağışlaması Allah'ın üzerine zorunludur. Zorunlu olduğu bir durumda Allah'ın kendisini övmesi anlamsızdır diyerek, kendi düşüncesinin doğru olduğunu savunmuştur.³⁷⁹

2.3.4. Mukayese

İmam Mâtürîdî, büyük günah işleyen bir kimsenin iman dâiresinden çıkmadığını söylemiştir. Mutezile'nin “büyük günah işleyen kimse iman dairesinden çıkar ama kâfir vasfıyla vasıflanmaz, bu kimse ne mü'min ne de kâfirdir” görüşüne de katılmamıştır. Ona göre ne mü'min ne de kâfir olmayan üçüncü bir grup, âyetlere ters düşmektedir. Çünkü âyetlerde iman ehli ve inkâr ehli kimseler olmak üzere iki gruptan söz edilmiştir. Ayrıca âyetlerde adam öldürme, kâfirleri dost edinme gibi büyük günah işleyen kimselerin, iman vasfını kaybetmediğini, bu kimselere büyük günah işlemelerine rağmen mü'min diye hitap edildiğini vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî iman-amel bağlamında değerlendirilebilecek âyetleri tefsir ederken bu âyetleri amelî bağlamda değil inanç bağlamında değerlendirmiştir. Örneğin el-Bakara, 2/275. âyetinde geçen faiz meselesini “faiz yemek olarak” amel bağlamında değerlendirmeyip “faiz yemeyi helal görerek” diye te'vil etmiştir. Aynı şekilde âyetlerde “kâfir” diye nitelenen kimselerin amelî noksanlıklarından dolayı değil inanç açısından Allah'ı, peygamberi ve onun buyruklarını inkâr ettiklerinden dolayı bu vasıf ile vasıflandıklarını

³⁷⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 10/13.

³⁷⁹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 10/13.

belirtmiştir. Ayrıca Mutezile'nin "büyük günah sahibi kimse tövbe etmeden ölürse cehenneme girecektir" görüşüne katılmamıştır. Allah'ın irâdesine kimsenin karışamayacağını, onun, şirk dışındaki büyük-küçük günah fark etmeksizin, günah işleyen kimse tövbe etmeden ölse dâhi günahlarını affedilebileceğini söylemiştir.

ez-Zemahşerî, büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıkacağını ama kâfir olarak nitelenmeyeceğini söylemiştir. Bu kimsenin mü'min ve kâfir arasında bir konumda olduğunu ifade etmiştir. Eğer bu kimse tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemlik olacağını belirtmiştir. ez-Zemahşerî, kendi mezhep âdiyetini büyük günah meselesinde de ortaya koymuştur. Ayrıca ez-Zemahşerî büyük günahları şirk günahı gibi değerlendirmiştir. Şirk ile büyük günah arasında fark olmadığını vurgulamıştır. İkisinin de tövbe edilmediği takdirde âhirette kişiyi ebedî cehennem azâbına sürükleyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî bir kimse büyük günahlardan sakındığı zaman küçük günahlarının bağışlanacağını söylemiştir. ez-Zemahşerî düşüncesini âyetlerin te'viline yansıtabilmek için dilin imkânlarını sonuna kadar kullanmıştır. Âyetlerde geçen seyyie/kötülük kavramlarına kendi düşüncesi doğrultusunda mânâlar yüklemiştir. Ayrıca farklı kıraatleri de kullanarak düşüncesini destekleme gayreti içine girmiştir. ez-Zemahşerî el-Bakara, 2/275. âyetinde geçen "faiz yemeyi" inanç açısından "faizi helâl görmek" olarak değerlendirmemiş, amelî bağlamda değerlendirmiştir. Bu sebeple faiz yiyen kimse büyük günah işlediğinden dolayı iman vasfını yitireceğini söyleyerek iman-amel bütünlüğünü vurgulamıştır. Ayrıca ez-Zemahşerî'nin, zaman zaman iman ve salih amel kavramlarının içine zımnen büyük günah kavramını da girdirerek zorlama yorumlara başvurduğu anlaşılmaktadır. ez-Zemahşerî, Kur'an'da tövbenin önemine dikkat çeken âyetlere atıflar yaparak sürekli tövbe vurgusu yapmıştır.

er-Râzî ise büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıkmadığını söylemiş, büyük günah sahibi kimsenin ebedî olarak azâb görmeyeceğini belirtmiştir. Çünkü er-Râzî âyetlerde büyük günah işleyen kimselerin, büyük günah işlediği hâlde iman vasfıyla nitelenmeye devam ettiğini söylemiştir. Ayrıca er-Râzî, Mutezile'nin büyük günah meselesindeki bakış açısına katılmamıştır. O, "İman eden ve salih amel işleyen kimselere mükâfatlar" verileceğine yönelik âyetlerin hiçbirinde büyük günah işlememe ve tövbe etme şartı olmadığını belirtmiştir. Bundan dolayı Allah'a ve Hz. Peygambere iman eden herkesin işlemiş olduğu büyük günahların sonucunun Allah'a kaldığını ifade etmiştir. Allah'ın, kulunu dilerse affedeceğini dilerse azâb edeceğini belirtmiştir. Ayrıca Allah, iman etmiş kulunu günahlarından dolayı cehenneme koysa bile ebedî olarak orada bırakmayıp cezasını çektikten sonra cennete girdireceğini ifade etmiştir. er-Râzî büyük günahları şirk kapsamında değerlendirmemiştir. Allah'ın şirk hariç tüm

günahları affedeceğini söylemiştir. er-Râzî'ye göre günahları büyük-küçük günah diye ayırmanın net bir ölçüsü yoktur. Büyük günahların sayıları bazı tasniflerde yediden yedi yüze kadar çıkmaktadır. Ayrıca er-Râzî 'ye göre Allah'a hiçbir şey vâcib değildir. Kişi günahından dolayı tövbe ettiği zaman Allah dilerse bağışlar dilemezse bağışlamaz. İrâde Allah'ın iradesidir ve onun irâdesine karışmaya hiç kimse yetkili değildir.

Netice olarak el-Mâtürîdî ve er-Râzî büyük günah işleyen kimsenin iman dairesinden çıkmayacağını ifade etmişlerdir. Kulun günahının affedilmesinin tamamen Allah'a kaldığını söylemişlerdir. Kulun tövbesini Allah'ın zorunlu olarak kabul etme durumunda olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca el-Mâtürîdî ve er-Râzî şirk ile büyük günahları ayrı kategoride değerlendirmişlerdir. Allah'ın şirk harici diğer günahları tövbe yapılmasa dâhi affedebileceğini vurgulamışlardır. Aynı şekilde el-Mâtürîdî ve er-Râzî Allah'ın büyük günah işleyen kulunu affetmese dâhi onu ebedî olarak cehennemde bırakmayacağını; kul, cehennemde cezasını çektikten sonra cennete gireceğini bildirmişlerdir. el-Mâtürîdî ve er-Râzî'ye göre âyetlerde iman açısından inananlar ve inkâr edenler olmak üzere iki gruptan söz edilmiştir. Mutezile'nin iddiâ ettiği üçüncü bir gruptan söz etmek âyetlere ters düşmektedir. el-Mâtürîdî ve er-Râzî Tevbe 9/5. âyetini farklı değerlendirmişlerdir. el-Mâtürîdî âyette zikredilen “namaz kılmak ve zekât vermek” emrini inanç açısından ele alırken, er-Râzî ise bu âyeti amelî açıdan ele almıştır. ez-Zemahşerî büyük günah işleyen kimsenin iman dairesinden çıkacağını ama kâfir olarak vasıflanmayacağını söylemiştir. Bu kimsenin mü'min ve kâfir arasında bir konumda olduğunu belirtmiştir. Bu kimsenin tövbe etmeden ölürse, ebedî olarak cehennemlik olacağını ifade etmiştir. ez-Zemahşerî bu yorumuyla el-Mâtürîdî ve er-Râzî'nin düşüncesinden ayrılmaktadır. Ayrıca ez-Zemahşerî, el-Mâtürîdî ve er-Râzî'den ayrı düşünerek şirk ile büyük günahları aynı kategoride olduğunu düşünmektedir. O, şirk günahının bağışlanması için tövbe şartı gerektiği gibi, büyük günahların da bağışlanması için tövbenin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ez-Zemahşerî büyük günah sahibi kimse tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemlik olduğunu ifade etmiştir.

2.4 İmanda Artma-Eksilme Meselesi

İman kavramına getirilen tanımlar, iman-amel ilişkisine bakış açılarını ve büyük günah işleyen kimsenin durumunun ne olacağı sorusuna verilen cevapları şekillendirmiştir. İman-amel ilişkisiyle bağlantılı bir başka konu da “İmanda artma-eksilme olup olmayacağı” meseledir. Bu mesele hem müfessirler hem de kelamcılar nezdinde ihtilâflı bir meseledir. Ebû Hanife bu

konuda “gök ve yer ehlinin³⁸⁰ imanı ne artar ne eksilir” demiştir.³⁸¹ İmam Şâfi (ö. 204/820),³⁸² İmam Eşâri³⁸³ ve Mutezile mensubu âlimler ise³⁸⁴ “imanın artıp ve eksileceğini” savunmuşlardır. İmam Mâlik (ö. 179/795), imanın artıp eksilmesi konusunda sessiz kalarak hiçbir şey söylememiştir. Çünkü Ona göre Kur’an ve Sünnette imanın artacağına dâir bilgiler mevcut olduğu hâlde eksileceğine dâir herhangi bir şey söylenmemiştir.³⁸⁵ Bu başlık altında müfessirlerimizin imanın artıp-eksilmesi ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, ardından bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılmıştır.

2.4.1 el-Mâtürîdî’nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî, imanda kemiyet açısından artma ve eksilme olmayacağını ancak keyfiyet açısından olabileceği kanaatindedir. İmam Mâtürîdî’ye göre imanda artma ve eksilme, iman edilecek hususlar açısından söz konusu değildir. Ancak keyfiyet, yani kuvvetli ve zayıf olup olmama açısından değişkenlik gösterebilir.³⁸⁶ İmam Mâtürîdî bu görüşünü savunurken, birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ* “Gerçek mü’minler ancak o kimselerdir ki yanlarında Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır ve bütün işlerinde sadece Rablerine dayanıp güvenirler.”³⁸⁷ âyetinde geçen *وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ* “Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: «Bu sizin hanginizin imanını

³⁸⁰ Gök ehlinden maksat, melekler ve cinlerdir. Yer ehlinden maksat, peygamberler, Allah’ın dostları, iyi ve kötü mü’minlerdir. bk. Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 211.

³⁸¹ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 211.

³⁸² Ebü’l Muîn en-Nesefî, *Mâtürîdî Kelâmı* çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 114.

³⁸³ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 128.

³⁸⁴ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelama Giriş*, 51.

³⁸⁵ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, 85.

³⁸⁶ Demir-Tan, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî*, 106.

³⁸⁷ el-Enfâl, 8/2.

³⁸⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/172.

artırdı?» İman edenlere gelince (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler.”³⁸⁹

âyetinde zikredilen فَرَّادَتْهُمْ إِيْمَانًا “onların imanlarını artırır” ifadesini mü’minlerin bulunmuş oldukları hâl üzereyken onlara gelen hüccet ve burhanlar nedeniyle imanlarında olan sebat, süreklilik, azim, istikrar ve imanlarında ki devamlılık artmıştır, şeklinde yorumlamıştır.³⁹⁰

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَرَّادَتْهُمْ إِيْمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ “İnsanlar onlara: “Düşmanınız olan insanlar size karşı bir ordu topladılar, onlardan korkun” dediler. Bu, onların imanını artırdı da: “Allah bize yeter. O ne güzel Vekil’dir” dediler.”³⁹¹ âyetini izah ederken bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî âyette geçen فَرَّادَتْهُمْ

إِيْمَانًا “onların imanını artırdı” ifadesini, “inananların, deliller sayesinde imana olan tasdikini artırır veya inananların sahip olduğu düşüncede azim ve sebata sevk olunur” mânâsında anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.³⁹² İmam Mâtürîdî imanın artması meselesinde birkaç farklı yorumun mümkün olduğunu söylemiştir. Birincisi: İmanın her an yenilenerek tekrardan ve asıl anlamında artmasıdır. Çünkü imanın küfürden uzaklaşıp onu terk etmesi nedeniyle fiilin tekrardan teceddüdü söz konusudur. İmam Mâtürîdî’ye göre يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ “Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin...”³⁹³ âyetinde böyle bir imanın yenilenmesi söz konusudur. İmam Mâtürîdî’ye göre burada ilk iman açısından gerçek anlamda bir yenilenme söz konusudur. Çünkü ilk iman etmede küfürden imana bir geçiş vardır. Fakat iman edenlere ilk imandan sonra yeniden “iman edin” emri onları imanlarında bir yenilenmeye davet etmektedir. İşte buradaki yenilenme ilk imana göre bir ziyâde oluşturmaktadır. Bu durum imanın yenilenmesi olarak isimlendirilebilir. İkincisi: İmanın artması sebat ve istikrarın artması mânâsına gelebilir. Nitekim bir şeyin hüccet ve delillerinin devamlı desteklenmesi onun lüzumunu ve devamlılığını sağlar. Bundan dolayı delilin ve hüccetin devamlılığı “ziyâde” olarak isimlendirilmiştir. Üçüncüsü: İmanın basiret olarak ziyâdesi de mümkündür. Böylece kişinin isteyerek imana yönelmesi, iman gerektirmiş olduğu hak ve hukuku gözetmesi

³⁸⁹ et-Tevbe, 9/124.

³⁹⁰ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 6/478.

³⁹¹ Âl-i İmrân, 3/173.

³⁹² el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 2/478.

³⁹³ en-Nisâ, 4/136.

açısından imanda bir ziyâde olması mümkündür. Dördüncüsü: İmanın ziyâdesi, fazilet açısından olabilir. Zira bir rekât namaz bazen binlerce rekât namazdan daha faziletli olabilmektedir.³⁹⁴

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi ۝ وَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ

“O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁹⁵ âyetinde zikredilen “imanlarını kat kat artırmaları”

ifadesinde farklı yorumların olduğunu söylemiştir. Birincisi: Ebû Hanife'nin görüşüdür. Ona göre, icmâlî olan şeylere iman ettikleri gibi tafsilî olan şeylere de iman ettiklerinden dolayı imanlarında bir ziyâdeleşme gerçekleşmiştir. İkincisi: İmanların kat kat artmasından kastedilen, hem Hz. Peygamber'e iman etmeleri hem de onun getirmiş olduğu kitaba iman etmelerinden dolayı imanlarına iman katarak imanları ziyâdeleşmiştir. Bu durum Ehli Kitap için geçerlidir. Üçüncüsü: Mevcut olan imanlarının farkına vararak o andaki imanlarında bir ziyâdenin gerçekleşmesidir. Burada imanın yenilenmesi söz konusudur.³⁹⁶

وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا

“Mü'minler ise düşman birliklerini gördüklerinde: İşte Allah ve Rasûlü'nün bize vâdettiği! Allah ve Rasûlü doğru söylemiştir, dediler. Bu onların ancak imanlarını ve Allah'a bağlılıklarını arttırdı.”³⁹⁷ âyetinde zikredilen “imanlarını ve Allah'a

bağlılıklarını arttırdı” ifadesini “Müslümanların tasdiklerinin artması” olarak yorumlamıştır. Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre bu âyetin iniş sebebi Hendek savaşıyla ilgilidir. Hz. Peygamber önceden Hendek savaşıyla ilgili sahâbeye bilgiler vermiştir. Hz. Peygamber'in geleceğe dâir verdiği bilgiler savaşta gerçekleşmiştir. Bu mucize karşısında sahâbenin imanlarında olan tasdikleri ziyâdeleşmiştir.³⁹⁸

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيَقِنَ الَّذِينَ

أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزِدَّ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلَا يَرْتَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ

³⁹⁴ el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an, 2/480-481.

³⁹⁵ el-Fetih, 48/4.

³⁹⁶ el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an, 15/13.

³⁹⁷ el-Ahzâb, 33/22.

³⁹⁸ el-Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an, 11/325.

“Biz cehennemini Allah ٓهذٓا مٓثٓلا كٓذٓلٓك ٓيُضِلُّ الله مٓن ٓيُشٓاءٓ وَيَهْدِي مٓن ٓيُشٓاءٓ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ وَمَا هِيَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْبَشَرِ” işlerine bakmakla ancak melekleri görevlendirmişsinizdir. Onların sayısını da inkârcılar için sadece bir imtihan (vesilesi) yaptık ki, böylelikle, kendilerine kitap verilenler iyiden iyiye öğrensin, iman edenlerin imanını artırırısın hem kendilerine kitap verilenler hem müminler şüpheye düşmesinler, kalplerinde hastalık bulunanlar ve kâfirler de: «Allah bu misalle ne demek istemiştir ki?» desinler. İşte Allah böylece, dilediğini sapıklıkta bırakır, dilediğini doğru yola eriştirir. Rabbinin ordularını, kendisinden başkası bilmez. Bu ise, insanlık için ancak bir öğüttür.”³⁹⁹ âyetinde geçen اٰمَنُوا اِيْمَانًا “iman edenlerin imanını arttırsın” ifadesinin inanan kimselerin imanının yakînen artması amlamında olduğunu söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî’ye göre inanan bir kimse, Allah’ın indirmiş olduğu âyetler hakkında tefekkür, tedebbür ve tezekkür eder. Bu gayretinin sonucunda birtakım kesin delillere ulaşır. Bu deliller sayesinde de imanları yakînen, yani kesinlik ve kuvvetlilik bakımından ziyâdeleşir. İmam Mâtürîdî âyetlerde geçen ziyâde kelimesi amel ile bağlantılı olarak kullanıldığında, bu imanın fazilet ve kemâlât açısından bir ziyâde mânâsına geldiğini ifade etmiş, fakat imanın sayısında/niceliğinde bir değişiklik mânâsına gelmeyeceğini vurgulamıştır. Çünkü bir şey kendisinden başka bir şeyle ziyâde oluyorsa bunun nicelik açısından değil, yalnızca nitelik, fâzilet ve kemâlât açısından mümkün olacağını belirtmiştir.⁴⁰⁰

2.4.2 ez-Zemahşerî’nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî imanın hem nitelik hem de nicelik bakımında artacağını söylemiştir. ez-Zemahşerî bu konuda kendi mezhebinin genel düşüncesini kabul etmiştir. Tefsirinde de bu düşünceleri yansıtmıştır. Bu düşüncesini temellendirmek için birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. *el-Keşşâf* müellifi اَلَّذِيْنَ قَالَ هُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ *el-Keşşâf* müellifi “İnsanlar onlara: “Düşmanınız olan insanlar size karşı bir ordu topladılar, onlardan korkun” dediler. Bu, onların imanını artırdı da: “Allah bize yeter. O ne güzel Vekil’dir” dediler.”⁴⁰¹ âyetini izah ederken iman tanımına, iman-amel ilişkisine ve imanda artmanın olabileceği konusuna temas etmiştir.

ez-Zemahşerî meselenin anlaşılması için tarihi bir olayı tefsirinde nakletmiştir: Uhud savaşı son bulup bittiği bir anda Ebû Süfyân “Ey Muhammed, dilersen seneye bu zamanlar

³⁹⁹ el-Müddessir, 74/31.

⁴⁰⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’ân*, 16/257-258.

⁴⁰¹ Âl-i İmrân, 3/173.

birbirimizden intikam almak için burada buluşalım” demiştir. Hz. Peygamber “Allah dilerse olur” diye karşılık vermiştir. Ertesi sene sözleştikleri vakit gelince Mekkelileri savaş için organize etmiştir. Sonunda Ebû Süfyân ve Mekkeliler savaş için birlikte yola çıkmışlardır. Fakat Mekke’ye çok yakın bir bölge olan Merru’z-zahrân bölgesine gelince Allah onların içlerine bir korku düşürmüştür. Bu korkudan dolayı savaşmaktan vazgeçerek evlerine dönmeye karar vermişlerdir. Tam o sırada Mekke’den Medine’ye gidecek olan Nu’aym b. Mes’ud ile karşılaşmışlardır. Ebû Süfyân Nu’aym’a birtakım mazeretler sunmuştur. Bedir’e gidemeyeceklerini ancak bunu Hz. Peygamber ve müslümanlar duyarsa onları cesaretlendirir, endişesine kapılmıştır. Bundan dolayı Nu’aym’ı Hz. Peygamber ve arkadaşlarına göz dağı verip onların da Bedir’e gelmemesini sağlamasını istemiştir. Bunun karşılığında ona on deve vereceğini söylemiştir. Nu’aym, Hz. Peygamber’e ve arkadaşlarının yanına gitmiş ve onlara gözdağı vermiştir. Onları korkutmaya çalışıp Bedir’e katılmamaları için tüm yollar denemiştir. Neticede müslümanların kafalarını allak bullak etmiş ve müslümanların ekserisi Bedir’e katılma konusunda çekimser davranmışlardır. Fakat Hz. Peygamber, “Allah’a yemin olsun ki benimle beraber hiçbir kimse gelmese dahi ben oraya gideceğim demiş ve yola çıkmıştır. Hz. Peygamber’e bu yolculuğunda yetmiş atlı arkadaşı eşlik etmiştir. Yolda giderken “Allah bize yeter! O ne güzel vekildir!” demişlerdir. Hz. Peygamber ve arkadaşları Bedir’e ulaşmış ve orada sekiz gün boyunca beklemişlerdir. Fakat Mekkelilerden hiç kimse gelmemiştir. Müslümanlar da bir müddet daha bekledikten sonra tekrar evlerine dönmüşlerdir. Bu gazveye “Sevik Gazvesi” veya “İkinci Bedir Gazvesi” denilmiştir.⁴⁰²

ez-Zemahşerî’ye göre sahâbenin, Nu’aym’ın sözlerini dinlemeyip Hz. Peygamber’in peşinden Bedir alanına gitmeleri onların yakînlerini artırmış ve inançlarını kuvvetlendirmiştir. Ona göre bu durum sahâbenin tam bir tâat içerisinde olduğuna delâlet etmektedir. Tâatler ise imandan bir parçadır. Çünkü ez-Zemahşerî’ye göre iman, itikad, ikrâr ve amelden ibarettir. ez-Zemahşerî İbn Ömer’den (ö. 73/693) kendi düşüncesini destekleyen bir nakil aktarmıştır. Buna göre sahâbeler bir defasında Hz. Peygamber’e iman, artar ve eksilir mi? diye sormuşlardır. Hz. Peygamber: “Evet, iman artar hatta sonunda sâhibini cennete sokar” demiştir. Hemen ardından eksilir mi? diye sormuşlardır. Hz. Peygamber: “Evet, iman eksilir sonunda sahibini cehenneme sokar” diye cevap vermiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî kendi görüşünü destekleyen Hz. Ömer’den (ö. 23/644) de bir nakil daha aktarmıştır. Buna göre ikinci halife Ömer b. Hattâb bir kimsenin elini tutarak “Haydi kalk, biraz imanımızı artıralım” demiştir. Aynı şekilde “Hz. Ebubekir’in

⁴⁰² İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’t-Târih* çev. Bekir Eryarsoy (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), 2/147-148; ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/1132.

imanı ümmetin imanıyla teraziye konulacak olsa Hz. Ebubekir'in imanı daha ağır gelirdi" rivâyetini de aktarmıştır. Bütün bunlardan yola çıkarak ez-Zemahşerî'nin imanda nicelik yönünden artma ve eksilme olacağı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf müellifi *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ*

*“Gerçek mü’minler ancak o kimselerdir ki, yanlarında Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır ve bütün işlerinde sadece Rablerine dayanıp güvenirlir.”*⁴⁰³ âyetini tefsir ederken, bu âyetin, imanda artış olabileceği görüşünü destekleyen kuvvetli bir delil olduğunu söylemiştir. ez-Zemahşerî âyette geçen *زَادَتْهُمْ إِيمَانًا* *“bu onların imanını artırır”* ifadesini *“bizzat nefislerindeki itminân duygusu*

ve yakînleri artar” diye yorumlamıştır. Çünkü delillerin ortaya konulması medlûlü yani delil getirileni daha kuvvetli duruma getirir ve onu daha kalıcı yapar. ez-Zemahşerî’ye göre *زَادَتْهُمْ*

زَادَتْهُمْ *“bu onların imanını artırır”* ifadesi hakkında ikinci bir yorum daha vardır. Ona göre imanın artmasından kasıt, amelin artması da olabilir. *el-Keşşâf* müellifi âyette geçen imanın artması ifadesini bu şekilde açıklayarak iman ve amel münâsebetine vurgu yapmıştır. Ayrıca *el-Keşşâf* müellifi kendi kanaatini desteklemek için bu âyetin tefsirinde de nakillerden istifade etmeyi ihmal etmemiştir: Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) nakille *“İmanın yetmiş küsur derece olduğu, bunların en yücesi; Kelime-i tevhid olup, en altı ise; yoldan insanlara eziyet veren bir şeyi kaldırmak, olduğunu söylemiştir. İlâveten, “hayânın imandan bir cüz olduğu” mânâsına gelen rivâyeti de tefsirine kaydetmiştir. Ömer b. Abdülaziz’den (ö. 101/720) nakille “İmanın da farzları, sünnetleri ve uyulması gereken birtakım kurallarının olduğunu kim bunları yerine getirir ise imanını kemâle erdireceğini; bunları yerine getirmeyen kimsenin ise imanının kemâle ermeyeceği” mânâsına gelen bir rivâyeti aktararak iman ve kemâlât münâsebetine dikkat çekmiştir.*⁴⁰⁴ Böylece ez-Zemahşerî imanın artışı ile amellerin artışı arasında bir bağlantı kurmuştur. Buna göre ez-Zemahşerî’nin, ameller ne kadar çok olursa imanın kuvvet ve artışının da o kadar çok olacağı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

وَإِذَا مَا أَنْزَلْتُ سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ

*“Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: «Bu sizin hanginizin imanını artırdı?» İman edenlere gelince (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler.”*⁴⁰⁵

⁴⁰³ el-Enfâl, 8/2.

⁴⁰⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/1078.

⁴⁰⁵ et-Tevbe, 9/124.

âyetinde geçen “*imanlarını artırır*” ifadesini tefsir ederken de bu meseleye temas etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre nâzil olan sûreler inananların, yakîn ve sebatlarını artırdığından dolayı ya da bir sûre nâzil olduğunda mü’minlerin amelleri arttığından ötürü onların imanı artmıştır. ez-Zemahşerî’ye göre mü’minler, bir sûrenin emir veya nehiylerine uyarak amellerini artırabilir, bu onların imanlarının artacağı anlamına gelmektedir.⁴⁰⁶

2.4.3 er-Râzî’nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî imanda artma ve eksilme olmasının mümkün olmadığı düşüncesindedir. Çünkü er-Râzî’ye göre Hz. Muhammed’in getirmiş olduğu şeyler bilinmesi zorunlu olan şeylerin bütünüdür. Bütün olan bir şeyde de artmanın olması abestir. Çünkü artma olsaydı bütün diye bir şeyden söz etmek mümkün olmayacaktır. er-Râzî bu tartışmanın etimolojik bir ihtilaf olduğunu söylemiştir. Ona göre her grubun kendi lehine çıkarım yaptığı bir takım âyet ve hadisler vardır. Bu çıkarımların arasını bulmak mümkündür. er-Râzî, amelleri, tasdik neticesi olarak görüp, iman artma ve eksilme kabul etmediğine yönelik âyetleri de bizzat iman aslının kastedildiğine hamlederek, bu konudaki iki farklı görüşün uzlaştırılabileceğini ifade etmiştir.⁴⁰⁷

Tefsîrü’l-Kebîr müellifi إِمَّا الْمُؤْمِنُونَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ

يَتَوَكَّلُونَ “Gerçek müminler ancak o kimselerdir ki, yanlarında Allah anıldığı zaman kalpleri

ürperir, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır ve bütün işlerinde sadece Rablerine dayanıp güvenirler.”⁴⁰⁸ âyetini açıklarken imanda artma ve

eksilmeyi kabul edenler ve kabul etmeyenlerin gerekçelerinden söz ettikten sonra kendi kanaatini ortaya koymuştur. er-Râzî âyette zikredilen زَادَتْهُمْ إِيمَانًا “onların imanını artırır”

ifadesindeki iman artmasının keyfiyet açısından birkaç şekilde mümkün olabileceğinden söz etmiştir. Birincisi: İmanın artması, tasdik artması açısından olabilir. Çünkü er-Râzî Hz. Peygamber zamanında vahyin devam ettiğini, hükümlerin peşi sıra nâzil olduğunu söylemiştir. Sahâbenin nâzil olan âyetlere iman etmekle mükellef olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı sahâbenin her inen âyete iman ederek tasdiklerinin artmış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca er-Râzî, iki şeyi tasdik eden kimsenin tasdikinin, bir şeyi tasdik eden kimsenin tasdikinden daha

⁴⁰⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/220.

⁴⁰⁷ Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal* çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 216; Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 3/628.

⁴⁰⁸ el-Enfâl, 8/2.

fazla olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı, tasdikın artması kadar imanın da ziyâdeleşeceğini belirtmiştir. İkincisi: İmanın artmasını, kemâlât ve fazilet açısından da olabileceğini söylemiştir. Çünkü er-Râzî'ye göre Allah'ın güç ve mükemmelliği ancak onun yaratmış olduğu mahlûkatındaki hikmetinin eserleri aracılığıyla idrâk edilebilir. Bu husus, kıyası olmayan bir okyanustur. İnsan ne zaman Allah'ın yaratmış olduğu bir şeydeki eserin hikmetini tefekkür etse, o hikmet konusundaki tefekkür başka hikmet kapılarını aralayacaktır. Binaenaleyh bu kişi ilk hikmeti yakalayışından diğer hikmetlere doğru her geçişinde birincisinden daha ulvî, daha şerefli ve daha mükemmel bir mertebeye geçmiş olacaktır. Bu bilgilerden hareketle er-Râzî'nin imanın keyfiyet yönünden artacağı kanaatinde olduğunu anlaşılmaktadır. Bu artmanın tasdikın artması veya kemâlâtın artması şeklinde tahakkuk edeceğini vurgulamıştır. Ancak imanın kemiyet yönünden artmasını kabul etmediğini söyleyebiliriz.⁴⁰⁹ Buna ilaveten *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi *“Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: «Bu sizin hanginizin imanını artırdı?» İman edenlere gelince (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler.”*⁴¹⁰ âyetini tefsir ederken bu konuda söyleyeceklerini el-Enfâl, 2. âyeti açıklarken söylediğini ifade etmiştir.⁴¹¹ Bu sebeple bu âyetin izahında imanda artma konusuna değinmemiştir.

er-Râzî *“İnsanlar onlara: الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ”* *“Düşmanınız olan insanlar size karşı bir ordu topladılar, onlardan korkun” dediler. Bu, onların imanını artırdı da: “Allah bize yeter. O ne güzel Vekil'dir” dediler.”*⁴¹² âyetinde zikredilen *“onların imanını artırdı”* ifadesini izah ederken imanda artma-eksilme olup olmayacağı konusuna temas etmiştir. Ona göre sahâbe kendilerini korkutup onlara gözdağı verenlere itibar etmemiştir. Bunun tam aksine Hz. Peygamber'e itaat ederek, inanç ve itaatlerinde güçlü bir kararlılık göstermişlerdir. Bu savaşta onların kalplerinde Allah'ın onları destekleyeceğine dâir bir güven duygusu oluşmuştur ki *“onların imanını artırdı”* ifadesinde kastedilen imanın artması, sahâbenin kalbinde oluşan bu güven duygusudur. Buna ilâveten er-Râzî buradaki imanın artmasını hakiki anlamda değil mecâzî anlamda olduğunu söylemenin daha isabetli olduğu kanaatindedir.⁴¹³

⁴⁰⁹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 8/110.

⁴¹⁰ et-Tevbe, 9/124.

⁴¹¹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 8/427.

⁴¹² Âl-i İmrân, 3/173.

⁴¹³ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 5/99.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا er-Râzî

“O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir. Göklerin ve yerin orduları Allah’ındır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁴¹⁴ âyetinde geçen “imanlarını kat kat artırmaları” ifadesinin dört şekilde anlaşılabilceğini söylemiştir. Birincisi: Allah iman edenlere arka arkaya birtakım mükellefiyetler yüklemiştir. Onlar da bu tekliflerin her birine ayrı ayrı iman edip onu tasdik etmişlerdir. Bundan dolayı da imanları kat kat artmıştır. Başka ifadeyle ilk olarak iman etmekle emrolunmuşlardır. İlk kez iman edip tasdik ettikten sonra namaz, zekât, oruç, hac gibi ibadetlerle mükellef tutulmuşlardır. Bu ibadetlerin her birine ayrı ayrı iman edip tasdik etmişlerdir. İşte bundan dolayı da imanları kat kat artmıştır. İkincisi: Allah onların üzerine bir iç huzuru, sekînet indirmiştir. Onlar da bulunmuş oldukları hâle sabretmişlerdir. Allah’ın göndermiş olduğu sekînet sayesinde daha önce görmedikleri bir duruma iman etmişlerdir. Sonrasında ise Allah onlara açıkça ilâhî yardımını lütfetmiştir. İşte bu sefer de görerek iman etmişlerdir. Yani iman seviyelerini ilme’l-yakînden ayne’l-yakîne çıkarmışlardır. İşte bundan dolayı da imanları kat kat artmıştır. Üçüncüsü: İnanç ile ilgili olan meselelere iman ettikleri gibi amelî meselelere de iman ettiklerinden dolayı imanları kat kat artmıştır. Dördüncüsü: Kişi İslâm fıtratı üzerine doğduğu için doğuştan gelen fitrî imanlarının yanı sıra inandıkları esaslara delilleriyle de inandıklarından dolayı imanları kat kat artmıştır.⁴¹⁵ Âyetin yorumu zikredilen maddelerden hangisi olursa olsun, yorumların hepsi imanın kemiyetine yönelik olmayıp keyfiyetine yönelik açıklamalardır. Bundan dolayı er-Râzî’nin imanın artmasının keyfiyet yönünden mümkün olduğunu ancak kemiyet yönünden kabul edilemeyeceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَخْرَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا Tefsîrû’l-Kebîr müellifi

وَتَسْلِيمًا “Müminler ise, düşman birliklerini gördüklerinde: İşte Allah ve Resûlü’nün bize vâdettiği! Allah ve Resûlü doğru söylemiştir, dediler. Bu, onların ancak imanlarını ve Allah’a bağlılıklarını arttırdı.”⁴¹⁶ âyetinde geçen “onların ancak imanlarını ve Allah’a bağlılıklarını arttırdı.” ifadesinin, müslümanların imanlarının artmasının o an yaşadıkları olaydan dolayı değil geleceğe matuf olan bir olaydan dolayı gerçekleştiğini

⁴¹⁴ el-Fetih, 48/4.

⁴¹⁵ er-Râzî, Tefsîru’l-Kebîr, 14/343-344.

⁴¹⁶ el-Ahzâb, 33/22.

söylemiştir. Çünkü er-Râzî'ye göre müslümanlar zaten düşman ile karşılaşacaklarını biliyorlardı ve bu duruma iman etmişlerdi.⁴¹⁷

er-Râzî'nin bu düşüncesini daha net anlayabilmek için âyetin tarihi arka planı hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Hendek savaşı sırasında müslümanlar hendek kazarken önlerine bir kaya çıkmış ve bu kayayı parçalayamamışlardır. Selman el-Fârisi (ö. 36/656) bu durumu Hz. Peygamber'e haber vermiştir. Hz. Peygamber, Selman'ın elindeki balyozu almış ve tekbir getirerek kıramadıkları taşla vurmıştır. Hz. Peygamber taşla vurunca taştan kıvılcıklar çıkmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber taşla iki kere daha vurmıştır. Sonunda taş parçalanmış ve Hz. Peygamber arkadaşlarına dönerek şöyle demiştir: “Birinci vuruşta Hîre sarayları ve Kisra'nın köşkleri görüldü. Köpeklerin dişlerine benziyorlardı. Cebrail bana ümmetimin burayı fethedeceğini haber verdi. İkinci vuruşta Bizans'ın kırmızı sarayları görüldü. O da köpeklerin dişlerine benziyordu. Cebrail bana ümmetimin burayı fethedeceğini haber verdi. Üçüncü vuruşta San'â sarayları görüldü. O da köpeklerin dişlerine benziyordu. Cebrail bana ümmetimin burayı fethedeceğini haber verdi. Size müjdelersun!” Müslümanlar bu müjdeye sevinerek “Allah'a hamdolsun, bunlar doğru vaatlerdir” dediler.⁴¹⁸ er-Râzî'nin وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا

وَتَسْلِيمًا “onların ancak imanlarını ve Allah'a bağlılıklarını arttırdı.” ifadesindeki izahına dönecek olursak, müslümanlar Hendek Savaşında veya ordular ile karşılaştıklarından dolayı ۞

فَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ “İşte Allah ve Resûlü'nün bize vâdettiği! Allah ve Resûlü doğru söylemiştir.” dememişlerdir. Çünkü sahâbe, Hendek ordusu ile karşılaşacaklarını zaten biliyorlardı ve ona iman etmişlerdi. Onlar, Hz. Peygamber Mekke'nin, Rum diyarının ve Fars diyarının fethini onlara haber verince وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ “Allah ve Resûlü doğru söylemiştir.” diyerek, Hz. Peygamber'in geleceğe dâir vermiş olduğu bilgilere iman etmişlerdir. Bu iman ettikleri tablo ile bizzat karşılaşınca Hz. Peygamber'e olan teslimiyetleri artmıştır.

Bu bilgilerden yola çıkarak müfessirimiz er-Râzî'nin âyeti bu şekilde açıklamasının sebebi hakkında bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. er-Râzî el-Fetih Sûresi 4. âyette لِيَزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ “imanlarını kat kat artırmaları” ifadesinin dört şekilde te'vil edilebileceğini söylemiştir. Bu te'viller arasında ikinci madde olarak “Allah onların üzerine bir iç huzuru, sekînet indirdi, onlar da bulunmuş oldukları hâle sabrettiler. Daha önce görmedikleri bir duruma iman ettiler daha

⁴¹⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 14/196.

⁴¹⁸ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi*, 2/150.

sonra Allah onlara açıkça ilâhî yardımını lütfedince bu sefer görerek iman ettiler” şeklinde açıklamanın mümkün olabileceğini zikretmişti. Müfessirimiz er-Râzî bu âyeti önceden vermiş olduğu bilgiler ile tutarlı bir şekilde açıklamıştır. Bu âyette de müslümanlar imanlarını ilme’l-yakînden ayne’l-yakîne yükselttikleri için bu durum *“onların ancak imanlarını ve Allah'a bağlılıklarını arttırmıştır.”*

er-Râzî وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيَقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلَا يَرْتَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْغَالِينَ *“Biz cehennemın işlerine bakmakla ancak melekleri görevlendirmişizdir. Onların sayısını da inkârcılar için sadece bir imtihan (vesilesi) yaptık ki, böylelikle, kendilerine kitap verilenler iyiden iyiye öğrensin, iman edenlerin imanını artırsın hem kendilerine kitap verilenler hem müminler şüpheye düşmesinler, kalplerinde hastalık bulunanlar ve kâfirler de: «Allah bu misalle ne demek istemiştir ki?» desinler. İşte Allah böylece, dilediğini sapıklıkta bırakır, dilediğini doğru yola eriştirir. Rabbinin ordularını, kendisinden başkası bilmez. Bu ise, insanlık için ancak bir öğüttür.”*⁴¹⁹ âyetinde geçen sayıların, mü’minlerin imanlarının artışına tesirinin ne olduğu sorusuna cevap vermiştir. er-Râzî Allah’ın teklifleriyle mükellef olan inananların, Allah’ın her şeyi idrâk ettiğini, sonradan yaratılan ne varsa bunların hiçbirine muhtaç olmadığını, doğru olmayan şeylerden ve yemin etmekten beri olduğunu zihninde sürekli aktif bir halde tutmadığı sürece âyette geçen sayıları kabullenmekte zorluk yaşayacağını ve bunların gerçekliği konusunda tereddüt hâlinde olacağını zikretmiştir. Fakat zihninde oluşan bu hayret verici sayının şaşırtıcılığını gidermek maksadıyla delilleri zihninde sürekli aktif halde tuttuğunda Allah’ın doğruyu söyleyen Âlim ve Hâkim olduğunu, zihninde daha çok pekiştirip ve sayının gerçekliğine dâir imanın artacağını ifade etmiştir. İşte mü’min, zihninde fazla delil toplayınca ona dâir imanı da artacağını ve âyette zikredilen *“iman edenlerin imanını artırsın”* ifadesinde kastedilen mânânın bu olduğunu zikretmiştir.⁴²⁰ Müfessirimizin bu açıklamalarından yola çıkarak âyette geçen *“iman edenlerin imanını artırsın”*

⁴¹⁹ el-Müddessir, 74/31.

⁴²⁰ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 15/515.

ifadesinin delil ve hüccetler artarak inanç konusunda sebat ve istikrar arttığından dolayı inananların imanının arttığını söylemiştir.

2.4.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî imanda kemiyet bakımından artma ve eksilme olmayacağını ancak keyfiyet bakımından artma ve eksilme olabileceğini söylemiştir. Başka ifadeyle İmam Mâtürîdî'ye göre imanda artma ve eksilme, iman edilecek hususlar açısından söz konusu değildir. Ancak kuvvetli ve zayıf olup olmama açısından değişkenlik gösterebilmektedir. el-Mâtürîdî âyetlerde geçen imanın ziyâdesini, keyfiyet yönünden değerlendirmiş ve bu görüşü destekleyecek yorumlar yapmıştır. İmam Mâtürîdî'ye göre imanın ziyâdesi, sebat, kararlılık ve istikrarın ziyâdesi mânâsına gelmektedir. Aynı şekilde İmam Mâtürîdî'ye göre bir şey hakkında hüccet ve deliller arttıkça sebat ve istikrarın da artması son derece doğaldır. Ayrıca imanın ziyâdesi, ehl-i kitabın kendi kitaplarına iman edip daha sonra Kur'an'a iman ettikleri gibi pekiştirme açısından da mümkün olabileceğini söylemiştir. Aynı şekilde müfessirimiz İmam Mâtürîdî, icmâlî olan imanın, tafsilî imana dönüşmesi durumunda da imanda bir ziyâdenin gerçekleşeceğini bildirmiştir. Hz. Peygamber'in geleceğe dâir vermiş olduğu bilgilere sahabeler iman etmişlerdir. Sahâbîlerin Hz. Peygamber'in vermiş olduğu bilgilere kendilerinin şahit olmaları ise onların imanında bir ziyâde meydana getirmiştir. İmam Mâtürîdî bu durumu "tasdikın ziyâdesi" olarak isimlendirmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî, Kur'an'da zikredilen "ziyâde" kelimesinin, amel ile bağlantılı olarak kullanıldığında, bu imanın fazilet ve kemâlinin ziyâdesi mânâsına geleceğini söylemiştir. Fakat İmam Mâtürîdî'ye göre âyetlerde geçen imanda ziyâde, imanının niceliğinde bir değişiklik mânâsına gelmemektedir. Çünkü ona göre bir şey kendisinden başka bir şeyle ziyâde oluyorsa bu nicelik açısından değil yalnızca nitelik açısından olur, yani fazilet ve kemâlât açısından mümkün olabileceğini söylemiştir. Son olarak İmam Mâtürîdî imanda ziyâdenin "basiretin artması" olarak da mümkün olabileceğini belirtmiştir.

ez-Zemahşerî imanının, kemiyet ve keyfiyet yönünden artacağını kabul etmiştir. ez-Zemahşerî imanının ziyâdeleşmesini ifade eden âyetlerin açıklamasında iman tarifine vurgu yaparak, imanını; inanç, ikrâr ve amelden müteşekkil olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Bu tanımın bir uzantısı olarak amel arttıkça imanının artacağını söylemiştir. İman ve amel arasında kemiyet olarak bir bağlantı kurmuştur. Kendi görüşünü desteklemek için nakillerden bolca istifade etmiştir. Ayrıca imanının ziyâdeleşmesini ifade eden âyetlerde, imanının inanç ve kuvvetlilik açısından artacağını belirtmiştir. Aynı şekilde bu ziyâdenin nefislerde olan itminân duygusunun çoğalması ve kesin bilgilerinin artması şeklinde gerçekleşebileceğini beyan etmiştir.

er-Râzî'ye göre ise imanda artma ve eksilme olması mümkün değildir. İman bir bütündür. Bütün olan bir şeyde artmanın olduğunu düşünmek doğru değildir. Çünkü imanda artma olsaydı bütün diye bir şeyden söz etmek mümkün olmayacaktır. er-Râzî bu tartışmanın etimolojik bir ihtilaf olduğunu söylemiştir. Ona göre her grubun kendi lehine çıkarım yaptığı bir takım âyet ve hadisler vardır. Bu çıkarımların uzlaşması mümkündür. Amelleri, tasdik neticesi olarak görüp imanın artma ve eksilme kabul etmediğine yönelik âyetler de imanın bizzat aslının kastedildiğine hamledilince, bu konudaki iki görüşün uzlaşabileceğini ifade etmiştir. Fakat kanaatimizce bunun sınırlarını net bir şekilde çizmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü imanın tasdikten ibaret olduğunu kabul edip de imanda artma ve eksilme olacağını söyleyen âlimler de bulunmaktadır.⁴²¹ Ayrıca er-Râzî imanda ziyâde olacağını ifade eden âyetlerin Hz. Peygamber hayatta iken indiğini ve vahyin devam ettiğini göz önünde bulundurarak, her yeni gelen emir ve nehye yeniden iman etmelerinden ötürü imanlarında bir ziyâde olabileceğini ifade etmiştir. Nitekim er-Râzî'ye göre, iki şeyi tasdik eden kimsenin tasdikinin bir şeyi tasdik eden kimsenin tasdikinden daha fazladır. Aynı şekilde er-Râzî delil ve hüccetler artınca imanda olan istikrar, azim ve bağlılığın artmasından dolayı da imanda ziyâdenin gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Müfessirimiz er-Râzî'ye göre, sahâbeler, geleceğe dâir olan bilgileri bizzat kendi gözleriyle müşâhede edince imanları ilme'l-yakînden ayn'e'l-yakîn seviyesine ulaşmıştır. Bu durumdan dolayı, imanın ziyâdesinden de söz etmek mümkündür. Aynı şekilde er-Râzî'ye göre inananlar, icmâlî olan meselelere tafsilî olarak da iman ettiklerinden dolayı imanda bir ziyâdelikten söz etmek mümkündür. Son olarak er-Râzî, imanın ziyâdeliğinin, kemâlât ve fazilet yönünden olabileceğini beyan etmiştir.

Netice olarak el-Mâtürîdî ve er-Râzî imanda keyfiyet yönünden ziyâdeliği kabul ederken, kemiyet yönünden imanda ziyâdeliği kabul etmemiştir. el-Mâtürîdî ve er-Râzî'nin âyetlere yaklaşımı ve çıkarımları benzerlik göstermektedir. Fakat er-Râzî'nin felsefî ve mantıksal argümanları daha fazla kullandığını söyleyebiliriz. el-Mâtürîdî ve er-Râzî imandaki ziyâdeliğin istikrar, kuvvetlilik anlamında olabileceği gibi deliller ile kuvvetlendirme, nefiste oluşan bir itminan veya icmâlî imandan tafsilî imana geçiş olabileceği konusunda müttefiktirler. Aynı şekilde el-Mâtürîdî ve er-Râzî, geleceğe dâir bilgileri bizzat inanan kimsenin kendisi müşâhede ettiğinde keyfiyet yönünden imana dâir bir ziyâdenin oluşacağını belirtmişlerdir. Aynı şekilde el-Mâtürîdî ve er-Râzî imanda gerçekleşen bu ziyâdeliğin, kemâlât ve fazilet yönünden de olabileceği konusunda ittifak halindedirler. ez-Zemahşerî ise imanda artma-eksilme meselesini direkt olarak iman tarifi ile ilişkilendirmiştir. ez-Zemahşerî iman-amel bütünlüğünü

⁴²¹ Kemaleddin İbn Hümmam es-Sivasi, *Kitabu'l Müsayere* çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 123.

savunduğundan dolayı amellerin arttıkça imanında artacağını söylemiştir. Böylece imanın kemiyet yönünden de artacağını ifade etmiştir. ez-Zemahşerî'nin bu görüşünü delillendirmek için nakli delillerden oldukça istifâde etmesi dikkat çekicidir. Ayrıca ez-Zemahşerî, imana dâir meselelerde delil ve hüccet arttıkça imana olan bağlılığın kuvvetleneceğini söylemiştir. Bu yönüyle imanın keyfiyet yönünden de artacağını belirtmiştir. İmanın keyfiyet yönünden artacağı konusunda üç müfessirin de ittifâk halinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca üç müfessirin de kalplerde ve nefislerde keyfiyet açısından bir itminan duygusu sayesinde, imanda ziyâdeliğin oluşacağı konusunda da ittifâk halinde olduğu anlaşılmaktadır.

2.5 İman-İslâm Ayrımı

İman ve İslâm kavramlarının birbirleri ile münâsebeti konusu, iman kavramı çerçevesinde tartışılan konulardan biridir. İman ve İslâm kavramlarının aynı anlama mı yoksa farklı anlamlara mı geldiği konusu hem kelimacılar hem de müfessirler nezdinde tartışılmış ve farklı cevaplar vermiştir. Bu farklı cevapların sebebi âyetler de bu iki kavramın bazen birbirinin yerine bazen birbirinden bağımsız olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu başlık altında müfessirlerimizin İman ve İslâm kavramlarıyla ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşlerinin tespitinden sonra bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılacaktır.

2.5.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî göre İman ve İslâm kavramları sözlük anlamı itibariyle farklılık arz etmektedir. Ancak İmam Mâtürîdî göre bu kavramlara dinin ve örfün yüklediği mana birdir ve farklı şeyler murat edilmemiştir. Ona göre bir kimsenin mü'min olduğunu söylemek aynı zamanda müslüman olduğunu söylemektir. Aynı şekilde müslüman olduğunu söylemek mü'min olduğunu söylemektir. Bir kimseye mü'min ama müslüman değil demek veya müslüman ama mü'min değil demek doğru değildir.⁴²² İmam Mâtürîdî bu görüşünü savunurken birtakım âyetlerle istidlâl etmiştir. el-Mâtürîdî *فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ* *“İsa, onlardaki inkârcılığı sezince: Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dedi. Havârîler: Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler müslümanlarız, cevabını verdiler”*⁴²³ âyetinin bu konuya temas etmiştir. Ona göre bu âyet İman ve İslâm kavramlarının mânâ itibariyle aynı şeyi söylediği konusunda delil teşkil

⁴²² el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 593; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 175.

⁴²³ Âl-i İmrân, 3/52.

etmektedir. Çünkü Havârîler iman etmiş ve bu imanlarının şâhitliği konusunda kendilerini müslümanlar olarak takdim etmişlerdir.⁴²⁴ Yani İmam Mâtürîdî'ye göre âyette geçen “bizler müslümanlar” demek ile “bizler mü'minleriz” demek arasında mânâ itibariyle herhangi bir fark gözetmediği anlaşılmaktadır.

İmam Mâtürîdî *فَاخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* “Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık.”⁴²⁵

Zaten orada Müslümanlardan, bir ev halkından başka kimse bulmadık.”⁴²⁶ âyetinin tefsirinde İman ve İslâm kavramlarının mânâ itibariyle aynı şey olduğunu söylemiştir.⁴²⁷ İmam Mâtürîdî'ye göre âyette zikredilen cümleleri, Hz. Lût'un kavmini helak etmeye gelen melekler söylemiştir. *Te'vilâtü'l-Kur'ân* müellifi melekler, Hz. Lût'un evinde olan inananları hem müslümanlar hem de mü'minler olarak nitelendirmesinden dolayı bu iki kavramın mânâ itibariyle aynı şeyi ifade ettiğini belirtmiştir.

Te'vilâtü'l-Kur'ân müellifi *وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمِنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُمْ مُسْلِمِينَ* “Mûsa dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın.”⁴²⁸ âyetinin açıklamasın da bu konuya temas etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre âyette aynı cümle içerisinde önce İman kavramı sonra İslâm kavramı vurgulanmıştır. Bu durum, İman ve İslâm kavramlarının mânâ bakımında aynı şey olduğunu göstermektedir.⁴²⁹ Ayrıca İmam Mâtürîdî'ye göre İslâm, her şeyi Allah'a teslim etmektir. İman ise her şeyin Allah'ın rubûbiyyetine ve ulûhiyyetine şâhit olduğunu tasdiklemektir.⁴³⁰ el-Mâtürîdî bu âyeti yorumlarken İman ve İslâm kavramlarının sözlük mânâsına işaret ederek, bu iki kavramın sözlük anlamı itibariyle farklılık arz etse de mânâ itibariyle aynı şeyi ifade ettiğinden söz etmiştir.

İmam Mâtürîdî *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ* “Bedevîler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise, “iman ettik” demeyin.) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah, çok

⁴²⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/313.

⁴²⁵ ez-Zâriyât, 51/35.

⁴²⁶ ez-Zâriyât, 51/36.

⁴²⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/146.

⁴²⁸ Yûnus, 10/84.

⁴²⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/97.

⁴³⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/97.

bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁴³¹ âyetinin izah ederken bu meseleye temas etmiştir. İmam Mâtürîdî bu âyeti delil getirerek, İman ve İslâm kavramlarının ayrı şeyler olduğunu söyleyenlerin görüşüne katılmamıştır. Ona göre bu âyette İslâm kelimesi sözlük anlamında "teslim olmak" ve "boyun eğmek" mânâsında kullanılmıştır. Kavramsal olarak inanç mânâsında kullanılmamıştır.⁴³² İmam Mâtürîdî, İman ve İslâm kelimelerinin sözlük anlamda farklı olduğunu zaten kabul etmektedir. Fakat mânâ itibarıyla kastedilen şeyin bir olduğunu savunmaktadır. Bu âyette geçen İman ve İslâm kavramlarının sözlük mânâsında kullanıldığını söyleyerek kendi düşüncesini tutarlı bir şekilde ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

2.5.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksilmez. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*"⁴³³ âyetini açıklarken bu meseleye temas etmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre İman, tereddüt duymaksın gönülden inanarak itminân ve güvenle tasdik etmektir. İslâm ise kelime-i şehâdeti zikrederek barışa dâhil olmak ve iki şehâdet lafzını ikrâr ederek müslümanların mücâdele; savaş alanından çıkmaktır. Ayrıca ez-Zemahşerî âyette geçen وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ *"Henüz iman kalplerinize girmedir"* ifadesini te'vil ederken, yalnızca dil ile iki şehâdet cümlesini söylemenin "İslâm" olduğunu ifade etmiş, dilin zikretmiş olduğu bu iki şehâdet cümlesine kalbin muvâfık olmasının "İman" olduğunu söylemiştir.⁴³⁴ Ayrıca إِنَّ

الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar..."*⁴³⁵ âyetinin tefsirinde, mü'min ve müslim kimsenin tanımını yapmıştır. ez-Zemahşerî'ye göre Müslim, harpten sonra savaşmayıp barışan, Allah'a tevekkül ederek işini ona sevk eden kimse demektir. Mü'min ise Allah'ı ve Hz. Peygamber'i ve onaylanması zorunlu olan şeyleri tasdik eden kimsedir.⁴³⁶ ez-Zemahşerî yapmış olduğu tanımlardan yola çıkarak,

⁴³¹ el-Hucurât, 49/14.

⁴³² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/78.

⁴³³ el-Hucurât, 49/14.

⁴³⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/332.

⁴³⁵ el-Ahzâb, 33/35.

⁴³⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/388.

müslüman olan bir kimseyi iman etmiş birisi olarak görmediği anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre “Kim, kalben inanmayı terk ederse, şehâdet getirip amel etse dâhi münâfık olur. Kim şehâdeti terk ederse, kâfir olur. Kim de ameli terk ederse, münâfık olur.”⁴³⁷ Bu bilgilerden hareketle ez-Zemahşerî’nin İman ve İslâm kavramlarının hem sözlük mânâsı açısından hem de ıstılahî olarak farklı mânâlara geldiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî *مُوسَى يَا قَوْمِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ* “Mûsa dedi ki: Ey kavmim!

Eğer Allah’a inandıysanız ve O’na teslim olduysanız sadece O’na güvenip dayanın.”⁴³⁸ âyetini yorumlarken tevekkül etme şartının İslâm’a bağlandığını söyledikten sonra İslâm kavramını tanımlamıştır. Ona göre İslâm: Kendilerini Allah’a ait kılmaları ve şeytanın kendilerine hiçbir etkisinin olmayıp, kendilerini sadece Allah’a ait görmeleridir⁴³⁹ şeklinde tanımlamıştır. Aynı şekilde ez-Zemahşerî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ* “Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır”⁴⁴⁰ âyetinde geçen “سِلْم” (silm) kelimesinin “سَلَم” (selem) şeklinde de okunduğunu söylemiştir. İlâveten İslâm kelimesinin kökü olan “سَلَم” kavramının “hiçbiriniz Allah’a itaat etmekten geri durmayarak, ona boyun eğin ve ona itaat edin” mânâsında olduğunu ifade etmiştir.

Fakat ez-Zemahşerî *فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* “Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık.”⁴⁴¹ *Zaten orada Müslümanlardan, bir ev halkından başka kimse bulmadık.*”⁴⁴² âyetini izah ederken bu âyette, İman ve İslâm kavramlarının aynı şey olduğuna dâir delil olduğunu söylemiştir. Her iki kavramında övgü türünden sıfatlar olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴³ ez-Zemahşerî’nin burada İman ve İslâm kavramlarının aynı şey olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Çünkü ez-Zemahşerî önceki âyetlerin tefsirlerinde bu iki kavramın farklı şeyler olduğu ifade etmiştir.

⁴³⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/144.

⁴³⁸ Yûnus, 10/84.

⁴³⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/324.

⁴⁴⁰ el-Bakara, 2/208.

⁴⁴¹ ez-Zâriyât, 51/35.

⁴⁴² ez-Zâriyât, 51/36.

⁴⁴³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/400.

2.5.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî'ye göre İman ve İslâm kavramları arasında umûm-husûs ilişkisi vardır. İslâm kavramı İman kavramından daha geneldir. er-Râzî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ* *“Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır.”*⁴⁴⁴ âyetini te’vil ederken, İman kelimesinin İslâm mânâsına geldiğini söylemiştir.⁴⁴⁵ Ayrıca er-Râzî *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ* *“Bedevîler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise, “iman ettik” demeyin.) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah’a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*⁴⁴⁶ âyetinin açıklarken bu meseleye temas etmiştir. er-Râzî'ye göre İman ve İslâm kavramları arasında mantıksal olarak umûm-husûs ilişkisi vardır. Yani İslâm kavramı daha umûmu ifade eden bir kavramken İman kavramı daha husûsu ifade eden bir kavramdır. er-Râzî'ye göre İman kalpte tahakkuk eder, İslâm ise İman kavramından daha geneldir. er-Râzî bu iki kavram arasında umûm-husûs ilişkisi olduğunu söylese de ontolojik olarak bu iki kavramı, aynı kümenin içinde değerlendirmiştir. er-Râzî'ye göre canlı kavramı, insan kavramından daha geneldir. Fakat canlılık ontolojik açıdan insandan ayrı düşünülemez.⁴⁴⁷ Aynı şekilde *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi *فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* *“Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık.”*⁴⁴⁸ Zaten orada *مُؤْمِنِينَ* *“Müslümanlardan, bir ev halkından başka kimse bulmadık.”*⁴⁴⁹ âyetini de benzer şekilde tefsir etmiştir. Ona göre âyette müslüman kavramının mü'min kavramına işaret ettiği aşikardır. Fakat müslüman kavramı mü'min kavramından daha kapsamlıdır. Bundan dolayı umûmî bir kelimenin husûsî mânâda kullanılmasında herhangi bir beis yoktur. Ancak mü'min olan bir kimseye müslüman denilmesi bu kavramların anlamlarının aynı olacağı anlamına gelmemektedir.⁴⁵⁰ er-Râzî, ortaya koyduğu iki âyetin yorumundan yola çıkarak, şunları

⁴⁴⁴ el-Bakara, 2/208.

⁴⁴⁵ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 3/218.

⁴⁴⁶ el-Hucurât, 49/14.

⁴⁴⁷ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 14/402.

⁴⁴⁸ ez-Zâriyât, 51/35.

⁴⁴⁹ ez-Zâriyât, 51/36.

⁴⁵⁰ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 14/479.

söyleyebiliriz: Öncelikle er-Râzî'nin söylemiş olduğu şeyler Ehl-i Sünnetin genel kanaati olsa da er-Râzî, meseleyi mantıksal ve felsefî boyuttan temellendirmeye çalışmıştır. Kavramsal olarak da müslüman ve mü'min kavramlarının mânâlarının farklı şeyler olduğunu ifade etmiştir. Sonuç itibariyle bu iki kavramın aynı şeyi ifade ettiğini söylemiştir. Böylece İman ve İslâm kavramlarını hem dilsel açıdan hem ıstılâhî açıdan değerlendirmiştir. er-Râzî, dilsel açıdan bu kavramların farklı şeyler olduğunu fakat ıstılâhî olarak aynı mânâyı ifade ettiği düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz.

2.5.4. Mukayese

İmam Mâtürîdî'ye göre İman ve İslâm kavramları sözlük anlamı itibariyle farklılık arz etse de dinin ve örfün kendilerine yüklediği mânâ bakımından aynı şey kastedilmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre bir kimsenin mü'min olduğunu söylemek aynı zamanda müslüman olduğunu söylemektir. Aynı şekilde müslüman olduğunu söylemek, mü'min olduğunu söylemektir. Ona göre bir kimseye mü'min ama müslüman değil demek, doğru değildir. Aynı şekilde müslüman ama mü'min değil demek de doğru değildir. İmam Mâtürîdî İman ve İslâm kavramlarının geçtiği âyetleri, bu görüş doğrultusunda açıklamıştır.

ez-Zemahşerî'nin ise bu konudaki düşüncesini tespit etmek kolay değildir. Çünkü O, âyetleri tefsir ederken iki görüşe de yakın olduğu kanaati oluşturacak açıklamalar yapmıştır. Ancak iman ve imana dâir meselelerde kendi mezheb âidiyetini sürekli hissettiren tefsirler ve yorumlarının varlığından yola çıkarak bu konuda da kendi mezhebi doğrultusunda İman ve İslâm kavramlarının farklı mânâlara gelebileceği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz.

er-Râzî'ye göre İman ve İslâm kavramları aynı şeydir. er-Râzî bu iki kavramı izah ederken mantık kaidelerini kullanmıştır. Ona göre bu iki kavram arasında umûm-husûs münâsebeti vardır. İslâm kavramı daha geniş bir şeyi ifade ederken, İman kavramı daha özeldir. Bu tıpkı canlı ve insan kavramlarındaki umûm-husûs münâsebeti gibidir: Canlı kavramı, daha geneli ifade ederken; insan kavramı, daha özel bir mânâyı ifade etmektedir. Ancak canlılık olmadan insan kavramından söz etmek mümkün değildir.

Netice olarak üç müfessir de İman ve İslâm kavramlarının sözlük mânâlarının farklı olduğu konusunda hem fikirdirler. Fakat ıstılâhî olarak aralarında ihtilâf vardır. İmam Mâtürîdî bu iki kavramın aynı şey olduğunu, birbirlerinin yerine kullanıldığını söylemiştir. ez-Zemahşerî'nin görüşünü net olarak tespit edememekle birlikte onun mezheb âidiyetine önem verdiğini göz önünde bulundurarak bu iki kavramın ayrı kavramlar olduğu düşüncesinde olduğunu

söyleyebiliriz. er-Râzî ise bu iki kavram arasında umûm-husûs ilişkisi olduğunu ifade ettikten sonra sonuç olarak aynı mânâyâ geldiğini söylemiştir.

3. ÂHİRET AHVÂLİNE TAALLUK EDEN MESELELER

İnsanların ahvâli, ölüm ile iki kısma ayrılır. Ölümden önceki ahvâle “Dünya ahvâli” ölümden sonraki ahvâle ise “Âhîret ahvâli” denilmektedir.⁴⁵¹ Akıl ve deney ile ispat edilmesi mümkün olmayan, naklî deliller ile sabit olan, inanca taalluk eden esaslara “Sem’iyyat” ismi verilmektedir.⁴⁵² Araştırmamızın üçüncü bölümünü teşkil eden şefaât, kabir azâbı, rü’yetullah, cennet ve cehennem gibi başlıklar “Sem’iyyat” alanının konusudur. Bu alandaki meseleler nakle dayalı meselelerdir. Bu konularda tevârüs eden nakillere farklı bakış açıları, konuların anlaşılmasında farklılıklar meydana getirmiştir. Bu konular geçmişte tartışıldığı gibi günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Bu bölümün başlıklarını seçerken özellikle güncelliği devam eden konular seçilmeye özen gösterilmiştir. Bu bölümde önemli klâsik üç müfessirin âyetlere ve meselelere bakış açıları ortaya koyulmaya çalışılmış, böylece günümüzdeki tartışmalara da bir nebze faydası olacağı umulmuştur.

3.1 Şefaât

Şefaât inancı, İslâm öncesi toplumda var olan bir inançtır. Mekkeli müşrikler şefaatin varlığına inanmışlar ve putların kıyamet günü onlara iltimas tanınması için şefaâtçi olmalarını talep etmişlerdir. Hz. Peygamber kendisine gelen vahiy doğrultusunda bu yanlış inancı düzeltmiş ve şefaatin, Allah’a ait olup ondan başka -onun izin verdikleri hariç- şefaât edecek kimsenin olmadığını bildirmiştir. Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde de bu inanç devam etmiştir. Fakat ilk fitnelerden sonra ortaya çıkan problemlerin akabinde, birçok konu tartışmaya açılmıştır. Bunlardan birisi de şefaât konusudur. Tartışmaların ana sebeplerinden birisi âyet ve hadislerle bakış açılarının farklı olmasıdır. Bu farklı bakış açılarının neticesinde şefaati mutlak mânâda kabul edenler, şefaati mutlak mânâda kabul etmeyenler ve şefaati kabul edip muhtevâsını daraltanlar olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır. Bu başlık altında müfessirlerin şefaât ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, ardından bu bakış açıları ve görüşlerin mukayesesi yapılmıştır.

⁴⁵¹ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 18.

⁴⁵² Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 20.

3.1.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ...⁴⁵³ *Göklerde olan ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaata edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar...* âyetini açıklarken şefaatin mümkün olduğundan bahsetmiştir. İmam Mâtürîdî *“O'nun izni olmadan katında şefaata edecek kimdir?”* cümlesini, “Allah’ın müsaadesi olmadan şefaata kim kalkışabilir?” şeklinde yorumladıktan sonra Mutezile’nin bu konudaki düşüncesini aktarmıştır. Mutezile, “Şefaatin yalnızca günah işlememiş mü’minlere veya günah işlemiş fakat hemen sonrasında tövbe etmiş salih amel sahibi mü’minler için geçerli” olacağını söylemiştir. İmam Mâtürîdî bu düşünceleri kabul etmemiş ve şefaatin günahkâr kimseler için geçerli olduğunu belirtmiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî’ye göre aklî olarak, günahı olmayan bir kimsenin şefaate zaten ihtiyacı olmayacaktır. İmam Mâtürîdî *الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا* *“Arş’ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tesbih ederler, O’na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler...”*⁴⁵⁴ âyetinde geçen meleklerin bağışlanmaları için dua ettiği mü’minlerin, günah sahibi kimseler olduğunu ifade etmiştir. İlavâten dua etmenin, şefaata gibi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁵ İmam Mâtürîdî, Mutezile’nin görüşüne katılmamış, şefaatin günahkârlar için söz konusu olduğunu vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî’nin vermiş olduğu bilgilerden hareketle, dünyada meleklerin mü’minlere dünyada dua etmesinin, mü’minlerin günahlarının bağışlanmalarını istemek anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Şefaatin ise meleklerin âhirette günahkâr mü’min için günahlarının bağışlanmasını Allah’tan istemek mânâsına geldiğini belirtmiştir. Böylece dua etmenin dünya açısından, şefaatin ise âhiret açısından günahların bağışlanma talebi olduğunu ifade etmiştir. Bunda dolayı İmam Mâtürîdî dua etmenin şefaata gibi olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁶

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi putların şefaatin ve müşriklerin onlardan şefaata taleplerinin kabul olunmayacağını söylemiştir. İmam Mâtürîdî bu gibi âyetlerde muhatap kimselerin müşrikler veya kâfirler olduğunu vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ*

⁴⁵³ el-Bakara, 2/255.

⁴⁵⁴ el-Mü’min, 40/7.

⁴⁵⁵ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/154.

⁴⁵⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/154.

يَوْمَ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا حُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ “Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyamet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın. Gerçekleri inkâr edenler elbette zalimlerdir.”⁴⁵⁷ âyetini açıklarken şefaatin konusuna temas etmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre bu âyet, öldükten sonra tüm hayır kapıları kapanıp tüm hayırlı işler engellenmeden önce mü’mini infak etmeye teşvik etmektedir. İmam Mâtürîdî’ye göre dünyada iken ahabbın ahabbına fayda sağlamadığı, aracı olan bir kimsenin aracılığının sonuç doğurmadığı bir gün gelmeden önce mü’minleri infâka teşvik etmek son derece önemlidir. İmam Mâtürîdî âyetin zâhir anlamına bakarak şefaatin olmadığı çıkarımında bulunmanın yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü âyetteki hitab kâfir olan kimselerdir. Âyette kastedilen ise mü’minlerin kâfirler gibi davranmalarının önüne geçmektir.⁴⁵⁸

İmam Mâtürîdî وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُخْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ “Kendileri için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir şefaatchi bulunmaksızın, Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanları, Allah’a karşı gelmekten sakınsınlar diye, onunla (Kur’an ile) uyar.”⁴⁵⁹ âyetinde zikredilen وَلَا شَفِيعٌ “bir şefaatchi bulunmaksızın” ifadesini tefsir ederken müşrikler için bir şefaatin söz konusu olmayacağını söylemiştir. Çünkü onların putlara tapmalarının yanı sıra, taptıkları putların, Allah ile aralarında ara bulucuları olmasını talep ederek şirk koştuklarını⁴⁶⁰ ifade etmiştir. İmam Mâtürîdî buna ilâveten onların, putlara tapmalarındaki gayelerinden birisinin, kendilerini Allah’a yaklaştırmak⁴⁶¹ olduğunu beyan etmiştir. İmam Mâtürîdî’nin dikkat çektiği hususu göz önünde bulundurarak, bu âyetin muhatab ettiği kişilerin müşrikler olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı şefaatin fayda sağlamayacağı kimseler mü’minler değil müşrikler olduğu anlaşılmaktadır.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi فَهَلْ لَنَا مِنْ شَفَعَاءَ فَيُشَفِّعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ “Şimdi bizim şefaatchilerimiz var mı ki bize şefaatin etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki, yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım? Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler (putlar) da kendilerinden kaybolup

⁴⁵⁷ el-Bakara, 2/254.

⁴⁵⁸ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 2/151.

⁴⁵⁹ el-En’âm, 6/51.

⁴⁶⁰ Yûnus, 10/18.

⁴⁶¹ ez-Zümer, 39/3.

gitti.”⁴⁶² âyetinde geçen *فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا* “bizim şefaathçilerimiz var mı ki bize şefaath etsinler.” ifadesindeki şefaath isteyen kimselerin müşrikler olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre, müşrikler Hz. Peygamberin uyardığı hususlarda kıyamet günü baş başa kalınca dünyada kulluk edip şefaath talebinde bulundukları putlarına seslendikleri gibi âhirette de sesleneceklerdir. Fakat onlara icâbet etmeleri mümkün değildir.⁴⁶³ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî *فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ* “Şimdi artık bizim ne şefaathçilerimiz var.”⁴⁶⁴ *وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ* ne de yakın bir dostumuz.”⁴⁶⁵ âyetinde zikredilen şefaathçileri olmayacak kimselerin, putlara kulluk eden müşrikler olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁶ İmam Mâtürîdî’nin vermiş olduğu bilgiden yola çıkarak, şefaath mahrum kalanların müşrikler olduğu anlaşılmaktadır.

İmam Mâtürîdî *وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ* *فَلَا تَتَّبِعُوا اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ* “Onlar “Allah’ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaathçilerimizdir, diyorlar. De ki: “Siz Allah’a göklerde ve yerde bilemeyeceği bir şeyi mi haber veriyorsunuz? Hâşâ! O, onların ortak koştuklarından uzak ve yücedir.”⁴⁶⁷ âyetinde zikredilen *هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ* “Allah katında bizim şefaathçilerimizdir.” ifadesinden hareket ederek müşriklerin atalarını örnek aldıklarını ve onları taklit ettiklerini⁴⁶⁸ söylemiştir. Çünkü müşriklerde ataları gibi kendilerini Allah’a kul olmaya layık görmemişlerdir. Bundan dolayı Allah’ın nezdinde itibari olan bir şeye kulluk etmeleri inancından dolayı putlara kulluk ettiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca İmam Mâtürîdî müşriklerin putlara kulluk etmelerinde ki amacın, onları Allah’a yaklaştırmak⁴⁶⁹ ve Allah ile kendileri aralarında şefaathçileri⁴⁷⁰ olması gerektiği inancından kaynaklandığına da işaret etmiştir.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi *وَإِنْ يُرِدِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِي عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُونِ* “O’ndan başka tanrılar mı edineyim? O çok esirgeyici Allah, eğer bana bir zarar dilerse onların

⁴⁶² el-A’râf, 7/53.

⁴⁶³ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/364.

⁴⁶⁴ eş-Şuarâ, 26/100.

⁴⁶⁵ eş-Şuarâ, 26/101.

⁴⁶⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/313.

⁴⁶⁷ Yûnus, 10/18.

⁴⁶⁸ el-A’râf, 7/28.

⁴⁶⁹ ez-Zümer, 39/3.

⁴⁷⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/31.

(putların) şefaati bana hiçbir fayda vermez, beni kurtaramazlar.”⁴⁷¹ âyetini açıklarken putların şefaate mâlik olamayacaklarından söz etmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre putlar, kişinin başına gelen bir zararı savmaya gücü yetmeyen, kişinin başına gelen bir musîbeti ondan kaldıramayan ne faydası ne zararı olan âciz varlıklardır. İmam Mâtürîdî’ye göre şefaatin asıl hikmeti, bunlara gücü yetmeyen putlara değil bunlara gücü yeten mutlak kâdir olan Allah’a kulluk etmek olduğunu belirtmiştir.⁴⁷² Aynı şekilde İmam Mâtürîdî أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوْلَوْكَانُوا لَا يَمْلِكُونَ “Yoksa onlar Allah’tan başkasını şefaatchiler mi edindiler? De ki: Onlar hiçbir şeye gücü yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi (şefaatchi edineceksiniz)?”⁴⁷³ âyetini izah ederken, müşriklerin melekleri şefaet makamına koydukları yorumunu, kabul etmemiştir. Âyette geçen, akıl erdiremeyen ve hiçbir şeye kuvvetleri olmayan kimselerin putlar olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴ İmam Mâtürîdî’nin yapmış olduğu tefsirden hareketle, şefaate yetkisi olmayanların ve buna güç yetiremeyecek olanların, putlar olduğu anlaşılmaktadır. İmam Mâtürîdî, Allah için böyle bir kısıtlamanın mümkün olmadığını ve onun her şeye gücünün yettiğini belirtmiştir. Bundan dolayı şefaatin, Allah’a⁴⁷⁵ ve onun izin verdiklerine⁴⁷⁶ ait olduğuna işaret etmiştir.

İmam Mâtürîdî فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ “Artık şefaatchilerin şefaati onlara fayda vermez.”⁴⁷⁷ âyetini izah ederken bu konuya temas etmiştir. İmam Mâtürîdî şefaatin olmayacağını mevzubahis eden âyetlerde kâfirler kastedilmiş ise, kâfirler için şefaatin gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Fakat bu âyetlerde, mü’minler kastedilmiş ise, mevzubahis olan mü’minler şefaatten faydalanamayacak mânâsında, anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Yoksa şefaatin, tamamen olmadığı çıkarımında bulunmanın doğru olmadığını belirtmiştir.⁴⁷⁸

Ayrıca istisnâ edatları ile gelen şefaet âyetleri de İmam Mâtürîdî’nin şefaet konusuna bakış açısı hakkında bilgiler vermektedir. *Te’vilâtü’l-Kur’ân* müellifi لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ “Rahmân’ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaet hakkına sahip olmayacaklardır.”⁴⁷⁹ âyetini izah ederken, şefaatin, yalnızca azâb ve cezaya uğrayacak

⁴⁷¹ Yâsîn, 36/23.

⁴⁷² el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/72.

⁴⁷³ ez-Zümer, 39/43.

⁴⁷⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/345.

⁴⁷⁵ ez-Zümer, 39/44.

⁴⁷⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/345.

⁴⁷⁷ el-Müddessir, 74/48.

⁴⁷⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 16/275.

⁴⁷⁹ Meryem, 19/87.

kimseler için tahakkuk edeceğini bildirmiştir. İmam Mâtürîdî, cezası olmayan kimsenin ise zaten günahlarının mağfur olacağını, söylemiştir. Böyle bir kimse için şefaatin bir anlamının olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî'ye göre bu âyet, Mutezile'nin şefaati anlayışını boşa çıkarmıştır. Çünkü Mutezile tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi kimselerin affedilmeyeceğini ancak küçük günah sahibi kimselerin affedilebileceğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî bu görüşe katılmamış ve itiraz etmiştir. Ona göre, şayet âyette geçen şefaati büyük günah işleyen kullara mahsusa Mutezile'nin görüşü boşa çıkmaktadır. Büyük günahlar olmayıp, küçük günah işleyen kullara mahsusa, yine anlamsızdır. Çünkü İmam Mâtürîdî, Mutezile'nin küçük günah sahibi mü'minlerin günahlarının affedileceğini savunduğunu söylemiştir. Bundan dolayı da ister büyük ister küçük günah olsun olsun bu âyetin Mutezile'nin düşüncesini geçersiz kıldığını ifade etmiştir.⁴⁸⁰

İmam Mâtürîdî *“O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.”*⁴⁸¹ âyetinde zikredilen *لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا* *“şefaati fayda vermez”* ifadesini iki şekilde yorumlamıştır. Birincisi: Şefaatin kendilerine herhangi bir faydası olmayacaktır. Çünkü şefaati *“Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığı”* kimselere verilecektir. Şefaati yetkisi verilmiş kimseler, bu kimselere şefaati olmayacaktır. İkincisi: Şefaatin fayda sağlayacağı kimseler yalnızca *لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا* *“Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığı”* kimselerdir. Bunun dışındaki kimselere şefaati fayda sağlamayacaktır. İmam Mâtürîdî ilk yorumda *“şefaati yetkisinden”*, ikinci yorumda ise *“şefaatin kendileri için geçerli olacak kimselerden”* söz etmiştir.⁴⁸² Ayrıca *Te'vilâtü'l-Kur'ân* müellifi *يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ حَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ* *“Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaati etmezler.”*⁴⁸³ âyetini de benzer şekilde açıklamıştır. Fakat önceki âyetten farklı olarak âyette zikredilen *لِمَنِ ارْتَضَىٰ* *“Allah rızasına ulaşmış olanların”* ifadesini, Allah, dine dâir gerekli buyrukları yerine getiren kimseden razı olur ve bu kimseye şefaati yetkisi verir. Başka bir mânâ ise dine dâir gerekli buyrukları yerine getiren, amelinde hiçbir noksanlık bulunmayan kimselere şefaati edilir, mânâsında olabileceğini

⁴⁸⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/168.

⁴⁸¹ Tâhâ, 20/109.

⁴⁸² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/237.

⁴⁸³ el-Enbiyâ, 21/28.

söylemiştir.⁴⁸⁴ İmam Mâtürîdî'nin yapmış olduğu açıklamalardan hareketle iman ehli ve salih amelleri olan mü'minlere şefa'at yetkisi verileceği anlaşılmaktadır.

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi *وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ* "Allah'ı bırakıp yalvardıkları şeyler, şefa'at edemezler. Ancak hakkı bilip ona şahitlik edenler bunun dışındadır."⁴⁸⁵ âyetini tefsir ederken meleklerle şefa'at etme yetkisi verileceğinden söz etmiştir. İmam Mâtürîdî, insanlardan bazılarının Allah nezdindeki değerini bildiklerinden dolayı kendilerine şefa'atçi olmaları için meleklerle, kulluk ettiğini söylemiştir. Meselenin anlaşılması için bir örnek vermiştir: Ona göre, bu tıpkı bir yöneticiden fayda sağlamak için onun en yakın adamlarına ikram ve saygı da kusur etmemeye benzemektedir. Onlar yöneticiden menfaat elde etmek için yöneticinin en yakın adamlarıyla aralarını iyi tutmaya çalışmışlardır. Fakat Allah, insanların bu şekilde davranmalarını uygun görmemiş ve bunu yasaklamıştır. Ayrıca Allah'ın izni olmadan meleklerin herhangi bir şekilde şefa'at edemeyeceğini bildirmiştir. İmam Mâtürîdî âyette *وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ* "Ancak hakkı bilip ona şahitlik edenler" ifadesindeki maksadın, Allah'ın vahdâniyet ve ulûhiyyet'ini müşâhede eden melekler olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî meleklerin de Allah izin verirse şefa'at edebileceklerini vurgulamıştır.⁴⁸⁶ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî *وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى* "Göklerde nice melek var ki onların şefa'atleri, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dışında, bir işe yaramaz."⁴⁸⁷ âyetini yorumlarken de meleklerin şefa'atinden söz etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre âyetin muhtemel mânâlarından birisi şöyledir: "Melekler bile şefa'at edemezler. Şayet Allah şefa'ate izin verirse onun dilediği ve hoşnut olduğu kişilere şefa'at edebilirler. Muhtemel mânâlardan diğeri ise "Meleklerin şefa'at etme yetkileri vardır. Ancak Allah'ın dilediği ve hoşnut olduğu kişilere şefa'at edebilirler" mânâsına gelmektedir.⁴⁸⁸ Ayrıca İmam Mâtürîdî *وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ* "Allah'ın huzurunda, kendisinin izin verdiği kimselerden başkasının şefa'ati fayda vermez."⁴⁸⁹ âyetinin izah ederken de Allah'ın izin verdikleri hariç hiçbir kimsenin şefa'at edemeyeceğinden söz etmiştir. Sonrasında ise Allah'ın inkârcılara asla şefa'at yetkisi

⁴⁸⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/272.

⁴⁸⁵ ez-Zuhurf, 43/86.

⁴⁸⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/287.

⁴⁸⁷ en-Necm, 53/26.

⁴⁸⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/204.

⁴⁸⁹ Sebe', 34/23.

vermeyeceğini söylemiştir.⁴⁹⁰ Bunlara ilâveten İmam Mâtürîdî *عَلَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا* “*Belki de Rabbin seni övülecek makama yükseltir.*”⁴⁹¹ âyetinde zikredilen *مَقَامًا مَحْمُودًا* “*övülecek makamın*” mânâlarından birisinin de “Hz. Peygamber’e günahkar mü’minler için verilecek şefaât yetkisi” olduğunu söylemiştir.⁴⁹² Müfessirimiz İmam Mâtürîdî’nin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, Ona göre Allah izin verirse, Hz. Peygamberin yanı sıra şefaât etmeye hakkı olan zümrelerden bir tanesi de melekler zümresidir. Ayrıca İnkârcılar zümresine ise şefaât yetkisi asla verilmeyeceğini vurgulamıştır.

3.1.2 ez-Zemahşerî’nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî şefaatin olduğunu kabul etmektedir. Fakat Ehl-i Sünnetin, şefaât kavramına yüklemiş olduğu mânâyı yüklememiştir. ez-Zemahşerî’ye göre şefaât, fazilet derecelerini yükseltmek içindir. Yoksa büyük günah sahibi ve isyankâr kimseler için geçerli değildir. ez-Zemahşerî *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ* “*Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyamet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın. Gerçekleri inkâr edenler elbette zalimlerdir.*”⁴⁹³ âyetini izah ederken bu görüşünü açıkça ifade etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre, sorumluluk kapsamında olan bir mesuliyeti kaldırmak için şefaâtçi talep etmek yanlıştır. Sorumluluğu düşürecek bir şefaâtçi bulmak da mümkün olmayacaktır. Çünkü şefaât yalnızca semen, fazilet ve derecelerin ziyâdesi için mümkün olup, başka bir şey için söz konusu değildir.⁴⁹⁴ Aynı şekilde ez-Zemahşerî *فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ* “*Artık şefaâtçilerin şefaati onlara fayda vermez.*”⁴⁹⁵ âyetini açıklarken bu konuya temas etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre peygamberler, melekler ve diğer şefaâtçilerin hepsi günahkârlar için şefaât etse bile şefaatleri onlara bir fayda vermez. Çünkü şefaât Allah’ın hoşnut olduğu kimselerin derecelerini artırmak için vardır.⁴⁹⁶ ez-Zemahşerî şefaât konusunda kendi düşüncesini net bir şekilde ifade etmiştir. Şefaati yalnızca derecelerin artması olarak yorumlamıştır. Ayrıca ez-Zemahşerî’in “Şefaât,

⁴⁹⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 11/423.

⁴⁹¹ el-İsrâ, 17/79.

⁴⁹² el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/340.

⁴⁹³ el-Bakara, 2/254.

⁴⁹⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/792.

⁴⁹⁵ el-Müddessir, 74/48.

⁴⁹⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/1036.

derecelerin artmasından başkası değildir” ifadesiyle büyük günahların şefaât ile bağışlanacağını ve azâbın onunla hafifletileceği görüşünü kabul etmediği anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf müellifi وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُخْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ “Kendileri için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir şefaâtçi bulunmaksızın, Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanları, Allah’a karşı gelmekten sakınsınlar diye, onunla (Kur’an ile) uyar.”⁴⁹⁷ âyetinde geçen وَأَنْذِرْ “uyar” ifadesinde ki muhtemel uyarılacak kimseleri üç grupta değerlendirmiştir. Birinci grup, müslüman oldukları halde amelleri konusunda gevşek davranan kimselerdir. İkinci grup, âhirete inanan kitap ehli kimselerdir. Üçüncü grup ise âhirete inanmayan müşriklerdir. Ayrıca ez-Zemahşerî âyette geçen لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ “ne bir dost ne de bir şefaâtçi bulunmaksızın” ifadesini أَنْ يُخْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ “Rablerinin huzurunda toplanmaktan” cümlesindeki يُخْشَرُوا fiilinden hal olduğunu söylemiştir. Böylece âyetin mânâsının “Kendilerine şefaât ve yardım olmaksızın toplanılacak olmalarından korkanlar” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁸ Kanaatimizce ez-Zemahşerî burada şefaât hakkındaki görüşünü dolaylı olarak ifade etmiştir. Çünkü saymış olduğu, uyarılması muhtemel grubların iki tanesi, iman etmediği takdirde zaten cehennemlik olacak gruplardır. Diğer kalan grubun içinde ise amel konusunda gevşek davranan günahkâr mü’minleri de katmıştır. Böylece üç gruptan da hiçbir kimseye şefaatin olmayacağını söyleyerek, günahkâr mü’minlere de şefaatin fayda sağlamayacağına işaret etmiştir.

ez-Zemahşerî مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ “O’ndan başka ne bir dost ne de bir şefaâtçiniz vardır. Artık düşünüp öğüt almaz mısınız?”⁴⁹⁹ âyetini tefsir ederken, bu âyetin iki mânâyâ delâlet ettiğini söylemiştir. Birincisi, siz onun hoşnut olacağı şeyleri ihlâl ederseniz o zaman kendinize bir dost ve bir şefaâtçi bulamazsınız, mânâsındadır. İkincisi, Allah sizin tüm menfaatinizi gözetten dost ve şefaâtçinizdir anlamındadır. Yani burada Allah’ın mecaz yoluyla onlar için yardımcıları olacağı anlamı çıkmaktadır. Zaten şefaât eden kimse de şefaât ettiğine, bir yardım sağlamaktadır.⁵⁰⁰ Kanaatimizce ez-Zemahşerî, âyetin muhtemel iki mânâsı olduğunu söyleyerek yorum yapmış olsa da iki mânâda kendi düşüncesini yansıtmaktadır. Çünkü Allah’ın

⁴⁹⁷ el-En’âm, 6/51.

⁴⁹⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/648-650.

⁴⁹⁹ es-Secde, 32/4.

⁵⁰⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/308.

hoşnutluğunu ihlâl edenler günahkâr kimselerdir. ez-Zemahşerî'ye göre zaten günahkâr kimselere şefaât söz konusu değildir. Aynı şekilde Allah, günahı olmayan kimselerinde derecelerini artırarak onlara yardımcı olacaktır. Bu görüş de ez-Zemahşerî'nin şefaât, hoşnut olunan kimsenin derecesini artırmaktır, görüşünün farklı bir ifadesidir. Sonuç olarak iki mânâdan hangisi olursa olsun âyetin anlamı ez-Zemahşerî'nin kendi şefaât düşüncesini yansıtmaktadır.

el-Keşşâf müellifi “*Yoksa onlar Allah'tan başkasını şefaâtçiler mi edindiler? De ki: Onlar hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi (şefaâtçi edineceksiniz)?*”⁵⁰¹ âyetini açıklarken âyetteki Allah'tan başka şefaâtçi edinmeye kalkışanların, Kureyşli müşrikler olduğunu söylemiştir. Sonrasında ise bu âyetten hemen sonra gelen *قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا* “*De ki: Bütün şefaât Allah'ındır.*”⁵⁰² âyetinden yola çıkarak şefaatin tamamının Allah'a ait olduğunu söylemiştir. ez-Zemahşerî'ye göre Allah dışında başkasının şefaât etmesi için iki tane şart vardır. Birincisi: Şefaât edilecek kimse Allah'ın hoşnut olduğu birisi olması gereklidir. Diğer şart ise, şefaât edene de Allah tarafından izin verilmesi gereklidir. *el-Keşşâf* müellifi Mekkeliler de bu iki şartın olmadığını zikretmiştir.⁵⁰³ ez-Zemahşerî'nin şefaât için öne sürmüş olduğu şartlardan yola çıkarak, büyük günah sahibi kimse Allah'ın hoşnut olmadığı kimsedir, bundan dolayı onlara şefaât söz konusu olmayacağı anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî inkârcılara şefaatin fayda vermeyeceğini ifade eden âyetlerde de konuya temas etmiştir. ez-Zemahşerî *وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتَنْبِئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ* “*Onlar “Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaâtçilerimizdir, diyorlar.*”⁵⁰⁴ âyetinin açıklamasında, Tâif şehrindeki insanların “Lât”, Mekkelilerin “Hübel”, “İsâf”, ve “Nâil” isimli putlara taptıklarını ve bunlardan kendileri için şefaât etmesini istediklerini tefsirine kaydetmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre kulluk edilen ma'bûd, itaate karşılık mükâfat verme kudretine, isyana karşılık mücâzat verme kudretine sahip olmalıdır. Putlar ise bu iki kudretten de mahrumdurlar.⁵⁰⁵ Bundan dolayı putların şefaati söz konusu değildir. Aynı

⁵⁰¹ ez-Zümer, 39/43.

⁵⁰² ez-Zümer, 39/44.

⁵⁰³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/950.

⁵⁰⁴ Yûnus, 10/18.

⁵⁰⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/250.

şekilde putların kıyâmet gününde şefaathlerinin söz konusu olmadığını, şefaath dilenenlerden birer birer yanlarından kaybolup gideceğini وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءَ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ “Yaratılışınızda ortaklarımız sandığınız şefaathçilerinizi de yanınızda göremeyeceğiz. Ant olsun, aranız açılmış ve (tanrı) sandığınız şeyler sizden kaybolup gitmiştir.”⁵⁰⁶ âyetini beyan ederken de söz etmiştir.⁵⁰⁷

el-Keşşâf müellifi ءَاتَخِذْ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِي عَنْهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْفَعُونَ “O’ndan başka tanrılar mı edineyim? O çok esirgeyici Allah, eğer bana bir zarar dilerse onların (putların) şefaathi bana hiçbir fayda vermez, beni kurtaramazlar.”⁵⁰⁸ âyetini tefsirin ederken Allah Teâlâ dışında kulluk edilen şeylerin, kendilerine ne bir fayda sağlayabilecek ne de bir zararın onlardan uzaklaştırabilecek güçlerinin olmadığından söz etmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî, Allah dışında kulluk edilen şeylerin kendilerine hiçbir konuda şefaath edemeyeceklerini vurgulamıştır.⁵⁰⁹

ez-Zemahşerî hak ve hakikati bile bile inkâr edenlerin, kıyâmette nedâmet yaşayacaklarını ve kendilerine şefaathçiler talep edeceklerini fakat onların şefaath talep etmesinin hiçbir anlamının olmayacağını haber veren âyetlerde de şefaath konusuna değinmiştir. ez-Zemahşerî فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ “Şimdi bizim şefaathçilerimiz var mı ki bize şefaath etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki, yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım? Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdıkları şeyler de kendilerinden kaybolup gitti.”⁵¹⁰ âyetinin açıklarken Allah’ın, elçileri ile göndermiş olduğu mesajların, hak olduğunu âhirette idrâk ve ikrâr eden inkarcıların nedâmet içinde olup dünyaya tekrar gönderilme talebinde bulunmalarının yanı sıra kendileri için şefaathçiler arzulayacaklarını ifade etmiştir. Fakat hem şefaathçi taleplerinin hem de dünyaya geri gönderilme taleplerinin imkân dahilinde olmadığını vurgulamıştır.⁵¹¹

⁵⁰⁶ el-En’âm, 6/94.

⁵⁰⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/700.

⁵⁰⁸ Yâsîn, 36/23.

⁵⁰⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/622.

⁵¹⁰ el-A’râf, 7/53.

⁵¹¹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/856.

el-Keşşâf müellifi شَافِعِيٌّ ⁵¹² “Şimdi artık bizim ne şefaathçilerimiz var.” *ne de* وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ ⁵¹³ âyetini tefsir ederken inanan kimselere, meleklerin ve peygamberlerin şefaath edeceğinden söz etmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî’ye göre mü’minlerin birbirleri arasındaki dostluk, âhirette devam edecektir. Fakat kafirler için ne şefaath ne de dostluk mümkün olmayacaktır. Hatta onların aralarında olan kin ve nefretten dolayı düşmanlık bile olacaktır. Ayrıca ez-Zemahşerî başka bir mânâ olarak, dünyada şefaathçi ve yakın dost gördükleri kimselerin âhirette kendilerine ne dostluk ne de şefaath edemeyeceklerini belirtmiştir.⁵¹⁴ ez-Zemahşerî son olarak, şefaathin onlara fayda vermemesinin, şefaathin olmadığı anlamına gelmediğini söylemiştir. Şefaathen yararlanamadıklarından dolayı şefaathçiler onlar için yok hükmünde olduğunu vurgulamıştır. ez-Zemahşerî zaten fayda vermeyen bir şeyin yok hükmünde olduğunu ifade etmiştir. ez-Zemahşerî bu âyetin beyanında, kâfirlere şefaathin bir faydası olmasa da mü’minlere, meleklerin ve peygamberlerin şefaath edeceğini söylemiştir. Bu ifadelerinden hareketle, onun şefaathin varlığını kabul ettiği, ancak şefaath kavramını kendi mezhepsel anlayışı doğrultusunda tanımladığı anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî وَأَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطِمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ⁵¹⁵ “*Yaklaşan gün hususunda onları uyar! Çünkü o anda dehşet içinde yutkunurken yürekleri ağızlarına gelmiştir. Zalimlerin ne dostu ne de itaat edilecek bir şefaathçisi vardır.*” âyetinde geçen وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ⁵¹⁵ “*ne de itaat edilecek bir şefaathçisi vardır.*” ifadesini açıklarken şefaath konusundaki düşüncesini de aktarmıştır. ez-Zemahşerî’ye göre bu ifadede geçen menfî durumun hem şefaathi hem de itaati kapsamı mümkündür. Veya yalnızca itaati kapsamı da mümkündür. ez-Zemahşerî örnek vererek bu cümlede ne demek istediğini daha netleştirmek istemiştir. Ona göre örneğin: “Yanımda satışa sunulacak bir kitap mevcut değil” cümlesinde iki durum mümkündür. Birinci durum satış nefyedilmiştir. Yani, “kitabın var ama satmıyorsun” mânâsındadır. İkinci durum hem kitap hem de satış nefyedilmiştir. Yani, “ne kitap mevcut ne de satışı mevcut” mânâsındadır. ez-Zemahşerî, mânâyı hem şefaathin hem de itaat durumunun nefyine hamletmenin daha doğru olacağı kanaatindedir. Çünkü ez-Zemahşerî’ye göre şefaath edecekler Allah’ın dostlarıdır. Allah’ın dostları da yalnızca onun sevip hoşnut olduklarını sever ve hoşnut olurlar. Halbuki Allah zalimleri sevmez. Allah’ın dostları da zalimleri sevmez. Bundan dolayı

⁵¹² eş-Şuarâ, 26/100.

⁵¹³ eş-Şuarâ, 26/101.

⁵¹⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/972.

⁵¹⁵ el-Mü’min, 40/18.

da onlara yardımcı olmazlar ve şefa'at etmezler. ez-Zemahşerî bu açıklamalardan sonra şefa'at hakkındaki düşüncesini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ona göre şefa'at, faziletin ve iyiliğin derecesinin artması şeklinde gerçekleşecektir. Bunun delili ise فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ *“İman edip iyi işler yapanlara (Allah) ecirlerini tam olarak verecek ve onlara lütfundan daha fazlasını da ihsan edecektir.”*⁵¹⁶ âyetidir.⁵¹⁷ ez-Zemahşerî'ye göre Allah'ın dostları, şefa'at edecek ve şefaatten de faydalanacaklardır. Fakat bu günahkâr olmayan mü'minlerin fazilet ve derecelerinin artırılması açısından olacaktır. Yoksa günahı affetme ve azâbı hafifletme açısından bir şefa'at söz konusu değildir.

Ayrıca Allah'ın izni ile şefa'at olabileceği yönündeki âyetler ve istisnâ edatları ile gelen şefa'at âyetleri de ez-Zemahşerî'nin bu konudaki bakış açısı hakkında bilgiler vermektedir. ez-Zemahşerî'ye göre لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ *“...Göklerde olan ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefa'at edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar...”*⁵¹⁸ âyetinde zikredilen *“O'nun izni olmadan”* ifadesi, Allah'ın otoritesini ve yüceliğinin bir açıklamasıdır. Kıyâmet gününde Allah dışında hiçbir kimsenin ağzının açılmayacağını, yalnızca kendi izin verdiklerinin konuşabileceğini bildirmektedir.⁵¹⁹ ez-Zemahşerî bu âyetin yorumunda Allah'ın ulu ve yüceliği üzerinde durmuştur. ez-Zemahşerî'ye göre Allah'ın izni dışında kimse konuşamaz iken, O'nun izni dışında hiçbir kimsenin şefa'at etmesi söz konusu olamaz.

ez-Zemahşerî *“Rahmân'ın katında söz almış olanlardan başkaları şefa'at hakkına sahip olmayacaklardır.”*⁵²⁰ âyetinde geçen *مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا* *“Rahmân'ın katında söz almış”* kimselerin, kelime-i şehâdeti söyleyen kimseler ya da iman ve amelini ortaya koyan kimseler olduğunu söylemiştir. Yani bu iki gruptan birisi Allah'ın izni ile şefa'at edecektir. ez-Zemahşerî 'ye göre Kur'an'da geçen birtakım âyetler de⁵²¹ bunu işaret

⁵¹⁶ en-Nisâ, 4/173.

⁵¹⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1020.

⁵¹⁸ el-Bakara, 2/255.

⁵¹⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/794.

⁵²⁰ Meryem, 19/87.

⁵²¹ en-Necm, 53/26; Sebe', 34/23; Tâhâ, 20/109.

etmektedir. Müfessirimizin işaret etmiş olduğu âyetlerden birincisi, *يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ*, “O gün, Rahmân’ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.”⁵²² âyetidir. ez-Zemahşerî’ye göre âyette “أَذِنَ لَهُ” ve “رَضِيَ لَهُ” kelimelerindeki “ل” harfleri “مفعول له” mânâsında olup “onun için” mânâsını ihtivâ etmektedir. Bundan dolayı âyetin mânâsı “Kendisi için izin verip söyleyeceği sözden hoşnut olacağı şefaatchi” anlamına gelmektedir. ez-Zemahşerî’ye göre âyetin toplu mânâsı “Rahmân’ın kendisi için izin verip söyleyeceği sözden hoşnut olduğu şefaatchinin şefaatinden başka şefaati fayda vermeyecektir” şeklinde olmalıdır.⁵²³

ez-Zemahşerî’nin işaret etmiş olduğu âyetlerden ikincisi, *وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ*, “Allah’ın huzurunda, kendisinin izin verdiği kimselerden başkasının şefaati fayda vermez.”⁵²⁴ âyetidir. ez-Zemahşerî’ye göre âyette geçen *لِمَنْ أَذِنَ لَهُ* “kendisinin izin verdiği kimseler” ifadesinde kastedilen üç zümre olabilir: a) İzin verilen kimseler “şefaati edenlerdir”. b) izin verilenler “şefaati edilmesine” müsaade verilenlerdir. c) izin verilenler “şefaati eden kimsenin şefaati ettiği kimselerdir.” ez-Zemahşerî son maddeyi daha isabetli ve takdire şayan bulmaktadır.⁵²⁵

ez-Zemahşerî’nin işaret etmiş olduğu âyetlerden üçüncüsü, *وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذِنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى*, “Göklerde nice melek var ki onların şefaati, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah’ın izin vermesi dışında, bir işe yaramaz.”⁵²⁶ âyetidir. ez-Zemahşerî’ye göre bu âyette şefaati edeceklerin son derece az olduğu anlaşılmaktadır. Allah’a sürekli ibadet ile meşgul olan kulluk konusunda asla kibre kapılmayan melekler bile şefaati etmeye kalkışsa Allah’ın izni olmadan kimsenin şefaati fayda sağlamayacaktır. Sadece Allah’ın razı olduğu kimselerin şefaati fayda sağlayacaktır. Hal böyleyken Allah ne putlardan ne de ona kulluk edenlerden râzı olur. Bundan dolayı putlar şefaati edemeyecektir. Şefaati etmeye kalkışsalar bile şefaati fayda sağlayamayacaktır.⁵²⁷ ez-Zemahşerî, işaret etmiş olduğu üç

⁵²² Tâhâ, 20/109.

⁵²³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/366.

⁵²⁴ Sebe’, 34/23.

⁵²⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/502.

⁵²⁶ en-Necm, 53/26.

⁵²⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/450.

âyette de şefaatin gerçekleşeceğini kabul etmekle beraber şefaatin Allah'ın izin verdiği kimselerin, onun izin verdiği kimselere olacağını vurgulamıştır.

el-Keşşâf müellifi şefaatin günahkârlar için söz konusu olmayacağını söylemiştir. ez-Zemahşerî *“Allah, onların önlerindeki de arkalarındaki de (yaptıklarını da yapacaklarını da) bilir. Onlar, O'nun razı olduğu kimselerden başkasına şefaet etmezler ve hepsi O'nun korkusuyla titrerler.”*⁵²⁸ âyetini tefsir ederken mü'minlerin her an Allah'ın onları gözetliyor ve denetliyor bilincinden yaşadıklarından söz etmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre bu gözetleme ve denetleme bilinci mü'minleri sürekli salih amel yapmaya sevk etmekte, her hâlini ve her anını değerlendirip ihyâ etme gayreti içerisine girmektedir. Mü'minler bu yaşayış tarzının bozulmaması için sürekli temkinli davranıp korku ve dikkatli bir bekleyiş halindedirler. İşte bu güzel davranış ve bilinçleri sebebiyle Allah'ın hoşnutluğunu kazanıp fazilet ve derecelerini artırılması açısından şefaet gerçekleşecektir.⁵²⁹ ez-Zemahşerî, salih ameli olup Allah'ın hoşnutluğunu kazanan mü'min kimselerin kendileri gibi kimselere şefaet edeceği düşüncesindedir. ez-Zemahşerî şefaatin mü'minlerin günahını silmek veya azâbını hafifletmek olduğu anlayışına katılmadığı anlaşılmaktadır.

3.1.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî *“عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا”* *“Belki de Rabbin seni övülecek makama yükseltir.”*⁵³⁰

âyetinde geçen *“مَقَامًا مَّحْمُودًا”* *“övülecek makamı”* ifadesiyle, Hz. Peygamber'in şefaatinin kast olduğu konusunda ümmetin ittifak ettiğini söylemiştir. er-Râzî'ye göre şefaet mākâmı, kişinin acı ve kederini hafifleten bir makam olması gerekir. Çünkü *“مَقَامًا مَّحْمُودًا”* *“övülecek makam”* ifadesinin “belirtisiz” olarak gelmesi, bu makamın çok ulvî ve yüce olduğunu ve bu makamın övülecek bir konumda olduğunu göstermektedir. Kişinin, kendisini acı ve ızdıraptan kurtaran kimseye olan övgü ve teşekkürü, ihtiyacı olmadığı halde ona daha fazla lütuf ve ikramda bulunan kimseye olan övgü ve teşekküründen, daha fazla ve daha gereklidir. Bundan dolayı âyette geçen övülecek makam sahibine verilecek yetki, azâbı kaldırmada yetkili ve yeterli olmalıdır. Aynı zamanda bu görüş Ehl-i Sünnetin şefaet inancını yansıtmaktadır. er-Râzî'ye

⁵²⁸ el-Enbiyâ, 21/28.

⁵²⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/426.

⁵³⁰ el-İsrâ, 17/79.

göre âyetin lafzı bu yönde olup sahih hadislerle de bu durum takviye edilince artık mânâyı bu şekilde anlamak zorunlu olmuştur.⁵³¹ er-Râzî'ye göre Hz. Peygamber'in şefaât edeceği konusunda ümmet görüş birliği içindedir. Ayrı düşündükleri konu şefaatin kime olacağı konusundadır. Mutezile mezhebine mensup âlimler şefaatin, iyilik ve faziletin artması şeklinde olacağını söylemişlerdir. Yoksa şefaatin kişiden azâbın düşürülmesi veya günahların silinmesi şeklinde olmayacağını belirtmişlerdir. Ehl-i sünnet âlimler ise şefaatin günahkâr mü'minler için söz konusu olduğunu söylemiş ve Mutezile'nin şefaât kavramına yüklemiş olduğu mânâyı kabul etmeyerek onların görüşlerini doğru bulmamışlardır.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

“Öyle bir günden korkun ki o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemedede bulunamaz; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”⁵³² âyetini izah ederken de şefaât meselesine temas etmiştir. er-Râzî'ye göre ümmetin âlimleri arasında iki hususta ittifak söz konusudur. Birincisi: Hz. Peygamber'e şefaât hakkı verileceği konusudur. İkincisi: Kâfirlerin şefaatten mahrum kalıp şefaatten faydalanamayacağı konusudur. er-Râzî'ye göre görüş ayrılığı ise şefaatin kimler için olacağı konusundadır. Mutezile mensubu âlimler büyük günah sahibi kimselere şefaatin söz konusu olmayacağını, şefaatin, sevabı kazanmış mü'minlerin fazilet ve derecelerinin artırılmasını açısından olacağını savunmuşlardır. Ehl-i sünnet ise şefaatin, azâbı hak etmiş mü'minler'den azâbın düşmesi şeklinde gerçekleşeceğini söylemiştir. er-Râzî, şayet şefaât mü'min kimseye mahşer alanında uygulanırsa mü'min kimsenin cehenneme girdirilmeyeceğini, cehennemde iken uygulanırsa cehennemden çıkarılıp cennete girdirileceği şeklinde gerçekleşeceğini bildirmiştir.⁵³³

er-Râzî'ye göre لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ...Göklerde olan ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaât edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar...”⁵³⁴ âyetinde geçen مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ “şefaât edecek kimdir?” sorusu bir cevap almak için sorulmuş değildir. Yani, “İstifhâm-ı inkârî” türünden bir sorudur. er-Râzî'ye

⁵³¹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 11/34.

⁵³² el-Bakara, 2/48.

⁵³³ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 2/67.

⁵³⁴ el-Bakara, 2/255.

göre “Allah’ın izni olmadan hiçbir kimse onun katında şefaathçi olamaz” demektir. er-Râzî’ye göre Mekkeli müşrikler, putlara kulluk edip onların kendileri için şefaathçi olacaklarını inanıyorlardı. Hatta Allah’a yaklaştırmak için onlara ibadet ettiklerini⁵³⁵ söyleyerek onlara niçin kulluk yaptıklarını gerekçelendirmişlerdir. Böyle bir şefaath anlayışını Kur’an reddetmiş ve şefaathin Allah’ın izni ile olacağını ve Allah’ın izin verdiği kimseye fayda sağlayacağını söylemiştir. Ayrıca er-Râzî bu âyeti açıklarken, Mutezile’nin şefaath, sevap kazanan mü’minlerin fazilet ve derecelerini artırma yönünden olacaktır, görüşünü de eleştirmiştir. er-Râzî, azâb etmenin Allah’ın bir hakkı olduğunu, Allah’ın dilediğinde bu hakkından vazgeçebileceğini ve bu hakkı kimsenin kısıtlayamayacağını vurgulamıştır. Buna karşılık ise sevabın kulun hakkı olduğunu, kulun hakkını Allah’ın vermeyip onu düşürmesi mümkün olmayacağını ifade etmiştir.⁵³⁶ Ayrıca er-Râzî *فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ* “Artık şefaathçilerin şefaathi onlara fayda vermez.”⁵³⁷ âyetini izah ederken kâfirler için şefaathin bir fayda sağlamayacağını belirtmiştir. er-Râzî âyetin “mefhumu muhâlifini” göz önünde bulundurarak şefaath kâfirler için olmayacaksa günahkâr mü’minler için söz konusu olacağı çıkarımında bulunmuştur.⁵³⁸ er-Râzî putların şefaathini reddetmiştir. Şefaathin Allah’ın izni ile gerçekleşeceğini söylemiştir. Şefaathin, mü’min kulun azâbının düşürülmesi yönünde gerçekleşeceği ifade etmiştir. Ayrıca şefaathin bu şekilde gerçekleşmesinin mümkün olduğunu ve Allah’ın kendi hakkında vazgeçerek bunu gerçekleştirmesinin câiz olduğunu söyleyerek bu görüşü desteklemiştir.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ “Kendileri için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir şefaathçi bulunmaksızın, Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanları, Allah’a karşı gelmekten sakınsınlar diye, onunla (Kur’an ile) uyar.”⁵³⁹ âyetinde geçen شَفِيعٌ وَلَا شَفِيعٌ “Kendileri için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir şefaathçi bulunmaksızın” ifadesini الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ “Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanlar” ifadesindeki يَخَافُونَ fiilinden hâl olduğunu söylemiştir. er-Râzî’ye göre eğer ki bu âyette rableri huzurunda toplanmaktan ürperti duyarak çekinen, korkan kimseler den kasıt, kâfirler ise ifade gayet açık olup; zaten kâfirler için ne bir şefaathçi vardır ne de onlara

⁵³⁵ ez-Zümer, 39/3.

⁵³⁶ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 3/12-13.

⁵³⁷ el-Müddessir, 74/48.

⁵³⁸ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 15/520.

⁵³⁹ el-En’âm, 6/51.

kimse kuvvet bakımından kendisine kulluk edenden daha kâmil olmasının elzem olduğunu ifade etmiştir. Buna ilaveten müfessirimiz er-Râzî müşriklerin durumuna bakıldığında, putların bakımlarını ve onarımını kendilerinin yaptığını ve putların insanlara muhtaç olduklarını ifade etmiştir. Durum böyle olunca, onlara ibadet etmenin gereksiz olduğunun ortaya çıkmış olduğunu, söylemiştir. er-Râzî, putlara tapınma inancının arkasında yatan ideoloji hakkında da birtakım yorumlarda bulunmuştur: Müşriklerin kainattaki her bölgeyi döndüren, gökyüzü âleminin manevî güçlerinden muayyen bir ruh gücü olduğuna inandıklarını bundan dolayı o ruh gücü için putlar yaptıklarını ve bunlara taptıklarını aktarmıştır. Ayrıca er-Râzî'ye göre onların putlara tapınmasının arkasında yatan başka bir sebep daha vardır. Müşrikler kendilerine gelen peygamberler ve salih insanlar vefat edince onların arkalarından hürmet için onları andıracak heykeller yapmışlardır. Onlara olan hürmetlerinden dolayı kendi elleriyle yapmış oldukları heykellere zamanla kulluk etmeye başlamışlardır. Belli bir zaman sonra bu inanç, heykellerin kendileri için şefaate edecekleri inancına dönüşmüştür. *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ

عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ “Allah'ın huzurunda, kendisinin izin verdiği kimselerden başkasının şefaati fayda vermez.”⁵⁴⁸ âyetini izah ederken, şefaate hakkında benzer açıklamalar yapmış ve puta tapma inancının arkasından da yatan sebeplere birtakım ilâvelerde bulunmuştur.⁵⁴⁹ Sonuç itibarıyla er-Râzî, ne sûretle olursa olsun Allah'tan başkasına kulluk etmenin ve ona gösterilen tâzimin bir benzerini başkasını göstermenin İslâm inancı açısından yanlış olduğunu vurgulamıştır. Put ve heykellerin kendilerine bile faydası yokken başkalarına faydası düşünilemeyeceğini, peygamberler ve melekler dahi Allah'ın izni olmadan hiçbir kimseye şefaate edemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁵⁰

er-Râzî فَهَلْ لَنَا مِنْ شَفَاعَةٍ فَيُشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ حَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ “Şimdi bizim şefaateçilerimiz var mı ki bize şefaate etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki, yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım? Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler (putlar) da kendilerinden kaybolup gitti.”⁵⁵¹ âyetini te'vil ederken, Allah'ın kitabından yüz çeviren inkarcıların kıyâmet gününde Hz. Peygamber'in onlara getirmiş olduğu şeylerin hak olduğunu görüp, pişmanlık yaşayacaklarını söylemiştir. er-Râzî'ye göre bu pişmanlıktan kurtulmalarının iki yolu vardır. Ya onlara birtakım şefaateçiler

⁵⁴⁸ Sebe', 34/23.

⁵⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 13/245/246.

⁵⁵⁰ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 9/58-59.

⁵⁵¹ el-A'râf, 7/53.

şefaata edip pişmanlıklarını izâle edecekler ya da dünyaya yeniden gönderilip, yapmış oldukları hataları telâfi ettikten sonra âhirete döneceklerdir. Bu iki ihtimalinden mümkün değildir. Çünkü inkârcılar kendilerini hüsrana uğratanların ta kendileridir.⁵⁵² Müfessirimizin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, inkarcılar için herhangi bir şefaatin mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır.

Ayrıca istisna edatları ile gelen şefaata âyetleri de er-Râzî'nin şefaate bakış açısı hakkında bilgiler vermektedir. *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi *“Rahmân'ın لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا”* ⁵⁵³ âyetini katında söz almış olanlardan başkaları şefaata hakkına sahip olmayacaklardır. âyetini açıklarken şefaata konusunu ele almıştır. er-Râzî'ye göre âyete ilk bakıldığında iki şey anlaşılmaktadır. Birincisi, onların başka kimseler için yapacakları şefaata söz konusu değildir. İkincisi, başka kimselerin, onlar için şefaatte bulunması söz konusu değildir. Müfessirimiz er-Râzî ikinci mânâyı daha isabetli bulmuş ve başkalarının bu kâfirlere şefaata edemeyeceklerini söylemiştir. er-Râzî'ye göre âyette geçen *“سَوْءَ مَا يَكُونُ لَهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ اتَّخَذُوا عِندَ اللَّهِ عَهْدًا”* ⁵⁵⁴ *“söz almış olanları”* tevhid ve nübüvvet ahdi almış olanlar diye açıklamıştır. Şefaatin büyük günah sahibi inananlar için geçerli olduğunu söylemiştir. Ayrıca er-Râzî, bu âyetin Ehl-i Sünnetin lehinde bir delil olup Mutezile'nin iddialarına bir delil teşkil etmediğini vurgulamıştır.⁵⁵⁴

er-Râzî *“O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.”*⁵⁵⁵ âyetini yorumlarken Mutezile'nin şefaata anlayışından söz etmiş ve bu anlayışa itiraz etmiştir. Mutezile'ye göre şefaatin söz konusu olabilmesi için Allah'ın hoşnut olduğu bir kimse olması gerekmektedir. Allah ve Rasûlü ise fâsık/günahkâr kimseden hoşnut olmaz. Bundan dolayı günahkâr kimse ne şefaata edebilir ne de şefaata ona fayda verir, görüşünü savunmuşlardır. er-Râzî'ye göre ise bu âyet Mutezile'nin düşüncesinin tam aksine bir delil teşkil etmekte olup şefaatin günahkâr kimselere geçerli olduğu konusunda en güçlü argümanlardandır. Çünkü şefaatin tahakkuk edebilmesi için âyette iki şart öne sürülmüştür. Birincisi, Allah'ın bu şefaate izin vermesidir. İkincisi, şefaata edilen kimsenin sözünden Allah'ın hoşnut olmasıdır. er-Râzî'ye göre ikinci şartın yerine gelmesi için günahkâr bir kimsenin hoşnut olunan tek bir sözü yeterlidir. O söz de kelime-i şehâdettir. er-Râzî'ye göre,

⁵⁵² er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 7/298.

⁵⁵³ Meryem, 19/87.

⁵⁵⁴ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 11/262.

⁵⁵⁵ Tâhâ, 20/109.

ikinci şartın gerçekleşmesi birinci şartın gerçekleşmesi için yeterlidir. Çünkü وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ حَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ “Allah rızasına/hoşnutluğuna ulaşmış olanlardan başkasına şefaet etmezler.”⁵⁵⁶ âyeti لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أِذْنُ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا⁵⁵⁷ âyeti ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.”⁵⁵⁷ âyetini tahsis etmiştir. Bundan dolayı er-Râzî sözünden hoşnut olunan kimseye şefaet izni verileceğinin açık olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁸ er-Râzî’ye göre bu iki âyet şefaatin büyük günah sahipleri için söz konusu olduğuna dair Ehl-i Sünnetin en kuvvetli delillerindendir.⁵⁵⁹

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَمَنْ يَدْعُو مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ “Allah’ı bırakıp yalvardıkları şeyler, şefaet edemezler. Ancak hakkı bilip ona şahitlik edenler bunun dışındadır.”⁵⁶⁰ âyetini beyan ederken de şefaet konusuna temas etmiştir. er-Râzî’ye göre âyette zikredilen الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ “Allah’ı bırakıp yalvardıkları şeyler” ifadesindeki el açıp yalvardıkları kimselerin, Hz. Îsâ ve Hz. Üzeyr ve melekler olduğunu söylemiştir. er-Râzî bu âyeti yorumlarken meseleyi netleştirmek için rivâyet aktarmıştır: Nadir b. el-Hâris ile birlikte birtakım insanlar Hz. Peygamber’e hitap ederek: “Şayet Muhammed söyleyip iddia etmiş olduğu şeyler hakkında doğru ise zaten bizlerin melekler ile arası gayet iyi durumdadır. Çünkü bizler onları dost edinir ve onlara tâzim ederiz.” demişlerdir. Bu sözlere ilâveten kendi akıllarınca: “Bizim saygı gösterip kulluk yaptığımız melekler bizim gibi sıradan bir insan olan Muhammed’den şefaet etmeye daha layıktır.” demişlerdir. er-Râzî’ye göre bu olay üzerine Allah, uyarı mahiyetinde onlara “sizin tâzim duyup kulluk yaptıklarınız, hiç kimseye şefaet edemez. Yalnızca hakka şahit olanlar hariç.” demiştir. Böylece er-Râzî onların şefaet konusundaki çarpıklarını gideren bu âyetin indiğini tefsirine kaydetmiştir. Ayrıca er-Râzî, إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ “hakı bilip ona şahitlik edenler bunun dışındadır” ifadesinden maksadın, kelime-i şehâdeti söyleyen kimseler olduğunu söylemiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ el-Enbiyâ, 21/28.

⁵⁵⁷ Tâhâ, 20/109.

⁵⁵⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 11/390.

⁵⁵⁹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 11/433.

⁵⁶⁰ ez-Zuhruf, 43/86.

⁵⁶¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 14/229.

3.1.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî şefaatin kıyâmet günü günahkâr mü'minler için gerçekleşeceğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre günahı olmayan bir kimse için şefaatin varlığının bir anlamı olmayacağını beyan etmiş ve aklen günahı olmayan kimsenin günahlarının zaten bağışlanacağını vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî, mutlak şefaate yetkisinin Allah'a ait olduğunu ifade etmiştir. Ancak Allah'ın, peygamberlerine, meleklerine, salih mü'minlere şefaate yetkisi vereceğini ve bu kimselerin Allah'ın izniyle şefaate edebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî, şefaati reddeden âyetlerde muhatap kimselerin, kâfirler ve müşrikler olduğunu mü'minler olmadığını söylemiştir. Şefaati reddeden âyetlerde muhatap kitlenin tespit edilmesine önem vermiştir. Muhatap kitle kâfirler ise şefaatin onlar için zaten mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Ancak muhatap kitle mü'minler ise âyetin bağlamı içerisinde anlaşılıp âyette kastedilen mü'minlerin şefaatten mahrum kalacağı şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Yoksa bu durumun, kabul gören şefaatin olmadığı mânâsına gelmemesi gerektiğini beyan etmiştir. İmam Mâtürîdî, mutlak anlamda reddedilen şefaatin, putların şefaati ve putlardan talep edilen şefaatin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca şefaatin fayda vermeyeceği yönündeki âyetlerin, şefaate o kimseye fayda vermeyeceği veya şefaate eden kimse o kimseye şefaate etmeyeceği yönünde, anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Kıyâmet günü Allah'ın ve onun izin verdiği peygamberlerin, meleklerin ve Allah'ın rızasını kazanan salih mü'minlerin günahkâr ve cezaya duçar olan mü'minlere şefaate edeceğini söylemiştir.

ez-Zemahşerî şefaatin olduğunu kabul etmektedir. Fakat Ehl-i Sünnetin şefaate kavramına yüklemiş olduğu mânâyı yüklememiştir. Ona göre şefaate, büyük günah sahibi ve isyankâr kimseler için geçerli olmayıp iyilerin fazilet derecelerini yükseltmek için gerçekleşecektir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî, şefaatin büyük günah sahibi kimsenin günahını sileceği veya azâbının hafifleteceği görüşüne katılmamış ve böyle bir şefaate inancını kabul etmemiştir. ez-Zemahşerî, şefaateçilerin şefaatinin fayda vermeyeceğini ifade eden âyetleri şefaate eden kimsenin günahları silemeyeceği ve azâbı hafifletemeyeceği mânâsında anlaşılması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. ez-Zemahşerî'ye göre şefaatin tamamı Allah'a aittir. Fakat Allah'ın izin verdiği meleklerin, peygamberlerin ve amelinden hoşnut olunan mü'minlerin de şefaate edebileceğini söylemiştir. Fakat ez-Zemahşerî'ye göre bu kimselerin şefaate etmesi için Allah'ın amellerinden hoşnut olması ve onlara izin vermesi şartı vardır. Yoksa peygamber ve melek dahi olsa hiçbir kimsenin kimseye şefaate edemeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca mutlak anlamda reddedilen şefaatin, putların şefaati ve âhirette nedâmet duyup dünyaya geri dönmek isteyen günahkâr kimselerin şefaati olduğunu izah etmiştir. Son olarak ez-Zemahşerî, şefaatin olmadığını

yönündeki âyetleri şefaatten faydalanamama olarak anlaşılması gerektiğini, yoksa mutlak mânâda şefaatin olmadığı mânâsına gelmeyeceğini vurgulamıştır.

er-Râzî, şefaatin varlığı konusunda ümmet arasında ittifak olduğunu söylemiştir. Şefaate konusundaki ihtilâfın şefaatin kimler hakkın gerçekleşeceği konusunda olduğunu ifade etmiştir. er-Râzî, şefaatin varlığını kabul etmiş ve şefaatin büyük günah işleyen kimselerin günahının düşürülmesi veya azâbının hafifletilmesi yönünde tahakkuk edeceğini söylemiştir. er-Râzî, ez-Zemahşerî'nin savunduğu, şefaatin iyilik ve sevabı artırma yönünde tahakkuk edeceği düşüncesine katılmamış ve azâb etmenin Allah'ın bir hakkı olduğunu, dilerse Allah'ın bu hakkında vazgeçebileceğini ve bu konuda hiç kimsenin söz söyleme hakkının olmadığını vurgulamıştır. Buna ilâveten er-Râzî bir kimsenin elde edeceği sevaba gelince, bunun tamamen kulun kendi hakkı olduğunu, Allah'ın bu hakkı düşürmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Böylece er-Râzî, aklen şefaatin büyük günah sahiplerinin günahını düşürme veya cezasını hafifletme yönünde gerçekleşeceği düşüncesini temellendirmeye çalışmıştır. er-Râzî, mutlak şefaate hakkını Allah'a ait olduğunu belirtmiştir. Ancak Allah'ın meleklerden, peygamberlerden ve mü'min kimselerden de hoşnut olduklarına şefaate hakkı vereceğini söylemiştir. er-Râzî şefaate hakkı verilmesi için Allah'ın izni ile gerçekleşmesi ve onun hoşnut olmasını şart koşmuş ve Allah'ın hoşnut olunması için kelime-i şehadeti zikretmenin amel olarak yeterli olacağını belirtmiştir. Böylece er-Râzî, ez-Zemahşerî'nin Allah'ın bir kimseden hoşnut olunması için tamamen büyük günahlardan arınmış olma şartına katılmamıştır. Ayrıca er-Râzî putların ve âhîret günü nedâmet duyup dünyaya geri dönmek isteyen inkârcıların şefaatinin kabul edilmeyeceğini de ifade etmiştir.

Netice olarak üç müfessirimiz de şefaati kabul etmiştir. Fakat el-Mâtürîdî ve er-Râzî şefaatin büyük günah işleyen kimseler için olduğunu ve günahın düşürülmesi veya azâbın hafifletilmesi yönünde tahakkuk edeceğini söylerken, ez-Zemahşerî şefaatin büyük günah işleyen kimseler için tahakkuk etmeyeceğini, yalnızca Allah'ın hoşnut olduğu kimselerin sevabının ve iyiliğinin ziyâdeleşmesi yönünde tahakkuk edeceğini söylemiştir. Ayrıca üç müfessirimiz de Allah'ın izni ile peygamberlere, meleklerle ve salih mü'minlere şefaate yetkisi verileceği konusunda ittifâk halindedirler. Aynı şekilde putlardan şefaate umanlara ve inkârcılara şefaatin olmadığı konusunda da ittifak halindedirler. Şefaatin genel mantığını göz önünde bulundurursak, el-Mâtürîdî ve er-Râzî'nin büyük günahların affedilmesi veya cezanın hafifletilmesi yönündeki görüşlerinin, ez-Zemahşerî'nin kişi cennete girdikten sonra Allah'ın hoşnut olduğu başka bir kimse tarafından sevabının artırılması yönünde ki görüşünden hem akıl açısından hem nakil açısından daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

3.2 Kabir Azâbı

Kabir azâbının vuku bulacağı konusunda Ehl-i Sünnet ulemâsı görüş birliği içerisinde. Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi* isimli eserinde Ebû Hanife'nin "Kabirde ruhların kullara tekrar döndürülmesi haktır, kabrin inkârcılar için daralması ve onlar veya bir kısım mü'minler için azâb edilmesi de haktır" görüşünü aktarmıştır. Ali el-Kârî, bu görüşü aktardıktan sonra kabir de ölümlere ruhları teslim edilmesinin akabinde rabbi kim olduğu, peygamberinin kim olduğu, dininin ne olduğu gibi soruların sorulacağını söylemiştir. Ali el-Kârî, mü'minlerin bu sorulara cevap vereceğini ancak kâfirlerin soruları anlamadığından dolayı cevap veremeyeceğini belirtmiştir.⁵⁶² Aynı şekilde Ömer en-Nesefî ve Taftazânî, "Kâfirlere ve mü'minlerden bazı günahkâr olanlara kabir azâbı haktır, itaat ve amel edenlere ise, kabir de nimet içinde olmaları haktır" demişlerdir.⁵⁶³ Nureddin es-Sâbûnî "Kabir azabı haktır. Mutezile ise buna muhalefet etmiş" demiştir.⁵⁶⁴ Ancak Ehl-i Sünnet akâid kitaplarında Mutezile'nin kabir azâbını kabul etmediğine yönelik bilgiler vardır.⁵⁶⁵ Fakat Mutezile mezhebinin önde gelen isimlerinden Kâdî Abdülcebbar bu iddiayı reddetmiş ve kabir azâbının gerçekleşmesi konusunda Mutezile mezhebinden ayrılıp Cebriye mezhebine katılan "Dırâr b. Amr'dan" rivâyet edilen görüş dışında ümmet arasında herhangi bir ihtilâfın olmadığını zikretmiştir.⁵⁶⁶ Ayrıca Kâdî Abdülcebbar kabir azâbının vuku bulacağını, sübûtunu, vaktini ve faydasını uzunca anlatmıştır.⁵⁶⁷ Kâdî Abdülcebbar'ın bu düşüncesinden hareketle Mutezile mezhebinin kabir azâbını kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu başlık altında müfessirlerimizin kabir azâbı ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşlerinin tespit edilmeye çalışmış olup, akabinde müfessirlerin bu bakış açılarının ve görüşlerinin mukayesesi yapılmıştır.

3.2.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî وَمَنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ
مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ “Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından birtakım münafiklar vardır ki, münafiklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz.

⁵⁶² Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 253.

⁵⁶³ Ömer en-Nesefî, *İslam İncanın Temelleri*, çev. M. Seyyid Ahsen (İstanbul: Otağ Yayınları, 1974), 127; Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 251.

⁵⁶⁴ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 177.

⁵⁶⁵ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 253; en-Nesefî, *İslam İncanın Temelleri*, 127; Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 251; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 177.

⁵⁶⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/662.

⁵⁶⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/662.

Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir.”⁵⁶⁸ âyetini tefsir ederken âyette geçen سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ “iki kez azap edeceğiz” ifadesini kabir azâbı ile ilişkilendirenlerin olduğundan söz etmiştir. Fakat İmam Mâtürîdî bu ifadeyi mutlak anlamda kabir azâbı olarak te’vil etmemiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre, Allah’a ve O’nun peygamberine inanan mü’minlerle husûmeti olan münâfıklar, inanan mü’minlerin davası uğruna mallarını infâk etme emri ve aralarında yakınlık bulunan kâfirlere karşı cihat etme emri ile mükellef tutulmuşlardır. İşte onlar için birinci azâb bu şekilde gerçekleşmiştir. Çünkü kişinin inanmadığı bir değer uğruna nefsine hoş gelen malından vazgeçmesi hatta yeri geldiği zaman canını fedâ edebilmesi son derece zordur. İşte münâfık kimsenin bu yönde davranışlar sergileme zorunda kalması onun için bir azâbtır. İmam Mâtürîdî’ye göre savaşta dostları kâfirler tarafından münâfıkların öldürülmeleri, onlar için başka bir azâbtır. Bu da onların tadacağı ikinci azâbtır.⁵⁶⁹

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى “Benim Kitabımdan yüz çeviren bilsin ki onun dar bir geçimi olur ve kıyamet günü de onu kör olarak dirilteceğiz.”⁵⁷⁰ âyetinde geçen “مَعِيشَةً ضَنْكًا” “dar bir geçim” ifadesinde farklı yorumlar olduğunu söylemiştir. Birincisi, insanlardan bir kısmı Allah’ın onlara ecir ve mükâfat vereceğine veya mallarını bereketli kılacağına inanmayarak, mallarını onun yolunda istemeyerek infâk ederler. Mallarının sürekli azalacağı ve bir gün bitip tükeneyeceği korkusu yaşadıklarından dolayı, dünya rızık olarak son derece geniş olsa da bunlar için dardır. Bundan dolayı da bu kimseler için “dar bir geçim” söz konusudur. İkincisi, insanlardan bir kısmının maddî durumu yerinde olmasına rağmen bu zenginliğini Allah’ın rızasını kazanmak için kullanmaz. Hatta Allah’ın vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlük eder. Bu nankörlük de o kadar ileri gider ki sonunda, Allah’ın vermiş olduğu elini, ayağını, dilini, gözünü, kulağını bile ona şükür için değil ona karşı isyanda kullanır. İşte bu kimselere dünya da “dar bir geçim” söz konusudur. Üçüncüsü, âyette zikredilen “dar bir geçim” ifadesi kabir azâbı ile ilişkilidir. Fakat İmam Mâtürîdî bu görüşe katılmamıştır. Kabirde olan bir kimse için “dar bir geçim” ifadesinin kullanılmayacağını söylemiştir. Çünkü ona göre kabirde “مَعِيشَةً” olmadığından dolayı onu “ضَنْكًا” vasfı ile nitelendirmek doğru olmaz. İmam Mâtürîdî, bu konuyu destekleyen bir sahih

⁵⁶⁸ et-Tevbe, 9/101.

⁵⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/442.

⁵⁷⁰ Tâhâ, 20/124.

bir hadis olur ise asıl olan sahih hadisin vermiş olduğu bilgiyi kabul etmektir. Fakat sahih hadis yoksa bu konuda münakaşadan uzak durmanın doğru olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷¹

İmam Mâtürîdî *Te'vilâtü'l-Kur'ân* ve *Kitâb'üt-tevhid* adlı eserlerinde وَلَنَذِيقَنَّ هُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ “En büyük azaptan önce, onlara mutlaka en yakın azaptan tattıracağız; olur ki (imana) dönerler.”⁵⁷² âyetini kabir azâbı ile ilişkilendirmemiştir. Fakat *Risâle fi'l-akîde* adlı eserinde bu âyetin, kabir azâbına işaret eden âyetlerden birisi olduğunu söylemiştir. Bu eserdeki vermiş olduğu bilgiye göre âyette geçen مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ “en yakın azaptan tattıracağız” ifadesi kabir azâbına işaret etmektedir.⁵⁷³ Fakat *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde ise bu âyetle alâkalı farklı yorumlar aktarmıştır. Âyette zikredilen “en yakın azaptan tattıracağız” ifadesinin, Mekkeli müşrikler Bedir savaşında mü'minlerin elleriyle öldürölüp savaş yenilgisi tadacaklarına işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca Kureyşliler Hz. Peygamber'e karşı baskı ve zulümlerini artırınca Hz. Peygamber onlara kıtlık ve kuraklık yaşamaları için beddua etmiştir. İşte Allah'ın onlara âhiret azâbından önce tattıracağı yakın azâbın bu kıtlık ve kuraklık olabileceğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre bu örnekler çoğaltılabilir. Fakat bu ihtimallerden hangisi olursa olsun âyette ifade edilen azâb, dünya azâbı ile ilgilidir. Allah, insanlara dünya azâbını tattırarak âhirette ki azâba hazırlık yapmalarını istemiştir.⁵⁷⁴ Sonuç itibariyle İmam Mâtürîdî, bu âyeti izah ederken kabir azâbına dâir herhangi bir şey söylememiştir.

Te'vilâtü'l-Kur'ân müellifi قَالَوَا رَبَّنَا اٰمَنَّا اِثْنَيْنِ وَاٰخِیْنَتْنَا اِثْنَتَيْنِ فَاَعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰی خُرُوجٍ مِّنْ سَبِیْلِ “Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler.”⁵⁷⁵ âyetinde geçen اٰمَنَّا اِثْنَتَيْنِ “bizi iki defa öldürdün” “iki defa dirilttin” ifadesini açıklarken farklı yorumlar aktarmıştır. Birinci yorum, insanlar henüz doğmadan önce babalarının zürriyetindeydiler. Allah, baba ve annelerini vesile kılarak onların dünyaya gelmelerini takdir etmiştir. Böylece onların ilk dirilmelerini gerçekleştirmiştir. Öldükten sonra tekrar âhirette diriltileceklerdir. Böylece ikinci dirilmeleri gerçekleşecektir. İşte âyette geçen “iki defa dirilttin” ifadesinden maksad budur. Aynı şekilde

⁵⁷¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/245-246.

⁵⁷² es-Secde, 32/21.

⁵⁷³ el-Mâtürîdî, *Akîde Risâlesi ve Şerhi* çev. M. Said Yeprem (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 105.

⁵⁷⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/285.

⁵⁷⁵ el-Mü'min, 40/11.

onlar daha hayata gelmeden önce topraktaydılar. Onlar için kastedilen birinci ölüm budur. Dünya hayatında yaşadıktan sonra tadacakları ölüm ise ikinci ölümdür. İşte bu “*bizi iki defa öldürdün*” ifadesiyle kastedilenin mânâdır. İkinci yorum, âyette “*bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin*” ifadesinde geçen ilk ölüm, dünyadaki ölümdür. İlk diriliş kabirdeki diriliştir. İkinci ölüm kabirdeki ölümdür. İkinci diriliş, âhiretteki diriliştir. İmam Mâtürîdî, birinci yorum olarak naklettiği, babalarının zürriyetlerinde henüz toprak olmalarını ölüm diye nitelemenin doğru olmayacağını söyleyerek, aktarmış olduğu ikinci yorumu daha isabetli bulmuştur. Bu âyetin kabir azâbını delil olacağını belirtmiştir.⁵⁷⁶

İmam Mâtürîdî *النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ* “*Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!*”⁵⁷⁷ âyetini izah ederken, bazı kimselerin bu âyeti kabir azâbına delil olarak öne sürdüğünü söylemiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre, bazı kimseler âyette geçen *النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا*

غُدُوًّا وَعَشِيًّا “*Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar*” ifadesini “Firavun ve ailesinin bedenleri değil, ruhlarının ateşe arz olunacağını beyan etmişlerdir. Ruhlarının çekeceği azâb ve ızdırâbın kabirde yatan bedenlerine yansıtacağını söylemişlerdir. Kabir nimeti de aynı şekilde gerçekleşecektir. Cenneti hak etmiş kimselerin, ruhları cennete arz olunacağını ve ruhların bu anda yaşamış olduğu mutluluk ve sevincin onların bedenlerine de yansıtacağını zikretmişlerdir.

Ayrıca yerler sarsılıp kıyâmet vakti geldiğinde Firavun ve ailesi bu azâbtan başka *أَشَدَّ الْعَذَابِ*

“*azabın en çetinine*” duçar olacaklardır. İmam Mâtürîdî’ye göre âyette geçen “*Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar*” ifadesinde başka bir ihtimal daha vardır. Ona göre bu durum kıyâmet vaktinde cehenneme girdirilmeden önce de olabilir. Nitekim bu görüşü *أَحْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا*

وَأَزْوَاجُهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ (Allah, meleklerine emreder:) *Zalimleri, onların aynı yoldaki*

فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ arkadaşlarını ve Allah’tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın.

Onlara cehennemin yolunu gösterin. وَقُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler!”⁵⁷⁸ âyetinin desteklediğini söylemiştir. Ayrıca müfessirimiz İmam Mâtürîdî kabir azâbına işaret eden; İbn Ömer’den nakille, bir kimse vefât edip kabre konulduğunda ona sabah

⁵⁷⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 13/20-21.

⁵⁷⁷ el-Mü’min, 40/46.

⁵⁷⁸ es-Saffât, 37/22-24.

akşam cennetlik ise cennetteki yeri, cehennemlik ise cehennemdeki yerinin gösterileceğine dâir bir nakil aktarmıştır. İmam Mâtürîdî eğer bu rivâyet sahih ise bu âyetin kabir azâbına işaret eder diyerek, âyeti kabir azâbı ile ilişkilendirmiştir.⁵⁷⁹ İmam Mâtürîdî bazı kimselerin bu âyette takdim-tehir olduğunu iddia ederek kabir âzabını reddettiklerini söylemiştir. Kabir azâbını reddedenlere göre âyetin takdim-tehir olunmamış hâli “*Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek). Onlar, sabah akşam o ateşe arz olunurlar.*” şeklindedir. Kabir azâbını reddedenlere göre takdim-tehir kabul edilirse النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا

“Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar.” ifadesindeki tartışma tamamen ortadan kalkmış olacaktır. Çünkü Firavun ve ailesinin göreceği azâb tamamen âhiret azâbına hasredilmiş olacaktır. Müfessirimiz İmam Mâtürîdî bu yorumun zorlama bir yorum olduğunu söyleyerek kabul etmemiş ve âyeti kabir azâbı ile ilişkilendirmiştir.⁵⁸⁰

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ “Hayır! Yakında bileceksiniz! Elbette yakında bileceksiniz!”⁵⁸¹ âyeti hakkında iki farklı te’vil zikretmiştir. İmam Mâtürîdî’ye göre birinci te’vil, âyette zikredilen كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ “Hayır! Yakında bileceksiniz ifadesi “kişi öldükten sonra kabre konulup azâb ile mülâkî olacak ve işte o zaman azâbı görecektir” mânâsındadır. İşte bu cümle kabir azâbına işaret etmektedir. Bu âyetin akabinde geçen ثُمَّ كَلَّا

سَوْفَ تَعْلَمُونَ Elbette yakında bileceksiniz!” ifadesi “insanlar kıyâmet vakti geldiği zaman dirilip hesap verecekler ve sonrasında cehennemlikler ateş ile buluştuklarında cehennem ateşini bileceklerdir” mânâsındadır. İmam Mâtürîdî bu âyeti izah ederken Hz. Ali’den nakille sahâbenin kabir azâbı hakkında tereddüt ettiklerini söylemiş, bu tereddüdü kendi aralarında konuşurlarken bu âyetin nâzil olduğunu ve kendilerinden tereddüdün gittiğini aktarmıştır.⁵⁸² İkinci te’vil, onlar kendilerinin her şeyi bildiklerine inanıyor ve kuru dindarlık yaparak hak ve hakikat ehli olduklarını söylüyorlardı. Âyette bu iddiaların haksız olduklarını ve umduklarının tam tersi çıkacağını söylemek için tehdit ve azarlama cümlesi olarak “Hayır! Yakında bileceksiniz! Elbette yakında bileceksiniz!” buyrulmuştur.⁵⁸³

⁵⁷⁹ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 13/59-60.

⁵⁸⁰ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 8/293.

⁵⁸¹ et-Tekâsür, 102/3-4.

⁵⁸² Kurtubî, el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân, 22/456.

⁵⁸³ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 17/313-314.

İmam Mâtürîdî kabir azâbını kabul etmeyip eleştiri getirenlerin hangi âyetler ile istidlâl ettiğini tefsirinde zikretmiş ve bu itirazları çürütmeye çalışmıştır. İmam Mâtürîdî يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ “Allah sizi çağıracağı gün, kendisine hamd ederek çağrısına uyarsınız ve (dirilmeden önceki halinizde) çok az kaldığınızı sanırsınız.”⁵⁸⁴ âyetinde geçen “çok az kaldığınızı sanırsınız” ifadesini delil getirerek kabir azâbını reddedenlerin olduğunu söylemiştir. Kabir azâbını reddedenlere göre şayet kabirde bulunanlar azâb ve sıkıntıya duçar olmuş olsalardı, dünyadaki geçirmiş oldukları süreyi küçümseyerek çok az bir süre kaldıklarını söylemezlerdi. Çünkü kişi, başına gelen azâbı ve sıkıntıyı kolay kolay unutamaz. Bu durum da kabirde herhangi bir azâbın olmadığını gösterir. Eğer kabirde azâb olmuş olsaydı ne kadar kaldınız sorusuna bir gün veya daha az⁵⁸⁵ cevabını vermezlerdi. İmam Mâtürîdî kabir azabına yönelik bu eleştiriye kabul etmemiş ve onlara cevap vermiştir. İmam Mâtürîdî’ göre dünyada az kaldıklarını ifade eden âyetlerde kabir azâbını kabul etmeyecek bir delil bulunmamaktadır. Çünkü insanlar bir belâ ve musibet başlarına gelince onun etkisini hissederler. Fakat o belâ ve musibetten daha beteri gelince önceki yaşamış olduklarını unuttur ve küçümserler. Bu son derece doğal olan bir durumdur. İşte kabir azâbını yaşayan kimseler âhiret azâbını gördüklerinde kabirde yaşamış oldukları acı ve ızdırapları unutacaklar ve âhiret azâbına nispeten onu küçümseyecek hatta unutacaklardır.⁵⁸⁶

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi قَالَوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ “(İşte o zaman:) Eyvah, eyvah! Bizi kabrimizden kim kaldırdı? Bu, Rahmân'ın vâdettiğidir. Peygamberler gerçekten doğru söylemişler! derler.”⁵⁸⁷ âyetini beyan ederken bazı kimselerin bu âyetten yola çıkarak kabir azâbını reddettiklerini zikretmiştir. Kabir azâbını reddedenler gerekçe olarak; kabir uyku halinin yaşandığı mekândır. Kişinin dinlenme ve istirahat yeridir. Eğer ki kabir azâbı olmuş olsa idi kabirde ne rahat bir şekilde kalınabilirdi ne de yatılabilirdi, demişlerdir. İmam Mâtürîdî “bazıları” diyerek bir yorum daha aktarmıştır. Bu aktarmış olduğu yorum kâbir azabını kabul etmeyenlerin görüşüne bir itiraz mahiyetindedir. Onlara göre, insanlar âhiret azabını gördüklerinde kabir azâbı onun yanında istirahat ve uyku gibi gelecektir.⁵⁸⁸ Müfessirimiz bu konu bağlamında gelen âyetlere⁵⁸⁹ de aynı argümanlar ile benzer şekilde

⁵⁸⁴ el-İsrâ, 17/52.

⁵⁸⁵ el-Mü’minûn, 23/113.

⁵⁸⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 8/293.

⁵⁸⁷ Yâsîn, 36/52.

⁵⁸⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/93-94.

⁵⁸⁹ Tâhâ, 20/104; el-Mü’minûn, 23/113.

cevaplar vermiştir.⁵⁹⁰ Sadece farklı olarak önceki âyetlerde kabir azâbını reddedenlerin kimler olduğunu söylemeyip “bazıları” derken el-Mü’minûn 23/113. âyetini tefsir ederken bu kimselerin Cehmiyye mezhebini savunan kimseler olduğunu söylemiştir.⁵⁹¹

3.2.2 ez-Zemahşerî’nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî kabir azâbının varlığını kabul etmektedir. ez-Zemahşerî وَمَنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ “Çevrenizdeki bedevî ve münafiklardan ve Medine halkından birtakım münafiklar vardır ki, münafiklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir.”⁵⁹² âyetini tefsir ederken سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ “iki kez azap edeceğiz” ifadesinde zikredilen iki azâbın, münâfikların savaş anında öldürülmeleri ve öldüklerinde kabir azâbına uğrayacak olmaları diye, izah etmiştir. ez-Zemahşerî, İbn Abbas’tan rivâyet aktarmıştır: Sahâbe âyette geçen “iki kez azap edeceğiz” ifadesini anlamakta zorluk çektiklerini ve aralarında bazı ihtilaflar olduğunu söylemiş ve Hz. Peygamber’in bir cuma günü hutbe verdiği sırada insanlara dönmüş ve münâfikların tek tek yüzüne karşı “Ey falan adam, sen münâfıksın. Ey falan adam, sen münâfıksın... ortamımızdan dışarı çıkın!” diyerek, insanların içinde onları rezil etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre Hz. Peygamber’in münâfikları insanların içinde rezil rüsvâ etmesi onların ilk azâbıdır. İkinci azâbları ise kabirde olacaktır.⁵⁹³

el-Keşşâf müellifi وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ دِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى “Benim Kitabımdan yüz çeviren bilsin ki onun dar bir geçimi olur ve kıyamet günü de onu kör olarak dirilteceğiz.”⁵⁹⁴

âyetinde zikredilen مَعِيشَةً ضَنْكًا “dar bir geçim” ifadesini tefsir ederken ilk olarak, infâk edenlerden söz etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre infâk eden kimse tevekkül edip rızkına düşene kanaat ve teslimiyet gösteren kimsedir. Kendisine verilen rızka bu şekilde bakan kimse rahatlıkla infâk eder ve infâk etmekten geri durmaz. Bunun karşılığında ise rabbi ona hoş bir hayat⁵⁹⁵ yaşatmaktadır. Allah’ın hayat programından yüz çeviren kimse de sürekli dünyaya ve

⁵⁹⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/233-234; el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/70-71.

⁵⁹¹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/70-71.

⁵⁹² et-Tevbe, 9/101.

⁵⁹³ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/172.

⁵⁹⁴ Tâhâ, 20/124.

⁵⁹⁵ en-Nahl, 16/97.

mala hırslanır, rızkına razı olmaz ve tevekkül anlayışı zayıflar bunun sonucunda da bencillik ve cimrilik onu sarar. Böyle olunca bu kimse infâktan uzak durur ve cimrilik onda meleke haline gelmeye başlar. Sonunda hem maddî hem manevî hâli karanlıklar içinde kalır. İşte Allah'ın ona “*dar bir geçim*” yaşatması bu şekilde olmaktadır. ez-Zemahşerî, Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) âyette geçen “مَعِيشَةً ضَنْكًا” ifadesini, “cehennemde zakkum ağacı ve hayvanların dahi yemediği bir diken türü” şeklinde tefsir ettiğini söylemiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî, Ebû Sâid el-Hudrî'nin (ö. 74/693) âyette geçen “مَعِيشَةً ضَنْكًا” ifadesini, “Kabir Azâbı” olarak açıkladığını ifade etmiştir.⁵⁹⁶

ez-Zemahşerî الْعَذَابِ الْأُولَىٰ وَلَنَذِيقَنَّهِنَّ مِنَ الْعَذَابِ الْأُولَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ “*En büyük azaptan önce, onlara mutlaka en yakın azaptan tattıracağız; olur ki (imana) dönerler.*”⁵⁹⁷ âyetinde geçen الْعَذَابِ الْأُولَىٰ “*en yakın azaptan*” ifadesini “münâfıkların dünyada başlarına gelecek savaşta öldürülme, savaş esnasında esir düşme ve uzun süre başlarına gelecek kıtlık” olarak beyan etmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre, Allah'ın onlara dünya da bir takım azâbı başlarına vermesinin sebebi günahlardan tövbe etmeleri içindir. ez-Zemahşerî “*en yakın azaptan*” ifadesinin kabir azâbı şeklinde de anlaşıldığını söylemiştir. Bu açıklama dışında kabir azâbına dâir herhangi bir şey zikretmemiştir.⁵⁹⁸

el-Keşşâf müellifi “Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? Derler.”⁵⁹⁹ ez-Zemahşerî âyette geçen أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ “*bizi iki defa öldürdün*” ifadesini açıklarken insanlar daha dünyaya gelmeden önceki hallerini “ilk ölüm” olarak, dünyaya geldikten sonra belli bir müddet yaşayıp ecel vakitleri geldiğinde ki ölümü “ikinci ölüm” olarak tefsir etmiştir. Aynı şekilde insanların doğum ile beraber dünyaya gelmelerini “ilk diriliş” olarak, vefat ettikten sonra tekrar âhirette dirilmeyi ise “ikinci diriliş” olarak izah etmiştir. Nitekim ez-Zemahşerî'ye göre كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “*Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na*

⁵⁹⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/382.

⁵⁹⁷ es-Secde, 32/21.

⁵⁹⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/322.

⁵⁹⁹ el-Mü'min, 40/11.

döndürüleceksiniz.”⁶⁰⁰ âyeti buna işaret etmektedir. ez-Zemahşerî daha hayatta bile yokken insanların o halinin ölüm olarak isimlendirilmesini Allah’ın kudreti ve mümkinât bağlamında değerlendirmiş ve Allah’ın her şeyden münezzehe olduğunu ve her şeyin onun kudreti dâhilinde olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ez-Zemahşerî âyette geçen اَمَتْنَا اِثْنَيْنِ “bizi iki defa öldürdün” ifadesini, dünya hayatındaki ölüm ve kabirdeki ölüm şeklinde yorumlayanlara katılmamış ve itiraz etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre bu görüş kabul edildiği takdirde dirilmenin üç kere olması gerekir. Bu durumda كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “Siz cansız iken size can veren Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.”⁶⁰¹ âyetine ters düşmektedir. Ancak ez-Zemahşerî âyette geçen اَمَتْنَا اِثْنَيْنِ “bizi iki defa öldürdün” ifadesini, dünya hayatındaki ölüm ve kabirdeki ölüm şeklinde açıklayan eden kimse, Allah’ın insanları öldükten sonra kabirlerde dirilteceğini, bu kabirde olan kimselere bir daha ölümün gelmeyeceğini söyleyip وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ “Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!”⁶⁰² âyetinde geçen اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ “Allah’ın diledikleri müstesna”⁶⁰³ cümlesinden istisnâ yaparsa o zaman bir ihtimal olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.⁶⁰⁴

ez-Zemahşerî النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ “Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!”⁶⁰⁵ âyetini tefsir ederken bu âyetin kabir azâbına delil teşkil ettiğini söylemiştir. ez-Zemahşerî’ye göre âyette geçen النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا “Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar.” ifadesi Firavun ve ailesine bu iki vakitte azâp edileceği anlamına geldiğini اُغْدُوًّا وَعَشِيًّا “sabah-akşam” ifadesinin ise “süreklilik” anlamına geldiğini söyleyerek Firavun ve ailesine azâbın

⁶⁰⁰ el-Bakara, 2/28.

⁶⁰¹ el-Bakara, 2/28.

⁶⁰² ez-Zümer, 39/68.

⁶⁰³ Elimizdeki baskıda istisnâ cümlesini en-Neml, 27/87. âyeti olarak kaydetmişlerdir. Fakat tespitimizce doğrusu ez-Zümer, 39/68. âyetinde zikredilen istisna cümlesi olması gerekir. Çünkü bu âyet müfessirin anlattığı meseleye daha uygun düşmektedir.

⁶⁰⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1010.

⁶⁰⁵ el-Mü’min, 40/46.

sürekli olacağını belirtmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî kıyâmet vakti gelip insanlar için sorgulama bitince Firavun ve ailesine azâbın en şiddetlisi olan cehennem azâbına girdirileceğini, söylemiştir. ez-Zemahşerî, cehennem azâbından önceki azâbın kâbir azâbı olduğunu açıkça ifade etmemiştir. Fakat bu âyetin kabir azâbına delil olarak kullanıldığı bilgisini zikretmesine bakıldığında burada kastettiği azâbın kabir azâbı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁶

el-Keşşâf müellifi اللّٰهُ أَنْصَارًا “Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcılar da bulamadılar.”⁶⁰⁷ âyetinde zikredilen نَارًا “ardından da ateşe sokuldular” ifadesini yorumlarken kabir azâbına temas etmiştir. Hz. Nûh kavmine yıllar boyunca tevhide anlatmış fakat kavmi onu anlamamak için direnmiştir. Sonunda Nûh Tûfânı denilen sel felâketi ile karşı karşıya kalmışlardır. Hz. Nûh ve ona iman edenler bu felâketten kurtulurken, en yakın oğlu dâhil ona iman etmeyip inkâr etmiştir. Sonunda bu sel felaketinde boğulup gitmişlerdir. ez-Zemahşerî, âyette geçen أَعْرِفُوا فَأَدْخِلُوا نَارًا “önce suda boğuldular ardından da ateşe sokuldular” ifadesinin kabir azâbına işaret olabileceğini aktarmıştır. Ayrıca bu ifadenin bir taraftan suda boğulurken bir taraftan da ateşler içerisinde yanabilecekleri mânâsına gelebileceğini söylemiştir.⁶⁰⁸

3.2.3 er-Râzî'nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî kabir azâbının olduğunu kabul etmektedir. er-Râzî وَمِنْ حَوْلِكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُّوا عَلَى النَّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ خُنَّ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ “Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından birtakım münafiklar vardır ki, münafiklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azâba itileceklerdir.”⁶⁰⁹ âyetini tefsir ederken âyette geçen سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ “iki kez azap edeceğiz” ifadesi hakkında, yedi tane görüş aktarmıştır.

Birinci görüş: İki azâbtan birincisi, insanların dünyada başlarına gelecek sağlık sorunlarıdır. İkincisi ise kabirde başlarına gelecek kabir azâbıdır. Bu görüş İbn Abbas’a (ö. 68/688) aittir.

⁶⁰⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/1054.

⁶⁰⁷ Nûh, 71/25.

⁶⁰⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/946.

⁶⁰⁹ et-Tevbe, 9/101.

İkinci görüş: İki azâbtan birincisi, Hz. Peygamber bir cuma günü hutbe verdiği sırada insanlara dönerek münâfıkların tek tek yüzüne karşı; Ey falan adam, sen münâfıksın. Ey falan adam, sen münâfıksın... ortamımızdan dışarı çıkın! diyerek, insanların içinde onları rezil etmesi onların için azâb olmuştur. Diğer azâb ise kabir azâbıdır. Bu görüş Enes b. Mâlik'e (ö. 93/712) aittir.

Üçüncü görüş: iki görüşten birincisi, münâfıkların dünyada iken dost bildikleri kâfirler tarafından öldürülmeleri veya savaşta kâfirlerin müslümanlar tarafından esir alınmalarıdır. Diğeri ise kabir azâbıdır. Bu görüş Mücâhid'e (ö. 103/721) aittir.

Dördüncü görüş: Bu iki azâbtan birincisi, çıban azâbıdır ki Hz. Peygamber, sır küpü olarak bilinen Hz. Huzeyfe'ye (ö. 36/656) on iki tane münâfığın ismini vermiştir. Bunların altı tanesinin, bu ateşli çıbana duçar olacağını bildirmiştir. Diğeri ise kabir azâbıdır. Bu görüş Katâde'ye (ö. 117/735) aittir.

Beşinci görüş: İki azâbtan birincisi, münâfıklar mallarına düşkün olup cimrilik ettikleri halde onların mallarından zekât alınmasıdır. Diğeri ise kabir azâbıdır. Bu görüş Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) aittir.

Altıncı görüş: İki azâbtan birincisi, münâfıkların gönülleri olmasa dahi müslümanlar arasında bulunmalarıdır. Diğeri ise kabir azâbıdır. Bu görüş Muhammed b. İshâk'a (ö.151/768) aittir.

Yedinci görüş: İki azâbtan birincisi, meleklerin onların canlarını alırken şiddetli bir biçimde yüzlerine ve arkalarını vurarak canlarını alamalarıdır. Diğeri ise münâfıkların öldükten sonra kıyâmet vakti dirilirken çenelerinin altına ateşten bir boğazlık geçirilmesidir.⁶¹⁰

er-Râzî'nin aktarmış olduğu görüşlerden yola çıkarak, görüşlerde zikredilen iki azâbtan birincisi, dünya ya taalluk eden farklı farklı azâb çeşitleridir. İkinci azâbın ise son görüş hariç diğer görüşlerde kabir azâbı olduğu yönündedir. Bundan dolayı iki azâbtan birincisi diye zikredilen görüşlerinden her birinin mümkün olabileceği, diğer azâbın ise kabir azâbı olduğu anlaşılmaktadır.

er-Râzî bu âyeti açıklarken dünya hayatı, kabir hayatı, âhiret hayatı olmak üzere üç tane hayatın olduğunu söylemiştir. er-Râzî, âyette zikredilen *عَذَابٍ عَظِيمٍ* "sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir" ifadesinden âhiret azâbı kastedildiğini ifade etmiştir.⁶¹¹ Bu bilgilerden hareketle, âyetin son kısmı *عَذَابٍ عَظِيمٍ* ifadesi âhiret azabına, *سُعْدَبَهُمْ مَّرْتَيْنِ* ifadesindeki

⁶¹⁰ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 8/375.

⁶¹¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 8/375.

birinci azâb dünyada başa gelebilecek çeşitli âzâblara, ikinci azâb ise kabir azâbına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi *أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى* “Benim Kitabımdan yüz çeviren bilsin ki onun dar bir geçimi olur ve kıyamet günü de onu kör olarak dirilteceğiz.”⁶¹² âyetinde geçen *مَعِيشَةً ضَنْكًا* “dar bir geçim” ifadesindeki darlığın, dünya hayatında, kabir hayatında veya âhiret hayatın olacağını söylemiştir. er-Râzî’ye göre dünya hayatında “dar bir geçim” tahakkuk edebilir. Çünkü ona göre infâk eden kimse tevekkül edip rızkına düşene kanaat ve teslimiyet gösteren kimsedir. Kendisine verilen rızka kanaat ve tevekkülle bakan kimse malını rahat bir şekilde infâk eder ve malını Allah yolunda infâk etmekten geri durmaz. Bunun karşılığında ise rabbi ona hoş bir hayat⁶¹³ yaşatır. Allah’ın hayat programından yüz çeviren kimse de sürekli dünyaya ve mala karşı hırslanır. Rızkına rızâ göstermez. Böylece tevekkül anlayışı zayıflar. Bunun sonucunda da bencillik ve cimrilik onu sarar. Malını infâk etmekten uzak durur ve cimrilik onda meleke haline gelmeye başlar. Sonunda hem maddî hem manevî dünyası karanlıklar içinde kalır. İşte Allah’ın ona dünyada “dar bir geçim” yaşatması bu şekilde olmaktadır. Kabir hayatında “dar bir geçim” meydana gelebilir. Çünkü Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) bir nakille: Kabir azâbı görececek kâfirin mezarına doksan dokuz tane farklı bir yaratık mûsallat edilir. Bu farklı yaratıklar kabirde olan zâtı sürekli rahatsız eder ve ona eziyet verirler. Bu şekilde kabirini ona dar ederler. İşte kabirde “dar bir geçim” bu şekilde gerçekleşir. Âhiret hayatında “dar bir geçim” gerçekleşebilir. Çünkü cehenneme girecek kimselerin yiyecekleri; zakkum ağacı ve develerin yemiş olduğu yabânî dikenler olacaktır. İçecekleri ise pis kan, insanın vücudundan gelen tiksindirici irin ve içildiği zaman tüm organları yakıp kavuran kaynar su olacaktır. Bunlara ilâveten bir daha ölüm olmayacağından dolayı burada yaşam son derece sıkıntılı ve dar olacaktır. İşte âhirette “dar bir geçim” bu şekilde gerçekleşecektir.⁶¹⁴ er-Râzî dar bir geçimin dünya hayatı, kabir hayatı ya da âhiret hayatında tahakkuk edebileceğini söylemiş ve her birine ayrı ayrı gerekçelendirmiştir. Fakat aralarında herhangi bir tercih yapmamıştır. er-Râzî’nin âyette geçen “dar bir geçim” ifadesinin muhtemel anlamlardan birisinin, kişinin kabirde yaşadığı rahatsızlık ve huzursuzluk mânâsında olabileceğini zikretmesinden yola çıkarak, bu âyetin kabir azâbına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

⁶¹² Tâhâ, 20/124.

⁶¹³ en-Nahl, 16/97.

⁶¹⁴ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 11/401-402.

gelmeden bir meni hâlinde olmasını (yani, insanın varlık sahasında olmadığı dönemin ölüm olarak telakki edilmesini) ölüm olarak yorumlayanların görüşüne, katılmamış ve itiraz etmiştir. Ona göre bu yorum doğru değildir. Çünkü âyette söz edilen Allah'ın insanları öldürmesidir. Öldürmenin meydana gelebilmesi için ölümden önce insanların yaşamış olduğu bir hayat olması gerekir. Şayet insanların yaşadığı hayattan önce bir ölümden söz edilseydi, o zaman “öldürme” diye bir şeyden söz edilmesi mümkün olmazdı.⁶¹⁸

er-Râzî bu düşüncesine karşı *“Siz cansız Kَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ”* *“Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.”*⁶¹⁹ âyetini delil getirenlere de cevap vermiştir. er-Râzî'ye göre âyette Allah'ın onların ölü olduğundan söz etmiş, ölüleri dirilttiğinden söz etmemiştir. Âyette onları öldürdüğü ifadesi geçmemektedir. Yukarıdaki âyette ise Allah'ın onları iki kere öldürmesinden söz etmektedir. Öldürme eyleminin olabilmesi için öldürmeden önce bir hayatın olması gerekir. Öyle ki insanın henüz dünyaya gelmeden bir meni halinde olmasına hayat denilemeyeceğinden *أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ* “iki defa öldürdün” ifadesini, insanın henüz dünyaya gelmeden

bir meni halinde olmasını (yani, insanın varlık sahasında olmadığı dönemin ölüm olarak telakki edilmesini) ve annesinin karnına düştükten sonra dünya hayatına gelmesi olduğu düşüncesine katılmamıştır.⁶²⁰ Ayrıca er-Râzî, âyetin zâhiri, kabirde bir hayatın olmamasına delâlet ediyor, eğer kabirde bir hayat olmuş olsaydı, insanların yaşayacağı hayat sayısı iki değil üç olması gerekirdi, düşüncesine de katılmamıştır. Zâhiren akla ilk gelen bu çıkarımın doğru olmadığını söylemiş ve birkaç açıdan muhtemel cevaplar vermiştir. er-Râzî'ye göre birinci ihtimal, âyette günahlarını itiraf edenler kâfirlerdir. Onlar âyette başlarına gelen zor ve sıkıntılı vakitleri saymışlardır. Kâfilere göre ilk ölecekleri vakit, öldükten sonra kabir de kalacakları vakitler, ikinci ölüm ve âhiret hayatında ki vakitler, sıkıntılı ve zor vakitlerdir. Kâfirler dünya hayatını sıkıntılı ve zor bir hayattan saymamışlardır. Çünkü dünya hayatı onlar için zorluk ve sıkıntı zamanları değil oyun ve eğlence zamanlarıdır.⁶²¹ İşte bundan ötürü dünya hayatını hesaba katmamışlardır. İkinci ihtimal, kâfirler âhiret hayatındaki sıkıntı ve azâbı gördüklerinde kabirde görmüş oldukları azâb ve sıkıntıyı unutacaklardır. Kabirde ki gördükleri azâb akıllarına bile gelmeyecektir. Üçüncü ihtimal, kâfirler belki kabirlerinden diriltildiklerinde tekrar bir daha ölümü tatmayacaklar ve diri olarak kabir hayatına devam edeceklerdir. Onların kabirlerdeki bu

⁶¹⁸ er-Râzî, *Tefsîru 'l-Kebîr*, 14/43.

⁶¹⁹ el-Bakara, 2/28.

⁶²⁰ er-Râzî, *Tefsîru 'l-Kebîr*, 14/43.

⁶²¹ el-Bakara, 2/212; el-En'âm, 6/70.

durumu ya cennet bahçelerinden bir bahçe olup mutluluk içinde ya da cehenneme çukurlarından bir çukur olup bedbahtlık içinde kıyamet hayatına kadar sürecektir. Bunlar وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ “Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!”⁶²² âyetinde geçen إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ “Allah’ın diledikleri müstesna” zümresine dâhil olan kimselerden olacaktır.⁶²³

er-Râzî أَلْأَنَارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ “Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!”⁶²⁴ âyetini izah ederken, kabir azâbı meselesinden söz etmiştir. Bu âyet Ehl-i Sünnet alimleri nezdinde kabir azâbının vuku bulacağına dâir delildir. Âyette geçen أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ “Firavun ailesini azabın en çetinine sokun” ifadesi dünya azâbına veya âhiret azâbına işaret etmektedir. Âyette geçen غُدُوًّا وَعَشِيًّا “sabah akşam o ateşe arz olunurlar” ifadesi ise Firavun ve ailesinin sabah-akşam azaba duçar olacaklarını göstermektedir. Buradaki ateşe arz edilme, dünya azâbına değil âhiret azâbına delâlet etmektedir. Çünkü onlara dünyada sabah-akşam uygulanacak herhangi bir azâb türü söz konusu değildir. Bundan dolayı âyette zikredilen “ateşe arz olunma” dünya hayatının sona ermesinden sonra en çetin azabın uğranılacağı kıyamet vaktinden önce olması gereklidir. İşte bu durumda gerçekleşmesi için kabir azâbının olması zorunludur. Bu kabir azâbı her ne kadar özelde Firavun ve ailesi hakkında geçerli olsada genel olarak tüm insanlar için geçerlidir. er-Râzî bu âyetin kabir azâbının vukû bulacağına işaret ettiğini söylemiş ve akli argümanlarla bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır.⁶²⁵

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَالَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ “Şüphesiz zulmedenlere, ondan başka da azap vardır. Fakat çokları bilmezler.”⁶²⁶ âyetini tefsir ederken kabir azâbından söz etmiştir. er-Râzî bu ayeti değerlendirirken âyetin siyak-sibakını göz önünde bulundurarak âyette kastedilen kimselerin Mekkeliler olduğunu söylemiştir. Çünkü önceki âyette فَذَرْنَهُمْ حَتَّى

⁶²² ez-Zümer, 39/68.

⁶²³ er-Râzî, Tefsîru'l-Kebîr, 14/44.

⁶²⁴ el-Mü'min, 40/46.

⁶²⁵ er-Râzî, Tefsîru'l-Kebîr, 14/76.

⁶²⁶ et-Tûr, 52/47.

يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ “Artık çarpılacakları günlerine kavuşuncaya kadar onları kendi hallerine bırak.”⁶²⁷ buyrulmuştur. Bu âyette “bırakma emirinin” muhatabı Hz. Peygamber’dir. Kendi hallerine bırakılması istenilen kimseler ise Mekkelilerdir. Âyette geçen يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ “çarpılacakları günleri” ifadesinden maksad ise âhiret azâbıdır. er-Râzî, âyetin mânâsı özel olarak değerlendirildiğinde غَدَابًا دُونَ ذَلِكَ “ondan başka da azap vardır” ifadesinin Bedir savaşına hamledilmesinin doğru olduğunu genel olarak değerlendirildiğinde ise kabir azâbına hamledilmesinin doğru olduğunu söylemiştir.⁶²⁸

er-Râzî اللَّهُ أَنْصَارًا لَّهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا “Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcıları da bulamadılar.”⁶²⁹ âyetini kabir azâbı ile ilişkilendirenler olduğunu söylemiş fakat bu görüşe katılmamıştır. Ona göre أَعْرِفُوا فَأَدْخِلُوا نَارًا “suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular” cümlesindeki “ardından da” ifadesi “ف” harfî ile sağlanmaktadır. Bu harf, onların ateşe sokulmalarının hemen suda boğulduktan sonra olduğuna işaret etmektedir. Şayet ateşe sokulma ifadesi kabir azâbı olarak değerlendirilirse âyette geçen “ف” harfinin bir mânâsı kalmayacaktır.

Ayrıca ateşe sokulmayı ifade eden “أَدْخِلُوا” fiili gelecek zaman muzâri form da değil, mazi formda gelmesi de bu azâbın dünyada gerçekleştiğine işaret etmektedir.⁶³⁰ er-Râzî bu gerekçeleri sunarak bu âyeti kabir azâbı ile ilişkilendirmemiştir.

تَفْسِيرُ 'l-Kebîr Müellifi تَعْلَمُونَ! كَلَّا “Hayır! Yakında bileceksiniz!”⁶³¹ Elbette yakında bileceksiniz!”⁶³¹ âyetinde geçen “hayır hayır” diye tercümesi mümkün olan “كَلَّا” edatı ile bir bilgi aktarmıştır. Bu sürede üç tane “كَلَّا” edatı geçmektedir. er-Râzî’ye göre birinci “كَلَّا” edatı, günahkârlar melekler ile karşılaşınca, melekler onlara bugün size müjde yok! Dediklerinde gerçekleşecektir. İkinci “كَلَّا” edatı, kabirde melekler sorguya gelip Rabbin kim?

⁶²⁷ et-Tûr, 52/45.

⁶²⁸ er-Râzî, Tefsîru 'l-Kebîr, 14/533.

⁶²⁹ Nûh, 71/25.

⁶³⁰ er-Râzî, Tefsîru 'l-Kebîr, 15/454.

⁶³¹ et-Tekâsür, 102/3-4.

diye sorulduklarında bu soruya cevap verilemeyince gerçekleşecektir. Üçüncü “كَلَّا” edatı, âhirette cennetlikler cennet ile müjdelendiği, cehennemliklerin cehenneme doğru sevk edileceği vakitte, bugün mücrimlerden ayrılın⁶³² denilince gerçekleşecektir.⁶³³ er-Râzî’nin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, kabir hayatında azâbın ve sorgunun olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî kabir azâbının varlığını kabul etmiştir. Kâfirlerin ve mü’minlerden bir kısmının bu azabâ dûçar olacağını bildirmiştir. İmam Mâtürîdî’nin bu konudaki bakış açısını üç grupta değerlendirebiliriz.

Birincisi: Kabir azâbı ile başkalarının ilişkilendirildiğini söyleyip, kendisinin kabir azâbı ile ilişkilendirmediği âyetler: İmam Mâtürîdî et-Tevbe, 5/101. âyetini kabir azâbı ile ilişkilendirildiğini söylemiştir. Fakat kendisi bu yoruma katılmamıştır. Ona göre âyette geçen azâb münâfıklarla ilgilidir. Münâfıkların mü’minler tarafında bulunup, mallarını ve canlarını inanmadıkları bir değer uğruna harcamalarını, bir çeşit azâb olarak değerlendirmiştir. Aynı şekilde münâfıklar, mü’minlerin safında oldukları hâlde dost oldukları kâfirler tarafından öldürülmelerini de başka bir çeşit azâb olacak görmüştür. Aynı şekilde İmam Mâtürîdî Tâhâ, 20/124. âyetinde geçen “مَعِيشَةً ضَنْكًا” “*dar bir geçim*” ifadesini kabir azâbı ile ilişkilendirildiğini söylemiştir. Fakat kabirde bir mâîşetin varlığından söz etmenin imkânı olmadığından dolayı onu “ضَنْكًا” sıfatı ile sıfatlandırmanın doğru olmayacağını söyleyerek kabir azâbına delil olduğunu kabul etmemiştir. İmam Mâtürîdî, es-Secde, 32/21. âyetini açıklarken kabir azâbına dâir hiçbir şey söylememiştir. Fakat “*Risâle fi’l-akîde*” adlı eserinde bunun kabir azâbına delil olduğunu söylemiştir.

İkincisi: Kabir azâbına delil olduğunu kabul edip naklî ve aklî delillerle desteklediği âyetler: İmam Mâtürîdî, el-Mü’min, 40/46. âyetinin kabir azâbına delil olduğunu söylemiş ve bu görüşünü nakil ile de desteklemiştir. Ayrıca âyetin kabir azâbına delâletini boşa çıkarmak için “bu âyette takdim-tehir vardır” diyenlere, katılmamış ve onların yorumlarının zorlama yorumlar olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde el-Mü’min, 40/11. âyetinin kabir azâbına delil olduğunu söylemiştir. Âyette zikredilen اَمْتَنَّا اٰتَيْنِيْ “*bizi iki defa öldürdün*” ifadesindeki iki ölümden birisinin, insanların babalarının zürriyetlerinde oldukları zaman diliminin, aklen ölme olarak

⁶³² Yâsîn, 36/59.

⁶³³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 15/302.

kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Ona göre âyette geçen iki ölüm: dünyadaki ölüm ve kabirde ki ölüm şeklinde anlaşılması gerektiğini söyleyerek bu âyetin kabir azâbına işaret ettiğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî'nin kabir azâbını kabul edip nakille desteklediği başka bir âyet, et-Tekâsür, 102/3-4. âyetleridir.

Üçüncüsü: İmam Mâtürîdî, Cehmiyye mezhebi özelinde kabir azâbını kabul etmeyenlerin istidlâl etmiş oldukları âyetlere itirazlardır. Cehmiyye mezhebi, dünyada az süre kalınmayı ifade eden âyetler ile istidlâl etmiş ve şayet kabirde azâb ve sıkıntı olsaydı dünyadaki geçirmiş oldukları süreyi küçümseyerek, çok az bir süre kaldıklarını düşünmelerinin abes olduğunu söylemiştir. Çünkü kişi başına gelen azâbı ve sıkıntıyı kolay kolay unutamayacağını belirtmiştir. Bu durumda, kabirde herhangi bir azâbın olmadığına işaret ettiğini iddia etmişler ve eğer kabirde azâb olsaydı, ne kadar kaldınız sorusuna bir gün veya daha az kaldık diye cevap vermeyeceklerini, söylemişlerdir. İmam Mâtürîdî, kabir azâbına yönelik bu eleştiriyi kabul etmemiştir. Dünyada az kaldıklarını ifade eden âyetler de kabir azâbını kabul etmeyecek bir delilin bulunmadığını söylemiştir. Çünkü insanlara bir belâ ve musibet başlarına gelince onun etkisini hissedip, etkisinde kalacaklarını belirtmiştir. Fakat o belâ ve musibetten daha beteri gelince, önceki yaşamış olduklarını unutup, küçümseyeceğini ifade etmiştir. Bu durumun son derece doğal olan bir durum olduğunu savunarak, kabir azâbını yaşayan kimselerin âhiret azâbını gördüklerinde kabirde yaşamış oldukları acı ve ızdırapları unutacaklarını ve âhiret azâbına nispeten onu küçümseyeceklerini ifade etmiştir.

ez-Zemahşerî kabir azâbının varlığını kabul etmektedir. ez-Zemahşerî et-Tevbe, 5/101. âyetinde geçen *سُعِدْبُهُمْ مَرَّتَيْنِ* “iki kez azap edeceğiz” ifadesi hakkında iki farklı te’vil aktarmıştır.

İki te’vilin ortak noktası, bu âyetin kabir azâbına delil teşkil ettiğidir. Ayrıca ez-Zemahşerî âyetin kabir azâbına delil teşkil ettiğini de nakil ile desteklemiştir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî Tâhâ, 20/124. âyetinde geçen *مَعِيشَةً ضَنْكًا* “dar bir geçim” ifadesini açıklarken birinci yorumda

âyette cimri ve rızık endişesi yaşayan insanların manevî bunalımından söz etmiştir. Bu âyetin kabir azâbının gerçekseceğini delâlet ettiğini söylemiş ve bu görüşünü nakil ile desteklemiştir.

es-Secde, 32/21. âyetini izah ederken, âyette *الْعَذَابِ الْأَذْنَى* “en yakın azaptan” ifadesini, münâfıkların savaşta esir düşmeleri ve kâfirler tarafından öldürülmeleri şeklinde yorumlamıştır.

Ardından bu âyetin kabir azâbıyla da ilişkilendirildiğinden söz etmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî,

el-Mü’min, 40/11. âyetinde geçen *أَمْتَنَّا أَنْتَيْنِ* “bizi iki defa öldürdün” ifadesini insanlar hayatta yok iken toprak oldukları durumunu, birinci ölüm olarak, hayata geldikten sonra eceli gelip

ölmesini de ikinci ölüm olarak kabul etmiştir. ez-Zemahşerî, insanların, toprak hâldeki durumunu ölüm olarak kabul edilmesini Allah'ın gücü, kuvveti ve her şeyden münezzeh oluşuyla ilişkilendirmiştir. ez-Zemahşerî âyette geçen “*bizi iki defa öldürdün*” ifadesindeki maksadın dünyada ve kabirdeki ölüm olduğunu söyleyenlere katılmamıştır. Eğer kabirde bir ölümün varlığını kabul edersek, doğarak dirilme, kabirde dirilme, âhirette dirilme olmak üzere üç tane dirilişi kabul etmemiz gerektiğini söylemiştir. Üç dirilişin mümkün olmayacağını bu durumun *كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* “*Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.*”⁶³⁴ âyetine ters düştüğünü söylemiştir.

ez-Zemahşerî'nin üç diriliş konusunda İmam Mâtürîdî gibi düşünmediğini ve isim vermese bile o fikre dâir itirazı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde ez-Zemahşerî el-Mü'min, 40/46. âyetini izah ederken, âyetin kabir azâbını açıkça delâlet ettiğini söylemese bile âyette açıklamış olduğu azâb ile kabir azâbını işaret ettiği anlaşılmaktadır. Son olarak ez-Zemahşerî, Nûh, 71/25. âyetinde Hz. Nûh'un kavminin sel felâketinde boğulmalarının ardından ateşe girmelerinden veya boğulmalarının ardından bir de kabirde azâb görme ihtimalinden söz etmiştir.

er-Râzî, kabir azâbının varlığını kabul etmektedir. et-Tevbe, 5/101. âyetini tefsir ederken yedi tane farklı görüş zikretmiştir. Bu görüşlerin ortak noktasının bu âyetin kabir azâbına delâlet ettiği yönünde olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde Tâhâ, 20/124. âyetinde zikredilen *مَعِيشَةً*

ضَنْكًا “*dar bir geçim*” ifadesinin bir yönünün de kabir azâbına işaret ettiğini ifade etmiştir. Bu iki âyetin kabir azâbına işaret ettiğini söyleyerek, delillendirme açısından İmam Mâtürîdî ile aynı düşünmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca er-Râzî, es-Secde, 32/21. âyetinde geçen *الاعذاب* “*azâb*” (Azâbü'l-ednâ) “*yakın azâb*” ifadesinin, dünya hayatında vukû bulan azâblar ile bağlantılı olduğunu zikretmiş ve bu âyeti kabir azâbı ile ilişkilendirmemiştir. el-Mü'min, 40/11. âyetini açıklarken *أَمْتَنَّا أَلْتَمَتَيْنِ* “*iki defa öldürdün*” ifadesindeki iki defa öldürmenin olabilmesi için kabir hayatının olduğunu kabul etmenin zorunluluğundan söz etmiştir.

er-Râzî, ez-Zemahşerî'nin âyette kastedilen iki öldürmeden birincisinin, daha dünyaya gelmeden insanların babalarının zürriyetlerindeki hallerini ölüm olarak nitelemesine karşı çıkmış ve bu durumun ölüm olarak kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Çünkü ölüm olarak

⁶³⁴ el-Bakara, 2/28.

kabul etmek için ondan önce bir hayatın olması gerektiğini belirterek ez-Zemahşerî'nin düşüncesine itiraz etmiştir. Burada İmam Mâtürîdî ile hem fikir iken ez-Zemahşerî ile ayrı düşündükleri anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî, el-Mü'min, 40/11. âyetinin kabir hayatına delâlet ettiği söylenen yorumları doğru bulmadığını söylemiştir. ez-Zemahşerî bu âyetin kabir hayatına delâleti kabul edildiğinde, üç tane dirilişten söz edilmesi gerekeceğini savunmuştur. er-Râzi, ez-Zemahşerî'nin bu düşüncesine katılmamış ve ona itiraz etmiştir. Birinci itiraz olarak dünya hayatı, kabir hayatı ve âhiret hayatını kabul etmenin zorunlu olduğunu ifade etmiştir. er-Râzi, bu âyetle sözü edilen kimselerin, kâfir olduğunu belirtmiştir. Kâfirler içinde dünya hayatı oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu vurgulamıştır. er-Râzi, dünya hayatının kâfire acı ve ızdırıp vermediğini söylemiştir. Bundan dolayı dünya hayatını, hayat olarak saymadıklarını belirtmiştir. İkinci itiraz olarak, kâfirler âhiret azâbını gördüklerinde, kabir azâbının acısının akıllarına bile gelmeyeceğini söylemiştir. Bundan dolayı kâfirlerin bu âyetle kabir azâbını, azâbtan saymadıklarını söz etmiştir. Üçüncü itiraz olarak bu kimselerin, ez-Zümer 39/68. âyetinde istisnâ edilen zümreden kabul edilebileceğini söylemiştir. er-Râzi, bu itirazları sunarak, ez-Zemahşerî'nin görüşünü çürütmeye çalışmıştır.

er-Râzi el-Mü'min, 40/46. âyetle geçen Firavun ve ailesinin sabah-akşam ateşe arz olunma meselesinde mevzubahis olan azâbın aklen dünya hayatından sonra âhiret hayatında önce olması gerektiğini söyleyerek, bu azâbın kabir azâbı olacağına işaret etmiştir. er-Râzi, ez-Zemahşerî'nin Nûh, 71/25. âyetinde geçen Hz. Nûh'un kavminin sel felaketinde boğulup, ateşe girmelerinden sonra bir de kabirde azâb görme ihtimaline katılmamış ve dilsel olarak da bunun mümkün olmadığından söz etmiştir.

Netice itibariyle üç müfessirimizin de kabir azâbını kabul ettiğini söyleyebiliriz. Fakat âyetlere yaklaşımları ve delil olarak kabul ettikleri âyetler farklılık arz etmektedir. İmam Mâtürîdî kabir azâbındaki düşüncesini Cehmiyye mezhebine yoğunlaştırırken, er-Râzi diğer meseleler de olduğu gibi genelde Mutezile mezhebinin âyetlere yaklaşım tarzını naklî ve aklî delillerle eleştirdiğini söyleyebiliriz. ez-Zemahşerî ise isim vermeden zaman zaman Ehl-i Sünnetin âyetlerden delil getirme tarzını eleştirmiştir. er-Râzi, ez-Zemahşerî'nin bu eleştirilerine cevaplar vermiştir. ez-Zemahşerî'nin kabir azâbıyla ilgili âyetlere yaklaşımında rivâyetleri diğer müfessirlere nazaran daha sık kullanması da dikkatimizi çeken başka bir husustur.

3.3 Rü'yetullah

Rü'yetullah inananların, Allah'ı bizzat gözleriyle görmesi anlamında kullanılan bir kavramdır. Hicri ikinci asırdan bu yana Ehl-i Sünnet ve Mutezile arasında Allah'ın âhirette görülüp görülmemesi tartışılan bir meseledir.⁶³⁵ Ali el-Kârî *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi* isimli eserinde Ebû Hanife'nin "Allah Teâlâ âhirette görülecektir. Mü'minler cennette baş gözleriyle keyfiyetsiz ve kemiyet olmaksızın, arada herhangi bir engel ve mesafe olmadan ve bir şeye benzemeden onu göreceklerdir" görüşünü aktarmıştır.⁶³⁶ Aynı şekilde Ehl-i Sünnet inanç kitaplarında benzer ibareler geçmektedir.⁶³⁷ Mutezile mezhebi ise tevhid prensipleri doğrultusunda rü'yetullahı kabul etmemiştir. Onlar bu meseleye tenzih ağırlıklı bir bakış açısıyla yaklaşarak Allah'ın her türlü noksan ve teşbihten uzak tutulması gerektiğini söylemişlerdir. Mutezile Allah'ın görülmesini kabul edip cismânî bir özellik yükleyen Haşviyye'yi tekfir ederken, bu görülmenin keyfiyetinin meçhul olup, herhangi bir cisme benzerlik atfetmeden, "bilâ-keyf" görüleceğini söyleyen Ehl-i Sünnet ulemâsını tekfir etmemişlerdir.⁶³⁸ Bu başlık altında müfessirlerin rü'yetullah ile ilgili âyetlere bakış açıları ve görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, ardından bu bakış açıları ve görüşlerinin mukayesesi yapılmıştır.

3.3.1 el-Mâtürîdî'nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî, Allah'ın görülmesinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Fakat bu görmenin idraksız⁶³⁹ ve tefsir olmaksızın⁶⁴⁰ olacağını belirtmiştir.⁶⁴¹ İmam Mâtürîdî bu görüşünü desteklemek için birtakım âyetler ile istidlâl etmiştir. İmam Mâtürîdî لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder." O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır."⁶⁴² âyetini tefsir ederken bu konuya temas

⁶³⁵ Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 37/311.

⁶³⁶ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 200.

⁶³⁷ bk. en-Nesefî, *İslam İncanın Temelleri*, 85; Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 183; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 87.

⁶³⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/374.

⁶³⁹ Yani ihatasız, çünkü Allah, sınırlara, yan ve taraflara sahip olmaktan münezzehtir. Başka bir deyişle hacim sahibi değildir.

⁶⁴⁰ Yani gören kimsenin karşısında olmaktan, ona göre belli bir mesafede bulunmaktan ve göz ışınlarının kendisine ulaşmasından münezzehtir.

⁶⁴¹ el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 139.

⁶⁴² el-En'âm, 6/103.

etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre âyette geçen gözler mânâsında kullanılan “الابصار” (el-ebsâr) kelimesi, mahlûkattan kinâye olarak kullanılmıştır. Yani İmam Mâtürîdî'ye göre âyetin anlamı, “Mahlûkat onu idrâk edemez, Allah ise mahlûkatı idrâk eder” mânâsındadır. Kâinatta görülen her şey yalnızca gözlerle görülüp idrâk ve ihâta olduğundan dolayı âyette geçen “الابصار” lafzı, “mahlûkattan” kinâye yapılmıştır.⁶⁴³

İmam Mâtürîdî âyette geçen “الابصار” lafzından maksadın gerçek gözler mânâsında olabileceğini de ifade etmiştir. Fakat bu mânâ kabul edilirse “الابصار” lafzından maksadın, kalp gözü olduğunu belirtmiştir. Çünkü malumat kalp ile elde edilmektedir. Ayrıca İmam Mâtürîdî “الابصار” lafzından maksadın, insanın kafasındaki olan göz ise işte o zaman rû'yetullah meselesine bu âyetin delil teşkil edeceğini söylemiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre âyette, yalnızca idrâk edilemeyeceği söylenilmekte olup görülemeyeceği söylenilmemiştir. Görülen bir şeyin idrâki mevzubahis edilebilir. Görülmeyen bir şeyin idrâkından söz edilemez. Allah'ın idrâk edilemeyeceğini söylemek, Allah'ın âhirette görüleceğine işaret etmektedir. Ayrıca İmam Mâtürîdî Allah'ın görüleceğini ifade etmiştir. Ancak onun idrâk ve ihâta edilemeyeceğini vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî *يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا* “Allah onların geçmişlerini de geleceklerini de bilir. Onların hiçbirinin ilmi ise O'nu kuşatamaz.”⁶⁴⁴ âyetinde zikredilen وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ “O'nu kuşatamaz” ifadesinin, kendi görüşünü desteklediğini söylemiştir. Ona göre bu durum tıpkı kulağımızın bir şeyleri duymasında, dilimizin bir şeyleri tatmasında, burnumuzun bir şeyi koklamasında veya elin bir şeye dokunmasında duyduğu bir his vardır. İşitir, tadar, koku alır ve hissederiz. Fakat bu şeyleri anlamlandırarak tam anlamda idrâk ve ihâta edemeyiz. Keyfiyetinin nasıl olduğunu bilemeyiz. İşte Allah'ın yaratmış olduğu bu gibi şeylerde idrâk ve ihâta etmekten aciz olan insanın, her şeyden münezzeh olan Allah'ı idrâk ve ihâta etmesi düşünülemez. Ayrıca bu görüş, Allah'ı kalbiyle düşünüp, bu düşünceyi mahlûkata benzeterek bir ilah tasavvur eden Mücessime'nin düşüncesini de reddeder.⁶⁴⁵ İmam Mâtürîdî'ye göre, Allah duyular ve müşâhede ile bilinemez. Allah ancak mucize ve delille bilinebilir. Mucize ve delil ile bilinebilen her varlık ihâta edilemez ve idrâk olunamaz. Allah bizzat kendi zâtını nasıl

⁶⁴³ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/165.

⁶⁴⁴ Tâhâ, 20/110.

⁶⁴⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/166.

vasıflandırdı ise mesele öyledir. Keyfiyeti bilinemez. Gözler onu idrâk edemez. Çünkü idrâk ve ihâta yalnızca duyularla kavranabilen varlıklarda olur. Mucizeler ve deliller ile bilinen varlıklarda mevzubahis olunmaz.⁶⁴⁶

Te'vilâtü'l-Kur'an müellifi وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ ارْنِيْ اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرِيْنِيْ وَلٰكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيْنِيْ فَلَمَّا بَلَغَ رُءُوسَ الْجَبَلِ جَعَلَهُ دُكًا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِيْنَ “Mûsa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca «Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!» dedi. (Rabbi): «Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksın!» buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Mûsa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.”⁶⁴⁷ âyetini açıklarken bu konuya temas etmiştir. İmam Mâtürîdî, Allah'ı görmek mümkün olmasaydı Hz. Mûsa'nın böyle bir talepte bulunmayacağını söylemiştir. Buna ilâveten bir peygamberin, rabbi hakkında câiz olmayan bir şeyi yapması, cehâlet gerektireceğini ifade etmiştir. Cehâlet durumunun ise peygamberler hakkında düşülemeyeceğini vurgulamıştır. Ayrıca İmam Mâtürîdî, Hz. Mûsa rabbini görme talep ettiğinde, rabbi onun bu isteğini engellemediğini ve onu karamsarlığa sevk etmediğini ifade etmiştir. Eğer ki Allah'ı görmeyi talep etmek câiz olmayan bir talep olsaydı Hz. Nûh'un rabbine yalvararak oğlunun kendi ailesinden olduğunu söyleyip, onu da kurtarmasını talep edince bu talebi, rabbi tarafından kabul edilmediği gibi Hz. Mûsadan da bu talebin kabul edilmemesi gerektiğini, söylemiştir.⁶⁴⁸ İmam Mâtürîdî'ye göre Hz. Nûh'un bu talebi geri çevrilmiştir. Fakat Hz. Mûsa'nın talebini geri çevrilmemiştir. Bu durumda Allah'ı görmenin imkân dahilinde olduğuna işaret etmektedir.⁶⁴⁹ Fakat İmam Mâtürîdî, bu görmenin en önemli şartlarından birisinin, “bilâkeyf”; keyfiyetsiz bir şekilde görme şartı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü keyfiyetin, sûreti olan varlıklar için olacağını beyan etmiştir. Allah'ın ayakta olması, oturması, uzun ve kısa olması, yakın ve uzak olması vb. durumlarda herhangi bir vasıfla nitelemeksizin görüleceğini vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî buna ilâveten kavramlara, tasavvurlara sığabilecek aklın takdir edeceği hiçbir mânânın, Allah hakkında söz konusu olmayacağını ifade etmiş ve Allah'ı bütün bunlardan münezze olduğunu, söylemiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî'ye göre âyette geçen اَرْنِيْ اَنْظُرْ اِلَيْكَ “Bana (kendini) göster; seni göreyim”

⁶⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/167.

⁶⁴⁷ el-A'râf, 7/143.

⁶⁴⁸ Hûd, 11/45-46.

⁶⁴⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/48.

ifadesinde Allah'ın görülmesiyle alakalı incelikler olduğunu söylemiştir. Ona göre, Hz. Mûsa inanların, Allah'ın görüleceğine iman etmeleri için bu talepte bulunduğunu veya Allah'ın Hz. Mûsa'ya âhiret nimetlerini dünyada tattırınca,⁶⁵⁰ Allah'ı bizzat görme nimetini de bu dünyada tattıracağını düşünerek böyle bir talepte bulunmuştur.⁶⁵¹

İmam Mâtürîdî ^{إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ} “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır.”⁶⁵² âyetini beyan ederken, Allah'ın görülmesinin aklen caiz naklen vâcip olduğunu söylemiştir.⁶⁵³ Ona göre âyette geçen ^{وَجُوهٌ} “Yüzler” ifadesinde bizzat yüzün kendisi veya yüzün sahibi olan şahıslar kastedilerek kinâye yapılmıştır. Bir kimse başına gelen bir sevinç ve mutluluk gerektirecek bir durumla karşılaştığı zaman, bu durum o şahsın yüzüne yansımaktadır. Aynı şeklide bir kimse olumsuz ve mutsuzluk gerektirecek bir durumla karşılaştığı zaman bu durumda o şahsın yüzüne sirâyet etmektedir. İşte âyette mü'minlere lütfedilen ikramların sevinç ve mutluluğundan dolayı, onların yüzlerinin parıldadığından söz edilmiştir.⁶⁵⁴

Ayrıca İmam Mâtürîdî, âyette geçen ^{إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ} “Rablerine bakacaklardır.” ifadesinin, birkaç farklı anlama geleceğini söylemiştir.

Birincisi, bu ifadenin Allah'ın görülmesine delil teşkil ettiğinden dolayı âyette geçen bakmak ifadesinin, hakiki bakmak anlamında anlaşılmasının uygun olduğunu ifade etmiştir. İmam Mâtürîdî, Allah'ın sevgili kullarını kendisine bakmak ile şereflelendirmesi ve bunu ihsan ederek ikram ve lütufta bulunmasının mümkün olduğunu söyleyerek bir metafor ile bu durumu açıklamaya çalışmıştır: İnsanların arasına çıkıp, kendisini gösterme âdeti olmayan bir ülkenin en üst yöneticisi, kendisine yardımcı seçmek için bir kimseyi en yakın konumuna getirdiği zaman, en yakın konumuna gelen kimsenin, en üst yöneticinin yüzü ile müşerref olması, onu en yakın makama getirip ona ikramlarda bulunmasından daha şerefli bir konumunun olduğunu ifade etmiştir. Bu örnekten Allah'ın, dost kullarına birçok nimet lütfettiğini ancak asıl lütfun kendisini gösterdiği zaman gerçekleşeceğini anlaşılmaktadır. İkincisi, âyette geçen ^{إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ} ifadesinin, “sevap beklemek” mânâsına da gelebileceğini söylemiştir. O zaman âyetin “Yüzler

⁶⁵⁰ el-Bakara, 2/60; el-Bakara, 2/57; en-Nisâ, 4/164.

⁶⁵¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/59.

⁶⁵² el-Kıyâmet, 75/22-23.

⁶⁵³ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/303.

⁶⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/300-301.

vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. (Rablerinden gelecek) sevap ve ikramları beklerler” mânâsında olacağını beyan etmiştir. Fakat İmam Mâtürîdî’ye göre bu ifadenin “sevap beklemek” mânâsında anlaşılması durumunda, sevap ve ikramlardan sonra Allah’ın kullarına vereceği farklı ikramlarında olmasını göz önünde bulundurarak, bu mânâyı vermenin uygun olacağını söylemiştir. Üçüncüsü, bu ifadenin, “Rablerine bakarak” şeklinde anlamının muhtemel anlamlar arasında olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî bu ihtimalleri beyan ettikten sonra bu âyeti delil getirip hiçbir kimsenin tek bir mânâyı başkasına dayatmaya hakkının olmadığını söylemiştir. Dolayısıyla bu âyetin Allah’ın görülmesine dâir kesin delil olmasa da O’nun görülebileceğine dâir bir işaret olduğunu söylemiştir.⁶⁵⁵

İmam Mâtürîdî, âyette geçen *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* *Rablerine bakacaklardır.*⁶⁵⁶ ifadesinin, hakiki mânâda yorumlanmasına karşı çıkanların görüşlerini aktarmış ve itirazlarını dile getirmiştir. Âyette geçen “bakmanın”, hakiki mânâyı geldiğini kabul etmeyenlere göre *وُجُوهٌ يُّؤَمِّدُ بِأَسْرَةٍ* “Yüzler de vardır ki o gün buruşacaktır.”⁶⁵⁷ cümlesi *وُجُوهٌ يُّؤَمِّدُ نَاصِرَةً* “Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır.” ifadesinin karşılığı olarak gelmiştir. Aynı şekilde *تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ* “Kendilerinin, bel kemiklerini kıran bir felâkete uğratılacağını sezeceklerdir.”⁶⁵⁸ cümlesi *إِلَىٰ تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ* “Rablerine bakacaklardır.” ifadesine mükâbil olarak gelmiştir. Ayrıca *تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ* “Kendilerinin, bel kemiklerini kıran bir felâkete uğratılacağını sezeceklerdir.” ifadesi, Allah’ı görmekten mahrum kalma mânâsında olmayıp, bizzat cezalandırma anlamındadır. *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* “Rablerine bakacaklardır.” ifadesi ise Rablerini gözle görme mânâsında olmayıp, sevap/ikramlarını beklerler, mânâsındadır. İmam Mâtürîdî’ye göre bu kimseler, hakiki görmek mânâsını kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla Allah’ın bizzat gözle görülmesini reddetmişlerdir.⁶⁵⁹ İmam Mâtürîdî, bu görüşe birkaç gerekçe sayarak, bu görüşün kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Birincisi, âyette geçen *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* ifadesi sevap/ikramları bekleyecektir, mânâsında anlaşılamaz. Çünkü âhiret hayatı bekleme zamanı değildir. Bekleme zamanı dünya hayatındaydı. Âhiret hayatı ise dünyada beklenen sürenin hasadını yapma zamanı olup

⁶⁵⁵ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 16/302.

⁶⁵⁶ el-Kıyâmet, 75/22-23.

⁶⁵⁷ el-Kıyâmet, 75/24.

⁶⁵⁸ el-Kıyâmet, 75/25.

⁶⁵⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 16/302.

nimetin tahakkuk etme vaktidir. İkincisi, âyette zikredilen ^{لَا} وَجْهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ “Yüzler vardır ki o gün ısl ısl parılayacaktır.” ifadesi, zaten sevabın/ikramın verileceğinden söz etmektedir. Devamında zikredilen ^{إِلَى رَحْمَتِهَا نَاطِرَةٌ} “Rablerine bakacaklardır.” ifadesi, bundan farklı anlamda olmalıdır. Üçüncüsü, İmam Mâtürîdî’ye göre ^{إِلَى رَحْمَتِهَا نَاطِرَةٌ} ifadesinde geçen “إِلَى” harfî ceri, beklemek anlamında değil, bakmak anlamında kullanılmaktadır. Dördüncüsü, ^{إِلَى رَحْمَتِهَا نَاطِرَةٌ} “Rablerine bakacaklardır.” ifadesi nimetin ulvîliği nedeniyle tebşir mânâsındadır. Beklemek ifadesinde ise tebşir manası yoktur. Eğer ki beklemek ifadesinde tebşir mânâsı var denilirse o zaman meseleyi hakiki mânâdan kopararak Allah hakkında hüküm verilmiş olunacaktır. Bu hükümde doğru değildir. Sonuç olarak ^{إِلَى رَحْمَتِهَا نَاطِرَةٌ} “Rablerine bakacaklardır.” ifadesini mutlak mânâda sevap/ikramın verileceği mânâsına hamletmek doğru değildir.⁶⁶⁰

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi ^{لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} “Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir horluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır.”⁶⁶¹ âyetini te’vil ederken rü’yetullah meselesine temas etmiştir. İmam Mâtürîdî âyette geçen ^{وَزِيَادَةٌ} “bir de fazlası vardır” ifadesi hakkında, birkaç farklı te’vil aktarmıştır.

Birincisi, bu ifadeden maksad insanların gönüllerine sirâyet eden muhabbet duygusudur. Güzel işlerle meşgul olan bir insan diğer insanların gönlünde bir taht kurar. Ayrıca onların üzerinde herhangi bir hegemonya ve baskı yapmadığı halde insanların gönüllerinde ona karşı bir saygı oluşur. İşte ^{وَزِيَادَةٌ} “bir de fazlası vardır” ifadesinden maksadın bu olması muhtemeldir. İkincisi, nicelik yönünden fazlası olması muhtemeldir. Çünkü âyetlerin ifadesi doğrultusunda “İyilik yapan kimseye iyiliğinin on katı mükâfat olarak verileceği gibi kötülük yapan kimseye de yaptığının dengi verileceği”⁶⁶² haber verilmiştir. Üçüncüsü, ^{وَزِيَادَةٌ} “bir de fazlası vardır” ifadesinden maksadın Allah’ın görülmesi olması da muhtemeldir. Çünkü âyette ^{لَا} وَجْهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ “Yüzler vardır ki o gün ısl ısl parılayacaktır.”⁶⁶³ buyrulmuştur. Dördüncüsü ise bu ifadede

⁶⁶⁰ el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, 6/49.

⁶⁶¹ Yûnus, 10/26.

⁶⁶² el-En’âm, 6/160.

⁶⁶³ el-Kıyâmet, 75/22-23.

maksad, iyilik eden kimseler birtakım kötülöklere karışmış olsa bile Allah'ın o kötölöklere affedeceğine işaret olması da muhtemeldir. İmam Mâtürîdî bu dört yorum arasında Allah'ın görölmesinin de muhtemel mânâlardan olabileceğini zikretmesi hâricinde konu ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.⁶⁶⁴

3.3.2 ez-Zemahşerî'nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî, rüyetullahı kabul etmemiştir. Ehl-i Sünnetin bu konuda öne sürdüğü delilleri kendi mezhebi doğrultusunda te'vil etmiştir. ez-Zemahşerî *لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْبَصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ* “Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder.” O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁶⁶⁵ âyetini beyan ederken, bu konuya temas etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre âyette geçen “الابصار” kelimesi, âyetin sonunda gelen Allah’ın isimlerinden olan “اللّطيف” sıfatıyla bağlantılıdır. Bundan dolayı ez-Zemahşerî, “البصر” kelimesini, Allah’ın bakma duyusunu yüklemiş olduğı latif bir cevher olarak tarif etmiştir. Ayrıca gözlerin yalnızca bir şeyin genel yapısını ve cisim olan şeyleri, aslî veya ferî cihetten görebileceğini söylemiştir. Allah’ın zâtı itibariyle umûmi bir görünüş ve cisim olmaktan münezzehtir olduğundan dolayı gözlerin onu göremeyeceğini ifade etmiştir. Böylece Allah’ın görölmesini kabul etmemiştir. ez-Zemahşerî bu âyete yaklaşımında, latif ve basar kelimeleri arasında hem kavramsal açıdan bir bağlantı kurmuş hem de genel mezhep âidiyetini âyetin tefsirine yansıtarak Allah’ın görölmesini kabul etmediğini dile getirmiştir.⁶⁶⁶

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ ارْنِيْ اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِيْ وَلَكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِيْ فَلَمَّا بَلَغَ رُؤْيُ لِّلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِيْنَ

“Mûsa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca «Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!» dedi. (Rabbi): «Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksın!» buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Mûsa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.”⁶⁶⁷ âyetini açıklarken bu konuyu genişçe ele

⁶⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/44-45.

⁶⁶⁵ el-En'âm, 6/103.

⁶⁶⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/718.

⁶⁶⁷ el-A'râf, 7/143.

almıştır. ez-Zemahşerî'nin bu âyet hakkındaki düşüncelerini meseleler halinde değerlendirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Birinci Mesele: ez-Zemahşerî'ye göre âyette zikredilen *أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ* “*Bana (kendini) göster*” ifadesinde sözedilen göstermek kelimesi “أَرَى” fiili ile ifade edilirken *أَنْظُرْ إِلَيْكَ* “*seni göreyim*” ifadesinde geçen görmek kelimesi, “بَصَرَ” fiili ile ifade edilmiştir. ez-Zemahşerî'ye göre “أَرَى” fiili idrâk ile birlikte görmek mânâsına gelirken “بَصَرَ” fiili yalnızca görmek, mânâsına gelmektedir. Bu yüzden Allah, burada sadece salt bir görmeden değil, idrâk içeren bir görmenin mümkün olmayacağına işaret etmiştir. Bundan dolayı âyetin devamında geçen *لَنْ تَرِنِي* “*Sen beni asla göremezsın*” ifadesindeki göremezsın kelimesini “أَرَى” fiili ile ifade etmiştir.⁶⁶⁸

İkinci Mesele: ez-Zemahşerî, Hz. Mûsa'nın kavmi, Hz. Mûsa'dan Allah'ı kendilerine göstermesini talep edince, Hz. Mûsa kavminin talebini yanlış olduğunu söyleyip, bu talep de bulunanları beyinsizlik sıfatı ile vasıflandırdığı⁶⁶⁹ halde kendisinin bizzat Allah'ı görme talebinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bir değerlendirme yapmıştır. ez-Zemahşerî'ye göre Hz. Mûsa'nın Allah'ı görme talebinde bulunmasının sebebi; Allah hakkında aşırıya giden kavminin yanlışlıklarını ortaya koyarak, kavminden uzak olduğunu onlara bildirmek için Allah'ı görmeyi talep etmiştir. Çünkü Hz. Mûsa'nın kavmi önceden de böyle bir talep de bulunmuş, Hz. Mûsa ise, kavminin yanlış istekler peşinde koştuklarını onlara haber vermiştir. Fakat kavmi bu konuda diretmiş ve Allah'ı görmedikçe ona asla inanmayacaklarını söylemişlerdir.⁶⁷⁰ Hz. Mûsa da bu taleplerinin muhâl olduğunu ortaya çıkarmak için Rabbine *أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ* “*Bana (kendini) göster*” diye talepte bulunmuştur.⁶⁷¹

Üçüncü Mesele: ez-Zemahşerî'ye göre âyette “بَصَرَ” fiili ile ifade edilen *أَنْظُرْ إِلَيْكَ* “*seni göreyim*” ifadesindeki görmek fiilinden maksad, mukâbele mânâsında olup, Allah'ı bizzat karşı karşıya görmeyi istemek mânâsındadır. Bu tecsîm ve teşbih inancının bizzat kendisidir. Ona göre âyetin mânâsı böyle anlaşıldığı zaman bu talebin Hz. Mûsa'nın değil,

⁶⁶⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/968.

⁶⁶⁹ el-A'râf, 7/155.

⁶⁷⁰ el-Bakara, 2/55.

⁶⁷¹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/968.

kavminin talebi olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü bir peygamberin tecsîm ve teşbih inancında olduğunu düşünmek mümkün değildir.⁶⁷²

Dördüncü Mesele: ez-Zemahşerî'ye göre لَنْ تَرِيَّ *"Sen beni asla göremezsın"* ifadesinde geçen "لَنْ" edatı "te'kid-i nefy-i istikbâl" mânâsında olup, gelecek zamanda asla bir işin gerçekleşmeyeceği mânâsında kullanılmaktadır. Bundan dolayı ez-Zemahşerî'ye göre لَا تُدْرِكُهُ *"Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder."*⁶⁷³ âyetinde sözedilen "لَا" edatı ile olumsuzlanan *"Gözler O'nu idrak edemez"* ifadesi Allah'ın gelecekte görülmeyeceğinin mevzubahis olmadığını bildirirken *"Sen beni asla göremezsın"* ifadesindeki "لَنْ" edatıyla olumsuzlanan cümle de Allah'ın asla görülemeyeceğinin tekit ve açıklamasıdır.⁶⁷⁴

Beşinci Mesele: ez-Zemahşerî الْجَبَلِ إِلَى أَنْظُرْ *"Fakat şu dağa bak"* ifadesindeki "İstidrak" mânâsını ihtivâ eden لَكِنْ kelimesinin bu cümlede kullanılmasında bir incelik olduğunu belirtmiştir. Allah, Hz. Mûsa üzerinden kavminin talebinin yanlışlığını ortaya koymak için böyle söylemiştir. Yani o dağı nasıl un ufak ettiğimi gör ki istemiş olduğun şeyin ne kadar dehşet bir şey olduğunu o zaman anlarsın, mânâsındadır. Ayrıca ez-Zemahşerî'ye göre Allah kendisinin görülmesini, dağ un ufak olurken تَرِيَّ *"eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin"* diyerek imkânsız bir şeye bağlamıştır. Yani ez-Zemahşerî'ye göre dağın yerinde durması imkânsız olduğu gibi Allah'ın görülmesi de imkansızdır.⁶⁷⁵

Altıncı Mesele: ez-Zemahşerî صَعِثًا *"Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Mûsa da baygın düştü"* ifadesini izah ederken, Hz. Mûsa bayılınca meleklerin onun başına gelerek ayaklarına vurup, "Ey ay başı olan kadının evladı! Rabbini görebileceğini nasıl zannedersin?" dediklerini rivâyet etmiştir. Hz. Mûsa ayılınca senin görülmez olduğuna ve hiçbir âzâ ile idrâk edilemeyeceğine iman edenlerin ilki oldum, demiştir. Böylece talebinin yanlışlığından dolayı Allah'a tövbe ederek الْمُؤْمِنِينَ *"Seni*

⁶⁷² ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/970.

⁶⁷³ el-En'âm, 6/103.

⁶⁷⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/970.

⁶⁷⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/972.

noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.” demiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî yukarıdaki ikinci meselede Hz. Mûsa Allah’ı görme talebini bizzat kendisi için değil kavmi için istediği hâlde Hz. Mûsa’nın âyetin sonunda niçin kavminin hatası için tövbe ettiği sorusuna da cevap vermiştir. Ona göre Hz. Mûsa kavminin talebinin yanlışlığını ortaya koymak için iyi niyetle böyle bir talep de bulunmuştur. Fakat Allah’ın bu konuda izni olmadığını görünce ağır bir talebi diline doladığı için tövbe etmiştir.⁶⁷⁶

Müfessirimiz ez-Zemahşerî konu ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra kendisine göre bir serzenişi dile getirmiştir. Ona göre, Allah’ı görmenin olabileceğini söylemek çok ağır bir durumdur. Allah bu ağırlığı anlatabilmek için dağa un ufak etmiş, peygamberini bayıltmış, kendisi ile konuştuğu Hz. Mûsa’ya bile iltimas geçmemiştir. Hz. Mûsa yapmış olduğu davranışından tövbe ederek hatasından rücu etmiştir. Tüm bunların yanı sıra kendilerine Ehl-i Sünnet diye isimlendiren bir grubun, Allah’ın görülebileceğini söylemeleri “cidden şaşılacak şeydir!” diyerek, hayretini ifade etmiştir. Onların “Allah’ın görüleceğinin malum ama keyfiyeti meçhul” olduğu yönündeki sözleri sizi aldatmasın diyerek, kendi düşüncelerini kabullenen insanları uyarmış ve Ehl-i Sünnete “Eşekler topluluğu” ifadesini yaftalayan, ağır ifadeler içeren bir şiiri de tefsirine kaydetmiştir.⁶⁷⁷

ez-Zemahşerî ^{لَا} *يُؤْمِنُ بِهَا نَاطِرَةٌ* “Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. ^{إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ} Rablerine bakacaklardır.”⁶⁷⁸ âyetini tefsir ederken, rü’yetullah meselesinden söz etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre mü’minler korku ve üzüntüye kapılmayacaklardır. Bu durumun vermiş olduğu rahatlıktan dolayı birçok şeye bakıyor olacaklardır. Çünkü mahşerde tüm mahlûkat ve eşyalar toplanmış olacaktır. ez-Zemahşerî’ye göre ^{إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ} ifadesinin, hakiki mânâya hamledilmesi doğru değildir. Çünkü Allah bir cisim değildir. Bundan dolayı bu mânâ, sahih olacak başka bir mânâya hamledilmesi gereklidir. Bu ifade tıpkı “Falan kimse bana nasıl davranacak bakacağım” cümlesindeki tevakkuf ve recâ durumu gibidir. ez-Zemahşerî’nin vermiş olduğu mânâya göre âyette zikredilen “ناطرة” kelimesi, “tevakkuf” ve “recâ” mânâsına gelmektedir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/974.

⁶⁷⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/974.

⁶⁷⁸ el-Kıyâmet, 75/22-23.

⁶⁷⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/1054.

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *el-Keşşâf* müellifi

“Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir horluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır.”⁶⁸⁰ âyetini açıklarken rü’yetullah meselesine temas etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre *وَزِيَادَةٌ* “bir de fazlası vardır” ifadesindeki maksadın “inciden yapılmış bir oda” olduğunu

Hiz. Ali’den rivâyetle, “bir iyiliğin on katı mükafatı” olduğunu İbn Abbas’tan rivâyetle, “on sevaptan yüz sevaba kadar mükafatın olduğunu” Hasan Basri’den rivâyetle aktarmıştır. Fakat *وَزِيَادَةٌ* “bir de fazlası vardır” ifadesini “Allah’ın görülmesi” olarak yorumlayanları, Müşebbihe ve Mücbire olmakla itham etmiştir. Ayrıca bu kimselerin “Allah’ın Cennet ehline âhirette gözücüp onlarla aralarındaki perdeyi kaldıracağını” ifade eden⁶⁸¹ bir “مرفوع” hadis” uydurduklarını söylemiştir.⁶⁸² ez-Zemahşerî hadis ıstılâhında “مرفوع” olarak ifade edilen kavrama “مرفوع” diyerek bu sözün Hiz. Peygamber’e ait olduğunu iddia edenlerin bu ifadeyi ona yamadıklarını îma eden bir kelime kullanmıştır.

3.3.3 er-Râzî’nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî, Rüyetullah’ı kabul etmiştir. er-Râzî, *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ*, “Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder.” O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁶⁸³ âyetini beyan ederken, bu âyetin Allah’ın görülmesine delil olduğunu birkaç açıdan ifade etmiştir. Bunları maddeler halinde sıralamanın daha anlaşılır olacağı kanaatindeyiz.

Birincisi: er-Râzî’ye göre *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ* “Gözler O’nu idrak edemez” ifadesi bir övgü ifadesidir.

Bu övgü ifadesinin yerini bulması için Allah’ın görülmesinin mümkün olması gereklidir. Çünkü bir şeyin asıl olarak görülmesi imkân dâhilinde olmadığında, o asıl olan şeyin görülmemesinden dolayı övgü ve methetmenin bir anlamı yoktur. Ama o görülmeyen şeyin asıl olarak görülmesi imkân dâhilinde olup, onu gözlerin görmesine ve idrâk etmesine engel bir

⁶⁸⁰ Yûnus, 10/26.

⁶⁸¹ Rivâyetler için bk. et-Taberi, *Câmi’u’l-Beyân*, 6/222-227.

⁶⁸² ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/264.

⁶⁸³ el-En’âm, 6/103.

durum olduğunda işte o zaman bu harika ve kâdir olan güç, övülmeyi ve saygıyı hak edecektir. Durum böyle olunca âyet, Allah'ın bizzat zâtı gereği görülebileceğine işaret etmektedir.⁶⁸⁴

İkincisi: er-Râzî'ye göre لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ “Gözler O’nu idrak edemez” ifadesindeki “الابصار” kelimesinden kasıt, gözün bizâtihi kendisi değil o gözün sahibi olan insandır. Çünkü müstakil olarak göz hiçbir şeyi görememesi ve idrâk edememesi normaldir. Gören ve idrâk eden bizâtihi insanın kendisidir. Bundan dolayı âyetin “Onu, görenler onu idrâk edemez” şeklinde anlaşılması gereklidir. Aynı şekilde âyette zikredilen وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ “O, gözleri idrak eder” ifadesinin mânâsı “O, görenleri idrâk eder” şeklinde anlaşılması gereklidir. er-Râzî, Allah'ın eşyayı gördüğü konusunda, basra ekolüne sahip Mutezile'ye mensup kimseler ile Ehl-i Sünnet arasında fikir birliği olduğunu ifade etmiştir. Bundan dolayı er-Râzî'ye göre Allah da görenler kısmına dâhil edilmiş olacaktır. Ona göre Allah, her göreni görüyorsa bizâtihi kendisi de görenler sınıfında olduğundan dolayı kendisini de görmesi elzemdir. İşte bundan dolayı Allah'ın kendisinin görüleceği hükmüne varmak gerekir. Binaenaleyh Allah'ın kendi kendini göreceğine inanan herkes onun âhirette mü'minler tarafından görüleceği hükmüne varması lazımdır. İşte bu âyet hem Allah'ın kendisini göreceğine hem de mü'minlerin âhirette onu göreceğine işaret etmektedir.⁶⁸⁵

Üçüncüsü: er-Râzî'ye göre âyette geçen gözler mânâsındaki “الابصار” kelimesinin başındaki “ال” istiğrak yani kapsamlılık ifade etmektedir. er-Râzî bu âyeti tefsir ederken mantık kurallarından istifade etmiştir. er-Râzî'ye göre لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ “Gözler O’nu idrak edemez” ifadesi, her gözün onu göremeyeceğine delâlet etmektedir. Mantık ilmi açısından “umûmun selbî”liğini ifade eder ama selbî’liğin umûmunu ifade etmemektedir. Yani “Gözler O’nu idrak edemez” ifadesi genel anlamda menfiliği ifade etmektedir. Fakat bu gözlerin onu görememesi durumu herkesi içine almamaktadır. Müfessirimizin ne demek istediğini daha netleştirmek için bir örnek ile açıklamanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Mesela “Mehmet’i herkes sevmedi” cümlesi, “Mehmet’i seven kimselerin” olduğuna da işaret etmektedir. İşte “Gözler O’nu idrak edemez” ifadesinde de bu kaide geçerlidir. Bundan dolayı âyette onu idrâk eden gözler vardır mânâsı çıkmaktadır. er-Râzî mantık kaidelerini kullanarak bu âyetin Allah'ın görülebileceğine delâlet ettiği hükmüne varmıştır.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/114.

⁶⁸⁵ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/115.

⁶⁸⁶ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/115.

Dördüncüsü: er-Râzî'ye göre âyetle Allah'ın görülememesine işaret eden gözler, şu dünyada olan gözlerimizdir. Allah kıyamet günü mü'minlere kendisini idrâk eden ve onu gören bir göz lütfedecektir. Eğer Allah'ın görülememe durumu bu dünyadaki gözlere tahsis edilirse, hükmün bir şeye tahsis edilmesi, (görülememe durumunun bu dünyadaki gözlerle kayıtlanması) o şeyin dışında kalan durumlarda onun tam zıddına işaret eder. Bundan dolayı Allah'ın bu dünyadaki gözler ile görülmesi mümkün değildir. Ama bu dünyadaki gözler dışında Allah'ın lütfedeceği başka bir görme organı veya gözün fonksiyonunu değiştirmesi sûretiyle Allah'ın görülmesi mümkündür.⁶⁸⁷ er-Râzî, âyeti beyan ederken dirâyet yönünü son derece kuvvetli bir şekilde açıklamalarına yansıtmıştır. Ayrıca araç olan mantık ilmini kendi düşünceleri doğrultusunda kullanarak Allah'ın görülmesinin imkân dahilinde olduğu neticesine vardığı anlaşılmaktadır.

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرِنِي وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِنِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ “Mûsa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca «Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!» dedi. (Rabbi): «Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!» buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Mûsa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.”⁶⁸⁸ âyetini açıklarken bu konuyu genişçe ele almıştır. Hem kendi delillerini hem de Mutezile'nin delili ve itirazlarını izah etmiş ve bu itirazlara cevaplar vermiştir. er-Râzî bu âyetin tefsirinde dört delil zikrederek âyetin Allah'ın görülmesine delil olacağını söylemiştir.⁶⁸⁹

Birinci Delil: er-Râzî'ye göre Hz. Mûsa'nın Allah'ı görmeyi talep etmesi, Allah'ın görülmesinin câiz olduğunu gösterir. Çünkü Hz. Mûsa, Allah nezdinde teklif hükümlerini en iyi bilen birisidir. Bir peygamberin vâcip ve muhâl olan teklifleri bilmemesi düşünülemez.⁶⁹⁰

İkinci Delil: er-Râzî'ye göre şayet Allah'ın görülmesi mümkün olmasaydı âyetle geçen “لَنْ” edatı yerine “لَا” edatı gelerek لَنْ تَرِنِي “Sen beni asla göremezsin” ifadesi yerine “Ben görünmem” ifadesi kullanılırdı. er-Râzî, örnek vererek meseleyi daha anlaşılır hâle getirmeye çalışmıştır. Taşın yenilecek bir şey olmadığı malum olduğu halde bir kimsenin elinde bir taş olsa ve

⁶⁸⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/115.

⁶⁸⁸ el-Ar'âf, 7/143.

⁶⁸⁹ Buradaki maddelerin tasnifi bize aittir.

⁶⁹⁰ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/418.

arkadaşı, elinde taş olan kimseye “elindekini bana ver de onu yiyeyim” diye teklif etse O kimse arkadaşına “Bu yenilmez” diye cevap verir. “Sen bunu yeme” diye cevap vermez. Fakat elindeki elma gibi yenilecek bir şey olsa ve arkadaş “Elindekini bana ver de onu yiyeyim” dese. Ona “Sen onu yiyemezsin” diye karşılık verecektir. Yani bu yenilebilir bir şey ama senin için bunu yemek mümkün değil anlamına gelir. İşte er-Râzî bu örneği vererek âyette geçen ifadenin “ben görülmem” şeklinde değil لَنْ تَرِيَنِي “*Sen beni asla göremezsın*” şeklinde, olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı Ona göre Allah’ın görülmesi câizdir fakat o anda Hz. Mûsa için mümkün değildir.

Üçüncü Delil: er-Râzî’ye göre Allah kendisinin görülmesini وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنَّ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي “*Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!*” diyerek imkân dahilinde bir şarta bağlamıştır. O halde dağın yerinde durması imkân dahilinde olduğuna göre Allah’ın görülmesinin de imkân dahilinde olduğunu söylemek gerekir.⁶⁹¹

Dördüncü Delil: er-Râzî’ye göre âyette geçen فَلَمَّا جَاءَ رُبُّهُ لِّلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا “*Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti*” ifadesinde zikredilen Allah’ın bir dağa tecelli etme durumu, Allah’ın görülebilmesinin imkân dâhilinde olduğuna işarettir. Çünkü bir şeyin bilgisi o bilinen şeyi tecelli ettirir. Aynı şekilde bir şeyi görmek de o şeyi tecelli ettirir. Ancak bir şeyin görerek tecelli etmesi, bilerek tecelli etmesinden çok daha üstün ve mükemmeldir. Bundan dolayı bir lafzı üstün ve mükemmel mânâyâ hamletmek daha doğru olandır.⁶⁹²

er-Râzî bu delilleri zikrettikten sonra Mutezile tarafından kendisine gelecek itirazlara da cevaplar vermiştir.

Birinci Delile Birinci İtiraz: Mutezile’ye göre, Hz. Mûsa Allah’ın görülmesinin câiz olmadığını bilmiyordu. Bu âyet ile Allah’ın görülmesinin imkân dahilinde olmadığı ona bildirilmiştir.⁶⁹³ er-Râzî’nin bu itiraza cevabı: Eğer ki bu iddia sahiplerinin dediğini kabul edersek, ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Mutezile âlimleri, Allah’ın görülmesinin câiz olmadığını biliyorlar ama Allah’ın Peygamberi Hz. Mûsa, Allah’ın görülmesinin câiz olmadığını bilmiyor! Bu cidden şaşılacak bir durumdur. Bunu kabul edersek Hz. Mûsa’nın ilmi Mutezile âlimlerinin bilgisinden az olduğunu anlamına gelecektir. Bu da müslümanların nezdinde boş ve bâtıl bir düşüncedir.

⁶⁹¹ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/419.

⁶⁹² er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/419.

⁶⁹³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/418.

Birinci Delili İkinci İtiraz: Mutezile'ye göre, görülen her şeyin ya mukâbil ya da mukâbil hükmü olan bir yerde bulunması gerekir.⁶⁹⁴ er-Râzî'nin bu itiraza cevabı: Mutezile'nin genel kural olarak ortaya sürmüş olduğu kâide ya Hz. Mûsa'nın ilmi dâhilindedir. Ya da onun ilmi dâhilinde değildir. Şayet bu kâide onun ilmi dahilindedir dersek, bir peygamberin Allah'ın görülmesini ihtimal dahilinde sayması ona, bir mekân ve yön tayin etmeyi câiz gördüğü anlamına gelecektir. Mutezile'ye göre bu küfrü gerektirecek bir durumdur. Dolayısıyla Hz. Mûsa'ya küfür isnad etmek gerekecektir ki bunu hiçbir akli başında adam söylemez. Şayet bu kâide Hz. Mûsa'nın ilmi dâhilinde değildir dersek, o zaman bu kadar açık ve zorunlu olan bir bilgiyi bir peygamberin bilmediğini iddia etmiş oluruz. Bu kadar açık ve zorunlu olan bilgiyi ancak deli ve mecnunlar bilmezler. Bir peygamberin bu bilgiden haberdar olmamasını düşünmek mümkün değildir.⁶⁹⁵

Birinci Delile Üçüncü İtiraz: Mutezile göre, Hz. Mûsa Allah'ı görmeyi kendisi için değil kavmi için istemiştir. er-Râzî'nin bu itiraza cevapları: a) Şayet durum Mutezile'nin dediği gibi olsaydı, o zaman âyette geçen ifade *أَرَبِّي أَنْظُرُ إِلَيْكَ* “*Bana (kendini) göster; seni göreyim!*” demek yerine “Onlara kendini göster, seni görsünler” şeklinde olması gerekirdi. b) Eğer Allah'ın görülmesini talep etmek mümkün olmayan bir şey olsaydı tıpkı kavmi Hz. Mûsa'dan tapmaları için put yapmasını istediklerinde onları reddedip, *إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ* “*Siz cidden cahil bir topluluksunuz.*”⁶⁹⁶ dediği gibi burada da onları engellemesi gerekirdi. Burada herhangi bir engelleme söz konusu olmaması Allah'ın görülmesinin câiz olduğuna işaret etmektedir. c) Mâdem Hz. Mûsa Allahtan böyle bir talebi kavminin isteği doğrultusunda bulundu ise bu kavimdeki insanlar ya ona iman eden ya da inkâr eden insanlardı. Eğer ki iman eden mü'minlerden ise Allaha inanmak için böyle bir istek de bulunmazlardı. Yok eğer kâfir iseler bu istedikleri şey onlara herhangi bir fayda sağlamazdı.⁶⁹⁷

Birinci Delile Dördüncü İtiraz: Mutezile'ye göre, Hz. Mûsa Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğuna dâir naklî bir delil istemiştir. Böylece onun görülmesinin aklen câiz olmadığı argümanını naklî bir delil ile desteklemek istemiştir. İnsanların delillerini kuvvetlendirme talebinde bulunmaları normaldir.⁶⁹⁸ Müfessirimiz er-Râzî'nin cevabı: a) Eğer böyle olmuş olsaydı “Bana bir şey göster ve ben senin göstermiş olduğun o şeye bakayım” şeklinde olurdu.

⁶⁹⁴ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/418.

⁶⁹⁵ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/418.

⁶⁹⁶ el-A'râf, 7/138.

⁶⁹⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/418.

⁶⁹⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 7/418.

Bu durumda âyette hem meful hem de isim tamlamasındaki “tamlanan” düşmüş olurdu. Âyetin önü ve arkasına bakıldığında bu mânânın yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tür manaları “tamlananın” cümleden düşmesine bağlamak doğru değildir. b) Allah, peygamberi Hz. Mûsa’ya “Âsâ mucizesi”, “Tûfân mucizesi” “Ellerinin beyaz çıkma mucizesi” vb. birçok açık kanıt ve delilleri göstermiştir. Tüm bu açık delil ve kanıtlardan sonra daha açık kanıt ve delil talep etmesi bir peygamber açısından olacak şey değildir. c) Hz. Mûsa Allah ile konuşan ve onun kelâmını işiten bir peygamberdir. Bu kanıta rağmen bir kanıt daha istemesi uygun düşmez. d) Hz. Mûsa naklî delil isteyip, aklî argümanları güçlendirmek istiyor olsaydı “Ey Rabbim, Senin görülmenin imkânsız olmasına dâir akıllarda açık ve net bir şekilde anlaşılan senin görülmemeni güçlendirmek istiyorum” demesi lazım gelirdi.⁶⁹⁹

Üçüncü Delile İtiraz:⁷⁰⁰ Allah kendisinin görülmesini تَرَيِّيْ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَيِّيْ *“Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!”* diyerek dağın yerinde durma şartına bağlamıştır. Fakat bu şart mümkün bir şart değildir. Çünkü dağ hareket hâlinde iken onun istikrar sağlaması imkansızdır. Dolayısıyla Allah’ın görülmesi imkânsız bir şarta bağlandığından dolayı Allah’ın görülmesi de imkansızdır.⁷⁰¹ Müfessirimiz er-Râzî bu itiraza mantık ilmî açısından cevap vermiştir. Dağın hareketli veya hareketsizlik/sâkin hâlinin birisinden ayrı düşünülmemesi, onun hâlinin hareketli veya hareketsiz/sâkin yönünden itibara alınmasına engel değildir. Mesela bir şey, var olması şartıyla alındığında, onun var olması vacîp olur ya da bir şey, yok olması şartıyla alındığında, onun yokluğu vacîp olur. Fakat bir şeyin varlığı ya da yokluğu açısından bakmayarak alındığında o şey, varlığı mümkün olmuş olur. Âyette varlığına; hareket ya da yokluğuna veya hareketsizliğine bakılmaksızın *“Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!”* denilmiştir. Bu durumda onun yerinde durmasının câiz olduğunu göstermektedir.⁷⁰²

Müfessirimiz er-Râzî’nin konuya dâir temas ettiği meselelerden birisi de “لن” edatının mânâsına yöneliktir. er-Râzî’ye göre “لن” edatı ebedilik ifade etmez. Bunun delili وَلَنْ يَّتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُ

أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ *“Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları işler sebebiyle asla ölümü*

⁶⁹⁹ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/420.

⁷⁰⁰ Müfessirimiz, ikinci ve dördüncü delile dâir herhangi bir itiraz söylememiştir.

⁷⁰¹ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/418.

⁷⁰² er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/420.

temenni etmeyeceklerdir.”⁷⁰³ âyetinde geçen وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا “asla ölümü temenni etmeyeceklerdir.” ifadesindeki “لَنْ” edatıdır. Bu âyette geçen “لَنْ” edatı ebedîlik mânâsına gelmemektedir. Çünkü onlar kıyâmet günü ölmeyi temenni edeceklerdir.⁷⁰⁴ Ayrıca er-Râzî’ye göre وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ “Fakat şu dağa bak” ifadesindeki “لَكِنْ” edatı “İstidrak” mânâsı ihtiva etmektedir. Bu kelime Allah’ın görülmesinin ulvîliğine ve azametine onun izni ve kudreti olmadan hiçbir kimsenin onu görmeye gücünün yetmeyeceğini bildirmektir.⁷⁰⁵ er-Râzî, âyetin sonunda zikredilen سُبْحَانَكَ “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim.” ifadesinin Hz. Mûsa’nın Allah’ın izni olmadan bir şeyi yapma konusunda Allah’ı tenzih ettiğini وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ “Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.” ifadesinin ise Hz. Mûsa’nın dünyada iken onu görme talebinden dolayı veya onun izni olmadan onu görme talebinden dolayı tövbe ettiğinden dolayı söylediğini ifade etmiştir.⁷⁰⁶

er-Râzî إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ: “Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır.”⁷⁰⁷ âyetini izah ederken de rü’yetullah meselesini uzunca ele almıştır. İlk olarak Mutezile’nin bu âyete nasıl yaklaştığını aktarmış daha sonra bu yaklaşımların yanlış olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Mutezile âyette geçen “ناطرة” kelimesinin bakmak mânâsına gelmediğini iddia etmiştir. Bunu savunmak içinde bazı âyet ve dil kuralları ile kendi düşüncesini savunmaya çalışmıştır. Onlara göre bu kelimenin görmek anlamına gelmediğine dâir delillerinden birisi وَتَرِيَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ “Onların sana baktıklarını sanırsın, oysa görmezler.”⁷⁰⁸ âyetidir. Âyette bakmak eylemi “يَنْظُرُ” fiili ile ifade edilirken, görmek eylemi “يُبْصِرُ” ve “تَرَى” fiilleri ile ifade edilmiştir. Ayrıca âyette geçen “Rablerine bakacaklardır.” ifadesi, “sadece rabbine nazar eden” mânâsına gelmekte olup mefulün fiil üzere takdim edilmesi durumunda bu mânâ ortaya çıkmaktadır. Mutezile, Kur’an’da buna benzer

⁷⁰³ el-Bakara, 2/95.

⁷⁰⁴ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/421.

⁷⁰⁵ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/423.

⁷⁰⁶ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 7/423.

⁷⁰⁷ el-Kıyâmet, 75/22-23.

⁷⁰⁸ el-A’raf, 7/198.

kullanımının da olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁹ Aynı şekilde Mutezile'ye göre وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يَكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ “Allah onlara kıyamet günü hitap etmeyecek, onlara bakmayacak, onları temize çıkarmayacaktır.”⁷¹⁰ âyetinde geçen وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ “onlara bakmayacak” ifadesi, “يَنْظُرُ” fiili ile ifade edildiği halde buradaki mânâ “رؤية” (rüyet) mânâsında değildir. Mutezile, bu âyetleri delil getirerek “نَظَرَ” kelimesinin, “رؤية” mânâsına gelmediğini ispat etmeye çalışmıştır.⁷¹¹

Mutezile'ye göre “نَظَرَ” (nazara) kelimesi, beklemek fiilinin ismi fâili olan bekleyen/uman anlamına gelen “مُنْتَظَرٌ” (muntazır) mânâsındadır. Bundan dolayı إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ ifadesinin “Rabbinin mükâfatını bekleyenler” anlamında anlaşılması gerektiğini söylemişlerdir. Mutezile bu görüşünü وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاطِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ “Ben (şimdi) onlara bir hediye göndereyim de bakayım elçiler ne (gibi bir sonuç) ile dönecekler.”⁷¹² âyeti ve وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ “Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir). Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır.”⁷¹³ âyeti ile temellendirmiştir. Çünkü bu iki âyette de “ناطرة” kelimesi ile ifade edilen mânâlar “رؤية” (rüyet) mânâsında olmayıp “مُنْتَظَرٌ” (bekleme/umma) manâsında kullanılmıştır. Onlar “ناطرة” kelimesinin “منتظر” mânâsında harfî cer olmadan kullanıldığında, “insanın bizzat kendisinin gelmesini beklediğinde” kullanılacağını, ama destek ve lütfun gelmesinin beklenmesi hâlinde “ناطرة” kelimesini, “إِلَى” harfî ceri ile kullanacağını söylemişlerdir. Bu görüşü desteklemek için “Rablerine bakacaklardır” ifadesine muzâf takdir ederek “Onlar rablerinin mükâfatına/sevabına nâzırdırlar” şeklinde olması gerektiğini savunmuşlardır.⁷¹⁴

⁷⁰⁹ el-Kıyâmet, 75/12,30; Yâsin, 36/83; eş-Şûrâ, 42/53; Tegâbün, 64/3.

⁷¹⁰ Âl-i İmrân, 3/77.

⁷¹¹ er-Râzî, Tefsîru'l-Kebîr, 15/534-535.

⁷¹² en-Neml, 27/35.

⁷¹³ el-Bakara, 2/280.

⁷¹⁴ er-Râzî, Tefsîru'l-Kebîr, 15/536.

er-Râzî bu görüşlere katılmadığını belirterek “ناظرة” kelimesinin, “رؤية” mânâsına gelebileceğini söylemiş “أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ” *“Bana (kendini) göster; seni göreyim!”*⁷¹⁵ âyetinde geçen “أَنْظُرْ” fiilinin, “رؤية” (rüyet) mânâsına geldiğini beyan etmiştir. Ayrıca er-Râzî’ye göre Kur’anda “bekleme” mânâsına gelen “منتظر” fiilinin kullanımı vardır.⁷¹⁶ Fakat bu yerlerin hiçbirinde “إِلَى” harfî ceri ile kullanılmamıştır. Bu harfî cer (إِلَى) ile kullanılan “ناظرة” fiili ise, “رؤية” mânâsında kullanılmaktadır.⁷¹⁷ er-Râzî, genel tefsir anlayışına yapılan eleştirilerden bir tanesi de muhâliflerinin görüşlerini uzunca anlattığı halde bazen kendi görüşlerini aktarırken daha kısa geçmesidir.⁷¹⁸ er-Râzî, bu âyetin tefsirinde de Mutezile’nin delillerini genişçe ifade ederken kendi delillerine aynı genişlikte yer vermediği anlaşılmaktadır.

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifi

*“Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir horluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır.”*⁷¹⁹ izah ederken de rü’yetullah meselesinden söz etmiştir. er-Râzî’ye göre âyette geçen وَزِيَادَةٌ *“bir de fazlası vardır”* ifadesinden maksad, Allah’ı görmektir. O, bu görüşünü hem naklen hem de aklen desteklemiştir. Âyette zikredilen “الاحْسَنَىٰ” (el-Hüsnâ) kelimesinin, cennet mânâsına geldiğine dâir, “زيادة” (ziyâde) kelimesinin ise Allah’ı görmek mânâsına geldiğine dâir sahih hadisler nakletmiştir. Ayrıca “الاحْسَنَىٰ” kelimesi, müfret olup ve kelimenin başına belirlilik takısı geldiğinden dolayı bu kelime kural gereği kendinden önce geçen bir şeye hamledilmesi gerekir. Bu şey de وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *“Allah kullarını esenlik yurduna çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir.”*⁷²⁰ âyetinde geçen *“esenlik yurdu”* mânâsına gelen “دار السلام” (dârü’s-selâm) kelimesidir. Bu kelimeden maksadın cennete girecek mü’minlere verilecek ikram ve lütuf olduğu yaygın bir görüştür.⁷²¹ Bu durum böyle olunca

⁷¹⁵ el-A’raf, 7/143

⁷¹⁶ el-Bakara, 2/210; el-A’raf, 7/53; el-Hadîd, 57/13.

⁷¹⁷ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 15/537.

⁷¹⁸ Sülûn, *Tefsîr ve Otoriteleri*, 208.

⁷¹⁹ Yûnus, 10/26.

⁷²⁰ Yûnus, 10/25.

⁷²¹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 9/75-76.

“زيادة” (ziyâde) kelimesinin, bu mânânın dışında farklı bir mânâsı olması gerekmektedir. Yoksa âyette tekrara düşülmüş olacaktır. Bundan dolayı “زيادة” kelimesinin mânâsı Allah’ın görülmesi mânâsına geleceğini söylemiştir. er-Râzî ⁷²² *وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ* “Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. ⁷²³ *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* Rablerine bakacaklardır.” âyeti ve *وَإِذَا رَأَيْتَ ثُمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا* ⁷²⁴ âyetinin bu mânâyı desteklediğini belirtmiştir.

3.3.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî, Allah’ın görülmesinin aklen câiz naklen vâcib olduğunu ifade etmiş fakat bu görmenin keyfiyetsiz bir şekilde (Allah’ın akıl ile tasavvur edilecek hiçbir şeye benzememesi ve cismânî bir özellik atfetmeden) gerçekleşeceğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî, el-En’âm, 6/103. âyetini tefsir ederken Allah’ın görülmemesinin değil onun idrâkinin mümkün olunmayacağını ifade ederek rüyetin imkânını kabul etmiştir. Çünkü ona göre rüyeti olan bir şeyin idrâkinden söz edilebilir. Rüyeti mümkün olmayan bir şeyin idrâki de mümkün değildir. Ayrıca İmam Mâtürîdî, el-A’râf, 7/143. âyetini delil getirerek Allah’ı görmeni câiz olduğunu söylemiştir. Çünkü Hz. Mûsa’nın Allah’ı görmeyi talep ettiğini söylemiş, eğer Allah’ı görmek câiz olmasaydı bir peygamberin Allah’tan böyle bir talebinin olması ona câhillik vasfı getireceğini ifade etmiştir. Bir peygamberinde cehâlet ile vasıflanması söz konusu olamayacağını vurgulamıştır. Ayrıca İmam Mâtürîdî Hz. Mûsa’nın Allah’ı görme talebinde Hz. Nûh’un evladını kurtarma isteğinin rabbi tarafından kabul görmeyip reddedilme durumu gibi olmadığını, Rabbinin Hz. Mûsa’yı azarlamayarak talebini reddetmemesini, Allah’ın görülmesinin câiz olduğuna bir işaret kabul etmiştir. Ayrıca el-Kıyâmet, 75/22-23. âyetlerinde ilk akla gelen mânânın, bakmak olarak anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Çünkü âyette geçen “ناظرة” kelimesinin, “إِلَى” harfi ceri ile kullanıldığında bu mânâyı geldiğini vurgulamış ve bu âyetin sevap bekleme mânâsına gelmeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü İmam Mâtürîdî âhiretin bekleme yeri değil dünyadaki amellerin karşılığını görme zamanı olduğunu vurgulamıştır. Bundan dolayı âyetin Allah’ın görülmesi yönünde tefsir edilmesinin en doğru yorum olduğunu ifade etmiştir.

⁷²² el-Kıyâmet, 75/22-23.

⁷²³ el-İnsân, 76/20.

⁷²⁴ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, 9/75-76.

ez-Zemahşerî Allah'ın görülmesini kabul etmemiştir. ez-Zemahşerî bu durumun Allah'a bir cisim ve şekil atfedeceğini düşünerek Allah'ın böyle bir şeyden münezzeh olduğunu söylemiştir. ez-Zemahşerî el-En'âm, 6/103. âyetinde kastedilen mânânın gözlerin ancak cisim olan şeyleri görebileceğini, Allah'ın ise cisim olmadığını söyleyerek onu görmenin imkân dâhilinde olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî, el-A'râf, 7/143. âyetinde geçen Hz. Mûsa'nın Allah'ı görme isteğinin, Allah'ı görmenin câizliği yönünde değil imkânsızlığı yönünde anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Bundan dolayı Hz. Mûsa'nın kavmine Allah'ı görmenin imkân dahilinde olmadığını göstermek için bu talep de bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca âyette geçen “لَنْ” olumsuz edatının gelecek zamana ebedîlik mânâsını kattığını bu mânâ açısından da Allah'ın görülemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca ez-Zemahşerî, âyette geçen “بَصَرَ” fiili, hakiki görmek mânâsında anlaşıldığında “mukâbele” mânâsına geleceğini söylemiş ve bu mânâ kabul edildiğinde kişiyi tecsim düşüncesine götüreceğini belirtmiştir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî, âyette Allah'ı görmenin imkânının dağın un ufak olurken yerinde durma şartına bağlanmasını, Allah'ı görmenin imkânsızlığına işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü ona göre muhâl olan bir şartın sonucu da muhâldir. ez-Zemahşerî'ye göre, âyetin sonunda Hz. Mûsa'nın tövbe etmesinin sebebi kavmini ikna etmek için de olsa Allah'tan câiz olmayan bir iş istediğinden dolayıdır. Müfessirimiz ez-Zemahşerî Allah'ın görülmesi ile ilişkilendirdiği diğer âyetleri de tenzih anlayışını ön planda tutarak bu minvalde değerlendirmiştir.

er-Râzî, Allah'ın görülmesinin imkân dâhilinde olduğunu kabul etmiştir. er-Râzî'ye göre, el-En'âm, 6/103. âyetinde geçen gözlerin, Allah'ı idrak edememe durumunun bir övgü olduğunu ifade etmiş ve bu durumun Allah'ın görülmesine işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü er-Râzî, bir şeyin görülmesi imkân dahilinde olup, onu mevcut şartlarda görülemeyeceğini bilmenin, o şeyin kudretini ve gücünü göstereceğini, hiç görülmemesi halinde böyle bir övgünün anlamsız kalacağını beyan etmiştir. Başka bir ifadeyle Allah'ı görmeyen gözlerimizin dünyada mevcut olan gözlerimiz olduğunu vurgulamıştır. Âhirette gözlerimize farklı bir özellik ve fonksiyon vererek kendisini görmeye müsaade edeceğini söylemiştir. er-Râzî el-A'râf, 7/143. âyetini izah ederken, Allah'ın görülmesine dâir tüm bakış açısını tefsirine yansıtmıştır. er-Râzî, Hz. Mûsa'nın Allah'ı görmeyi talep etmesinin Allah'ın görülmesinin câiz olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca er-Râzî'ye göre, Allah “ben asla görünmem” dememiştir. “Sen beni göremezsın” demiştir. Yani şu mevcut şartlarda beni göremezsın diyerek başka şartlarda kendisinin görülmesinin imkânından bahsetmiştir. Aynı şekilde er-Râzî, Allah'ın kendisinin görülmesinin dağın yerinde durabilme gibi imkân dahilinde olan bir şarta bağladığını

söyleyerek, şartın imkân dâhilinde olmasının meşrûnun da imkânına delâlet edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca er-Râzî, “Hz. Mûsa’nın Allah’ı görme isteği kavminin cehâleti ve baskıları sonucu olmuştur” görüşüne katılmamıştır. er-Râzî böyle bir durum olmuş olsaydı Hz. Mûsa’nın kavminin put yapma isteklerini geri çevirdiği gibi bu taleplerini de geri çevrileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde er-Râzî Allah’ı görmenin mukâbele şeklinde gerçekleşeceğinden dolayı bir tecsim oluşacağı düşüncesini reddetmiştir. Bu durumun tecsim anlayışından farklı olduğunu vurgulamıştır. Bunlara ilâveten er-Râzî, “لن” edatının mutlak ebedilik mânâsına gelmediğini belirtmiş ve Kur’an’da geçen örneklerle delillendirmiştir. er-Râzî, Hz. Mûsa’nın tövbe etmesini, onu görmenin câiz olmayışından dolayı değil, Allah’tan izinsiz böyle bir talepte bulunmanın vermiş olduğu bir nedâmetten dolayı yaptığını söylemiştir. Ayrıca er-Râzî âyetlerde geçen “ناظرة” ifadesinin bakmak veya beklemek mânâsına geldiğini ve bu iki mânânın da Kur’an’da kullanıldığını söylemiştir. Ancak “ناظرة” kelimesi “إلى” harfi ceri ile kullanıldığından “رؤية” mânâsı dışında bir mânâsının olmadığını vurgulamıştır.

Netice olarak İmam Mâtürîdî ve İmam er-Râzî Allah’ın görülmesinin imkân dahilinde olduğunu, ancak bu görmenin keyfiyetsiz bir şekilde olacağını söylemiştir. İmam Mâtürîdî ve İmam er-Râzî Allah’ın görülmesinin âyetlere ters düşmeyip aksine âyetlerin bu görüşü desteklediğini hem aklî hem de naklî argümanlar ile desteklemeye çalışmışlardır. ez-Zemahşerî ise tenzih anlayışından yola çıkarak Allah’ın görülmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Allah’ı görmenin imkân dahilinde olduğunu söylemenin ona cismânî bir vasf atfetmek olacağını vurgulamış ve böyle bir vasfın Allah’ın zatını uygun düşmediğini, onun her şeyden münezzeh olduğunu ifade etmiştir.

3.4 Cennet ve Cehennem

Mezhepler arasında dünya hayatı son bulup âhiret hayatına geçildiğinde cennet ve cehennemin varlığı konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat mezhepler arasında âhiret hayatından önce bu dünya hayatı devam ederken cennet-cehennemin yaratılmış olup olmaması, cennetin mükâfatının cehennem azâbının ebedî olup olmaması gibi konular tartışılmıştır. Âlimler - cehmiyye mezhebi hariç- cennetin ebediliği konusunda ittifak içerisinde dir.⁷²⁵ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi* isimli eserinde Ebû Hanife’nin “Cennet ve cehennem ebedîdir.”

⁷²⁵ Gölcük- Toprak, *Kelâm Tarih*, 481; Mehmet Soysaldı, *Kur’an’a Göre Ölüm ve Ölüm Ötesi Hayat* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020), 155.

görüşünü aktarmıştır. Ardından Cehmiyye mezhebinin cennet-cehennemin ebedî olmasını inkâr ettiğini ve bu görüşün bâtil olduğunu söylemiştir.⁷²⁶ Aynı şekilde Ömer en-Nesefî, “Cennet-cehennemin hak olup, şu an da var olup yaratıldığını” söylemiştir.⁷²⁷ Taftazânî “Cennet ve cehennemin şu anda yaratılmış olup var olduğunu ve onların devamlı ve ebedî olduğunu oraya girenlerin fânî olmadıklarını” söylemiştir.⁷²⁸ Ehl-i Sünnet kitaplarında Mutezile’nin ekserinin “Cennet ve cehennemin şu anda yaratılmadığını kıyamet sonrası yaratılacağı” görüşünde olduklarını ifade etmişlerdir.⁷²⁹ Cennet ve cehennemin ebedîliği konusunda üç müfessirimizde ittifak halinde olduğunu söyleyebiliriz. Fakat cennet ve cehennemin yaratılmışlığı konusunun da İmam Mâtürîdî ve er-Râzî şu anda yaratılmış olduğunu söylerken, ez-Zemahşerî sükût etmiş herhangi bir görüş aktarmamıştır.

3.4.1 el-Mâtürîdî’nin Âyetlere Yaklaşımı

İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin ebedî olduğu görüşündedir. İmam Mâtürîdî وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُفِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُفِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılardır.”*⁷³⁰ âyetini açıklarken bu âyetin cennet-cehennemin yok olacağını ileri süren Cehmiyye mezhebinin görüşünü boşa çıkardığını söylemiştir. Cehmiyye’ye göre ilk olan, son olan ve devamlı olan Allah’tır. Eğer cennetin sonu olmayıp devamlı olursa Allah ile arasında teşbih meydana gelir. Böylece yaratan ile yaratılan birbirine benzemiş olur. İmam Mâtürîdî ‘ye göre bu düşünce tamamen kuruntudan ibarettir. Çünkü yaratan ile yaratılan arasında bir benzerlik meydana gelmiş olsaydı Allah’ın, işiten, gören, bilen gibi sıfatlarında bir benzerlik meydana gelirdi. Bunlarda bir benzerlik söz konusu olmuyorsa cennet ve cehennemin devamlı olup, sonsuz olmasında da herhangi bir benzerlik söz konusu olmayacaktır. Ayrıca İmam Mâtürîdî’ye göre Allah cenneti noksansız mükemmel bir şekilde

⁷²⁶ Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 200; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 178.

⁷²⁷ en-Nesefî, *İslam İnancın Temelleri*, 128.

⁷²⁸ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 258-259.

⁷²⁹ Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 258; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 178.

⁷³⁰ el-Bakara, 2/25.

var etmiştir. Eğer cennetin yok olacağını ve bir gün biteceğini söylemek ona en büyük noksanlığı atfetmek olur ki buda doğru değildir.⁷³¹

Te'vilâtü'l-Kur'ân müellifi قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “Dedik ki: Hepiniz cennetten inin! Eğer benden size bir hidayet gelir de her kim hidayetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler. وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “İnkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemliktir, onlar orada ebedî kalırlar.”⁷³² âyetini izah ederken, bu âyetin Cehmiyye'nin savunduğu “Cennet ve cehennem sonludur, ebedî değildir” görüşünü boşa çıkardığını ifade etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre, eğer cennetin bir sonu olmuş olsaydı cennetin nimetlerinin bir gün biteceğinden dolayı cennetliklerin içerisinde korku ve hüznün olması gerekirdi. Fakat âyette فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.” buyrulmaktadır. Yani başlarına gelecek herhangi bir musîbetten dolayı onlarda oluşacak bir korku olmayacak ve cennet nimetlerinin bir gün ortadan kalkacağı üzüntüsünü yaşamayacaklardır. Ayrıca cehenneme girecekler için âyette هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “onlar orada ebedî kalırlar.” ifadesi geçmektedir. Eğer cehennemden kurtulacaklarına dâir bir ümitleri olmuş olsaydı cehennemlikler onun azâbını hafife alır ve istihzâ ederlerdi. Bu durumlar cennet ve cehennemin ebedî oluşunu göstermektedir.⁷³³

Te'vilâtü'l-Kur'ân müellifi وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ “Oradan bir daha ayrılamaz, kaçıp kurtulamazlar.”⁷³⁴ âyetini beyan ederken kaçma ve kurtulmanın olmaması hem cennet ehli hem cehennem ehli için geçerli olduğunu söylemiştir. Çünkü cennet ehli cennetten ayrılıp oradan bir yere kaçmak istemeyeceklerdir. Cehennem ehli ise cehennemden ayrılamayacak ve oradan kaçıp kurtulamayacaklardır. Bundan dolayı cennet ve cehennem devamlıdır. Çünkü cennetin bir süreliğine olması ondaki nimetlerin de bitip tükeneyeceği anlamına gelecektir. Bu durumda nimet sahibi açısından olumsuz bir durum olup, nimet sahibinin hoşuna gitmeyecektir. Cehennem de ebedî olmadığı zaman oraya giren kimse bir gün cehennemin yok olacağına inandığından dolayı oradaki cezasını küçümseyecek ve hafife alacaktır. Cennet nimetinin

⁷³¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/63.

⁷³² el-Bakara, 2/38-39.

⁷³³ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/108.

⁷³⁴ el-İnfîtâr, 82/16.

kâmil, cehennem azâbının tam olabilmesi için cennet ve cehennemin devamlı, ebedî olduklarını söylemek gereklidir.⁷³⁵ İmam Mâtürîdî, bu âyeti açıklarken cennet ve cehennemin ebedî olacağı kanaatini dile getirmiştir.

İmam Mâtürîdî, cennet ve cehennemin ebedî olmasını savunurken aynı zamanda cennetteki nimetlerinde bitmez tükenmez, sonu gelmeyen nimetler olduğunu söylemiştir. O, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ “Şüphesiz iman edip iyi iş yapanlar için tükenmeyen bir mükâfat vardır.”⁷³⁶ âyetini beyan ederken âyette geçen غَيْرُ مَمْنُونٍ “tükenmeyen bir mükâfat vardır.”

ifadesindeki bitmez tükenmez mükâfatın, âhirette gerçekleşeceğini söylemiştir. Ona göre, bu mükâfat sayılamayacak kadar pek çoktur. Bunların hepsi âhirette tahakkuk edecektir.⁷³⁷ İmam Mâtürîdî’nin cennetin devamlılığının yanı sıra, cennetliklere verilen nimetlerde kesintisiz ve hesapsız bir şekilde verileceği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Te’vilâtü’l-Kur’ân müellifi cehennemin ebedî olduğunu söylerken aynı zamanda cehennem azâbının da ebedî olduğunu söylemiştir. O, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا تَضَجَّتْ جُلُودُهُمْ

“O, Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”⁷³⁸ âyetini tefsir ederken, âyette geçen azâbın sürekli ve devamlı olduğunu söylemiştir. Ona göre aynı azâbın acısını tekrardan hissettirmek için derilerin fonksiyonu kaybolunca yeniden tazelenecektir. Bu durum azâbın tekrarlanır olmasını sağlayacaktır.⁷³⁹ Müfessirimiz İmam Mâtürîdî’nin vermiş olduğu bilgilerden hareketle cehennem azâbının bitip tükenen değil devamlı ve ebedî olan bir azâb olacağı kanaatinde olduğunu söyleyebiliriz.

İmam Mâtürîdî’nin *Te’vilâtü’l-Kur’ân* adlı eserinde cennet ve cehennemin yaratılmışlığına dâir sarıh bir ifade tespit edemedik. Fakat İmam Mâtürîdî’nin takipçileri وَأَتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Kâfirler için hazırlanmış bulunan ateşten sakının!”⁷⁴⁰ âyetinde zikredilen أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

⁷³⁵ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 17/98-99.

⁷³⁶ Fussilet, 41/8.

⁷³⁷ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 13/107.

⁷³⁸ en-Nisâ, 4/56.

⁷³⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/273-274.

⁷⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/131.

“Kâfirlen için hazırlanmış” ifadesi ile وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ “Rabbinizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!”⁷⁴¹ âyetinde zikredilen أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ “takvâ sahipleri için hazırlanmış” ifadesinde أُعِدَّتْ “hazırlanmış” fiillerinin meçhul kullanımını göz önünde bulundurarak, cennet ve cehennemin şu an mevcut olduğunu söylemişlerdir.⁷⁴²

3.4.2 ez-Zemahşerî’nin Âyetlere Yaklaşımı

ez-Zemahşerî, cennetin nimetinin, cehennemin azâbının devamlı olduğu kanaatindedir. ez-Zemahşerî وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وَجُوهُهُمْ فَبِئْسَ اللَّهُ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah’ın rahmeti içindedirler; orada ebedî kalacaklardır.”⁷⁴³ âyetinde söz edilen فَبِئْسَ اللَّهُ “onlar Allah’ın rahmeti içindedirler.” ifadesindeki rahmetten maksadın, “nimet” olduğunu söylemiştir. Ona göre bu nimet bitip tükenmek bilmeyen devamlı olan bir nimettir. Âyette geçen هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “orada ebedî kalacaklardır” ifadesini izah ederken de bu meseleye temas etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre, orada ebedî ve devamlı olarak kalacaklardır. Aynı şekilde cennetten ayrılma ve ölüm de olmayacaktır.⁷⁴⁴ ez-Zemahşerî bu âyetin tefsirinde hem cennet nimetlerinin devamlı ve kesintisiz olduğuna dikkat çekmiş hem de orada sonu gelmeyen ebedî olan bir hayatın olacağını vurgulamıştır.

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا *el-Keşşâf* müellifi “Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, «Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız» der. Onların, insanlardan olan dostları ise: «Ey Rabbimiz! (Biz) birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık» derler. Allah da buyurur ki: Allah’ın dilediği hariç, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir.”⁷⁴⁵ âyetinde zikredilen النَّارُ مَثْوِيَّكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا “içinde ebedî kalacağınız yer ateştir” ifadesini açıklarken cehennem ehlinin ateşin içerisinde sonsuz olarak

⁷⁴¹ Âl-i İmrân, 3/133.

⁷⁴² Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*, 258; İbn Hümam, *Kitabu’l Müsayere*, 95; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 178.

⁷⁴³ Âl-i İmrân, 3/107.

⁷⁴⁴ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/1030.

⁷⁴⁵ el-En‘âm, 6/128.

kalacağını söylemiştir. Ayrıca âyette geçen *إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ* “Allah’ın dilediği hariç” ifadesinin, “Allah’ın diledikleri cehennemden çıkacak” mânâsında olmayıp, “Allah’ın dilediği vakitler dışında sürekli cehennemin ateşinde olacaklardır” mânâsında olduğunu ifade etmiştir. ez-Zemahşerî’ye göre onlar cehennemin şiddetli ateşinden bir vakit kurtulunca bu sefer; “Zemherîr” ismi ile isimlendirilen şiddetli soğuk azâba duçar olacaklardır. ez-Zemahşerî’nin tefsirinde kaydetmiş olduğu rivâyete göre “Zemherîr” cehennemde soğuğu çok şiddetli bir vâdinin ismidir. Bu vâdinin soğuğunun şiddetinden dolayı içerisine giren kimsenin tüm âzâlarını birbirinden ayırır. Buraya giren kimseler bu dehşeti görünce köpeklerin çıkarmış olduğu sesler gibi sesler çıkarırlar ve tekrar ateşe dönmeyi talep ederler.⁷⁴⁶ ez-Zemahşerî bu âyeti tefsir ederken vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak hem cehennemin kendisinin hem de şekli değişse de cehennem azâbının sürekli olduğu ve kesintiye uğramadığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

ez-Zemahşerî *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ*

كَانَ غَنِيًّا حَكِيمًا “Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”⁷⁴⁷ âyetinde geçen *لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ* “ki acıyı duysunlar!” ifadesini

yorumlarken cehennem azâbının sürekli olduğundan söz etmiştir. Ona göre bu ifadenin mânâsı yanmış olan deriler yanmamış hâline dönüştürülecek ki böylece azâbı tatmaya devam etsinler ve bu azâbı tatma sekteye uğramasın demektir. ez-Zemahşerî, cehennemdekilerin derilerinin her gün yedi defa tazeleneyeceğine dâir Hz. Peygamber’den bir rivâyet aktarmıştır.⁷⁴⁸ Müfessirimiz ez-Zemahşerî’nin aktarmış olduğu bilgileri göz önünde bulundurarak, onun cennet nimetinin devamlı ve kesintisiz olduğunu söylediği gibi cehennem azâbının da devamlı ve kesintisiz olduğu kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ez-Zemahşerî, *وَمَنْ يَفْتُلْ مُؤْمِنًا*

مُتَعَمِّدًا فَجَزَّأُوهُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا وَعُصِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا “Kim bir mü’mini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir.”⁷⁴⁹ âyetini izah ederken, büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında uzunca izahlar yapmıştır. Sonrasında ise büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kimsenin cehennemde ebedî olarak kalacağını söylemiştir. Çünkü ez-Zemahşerî

⁷⁴⁶ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/746.

⁷⁴⁷ en-Nisâ, 4/56.

⁷⁴⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/162.

⁷⁴⁹ en-Nisâ, 4/93.

âyette geçen “مَنْ” şartının müslüman olan veya olmayan, tövbe eden veya etmeyen bütün kâtileri kapsadığını söylemiştir.⁷⁵⁰ ez-Zemahşerî’nin âyete getirmiş olduğu açıklamalardan yola çıkarak, cehennem azâbının ebedî ve sonu olmayan bir azâb olduğu kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ هُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*‘İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılardır.’*⁷⁵¹ âyetini tefsir ederken, cennet ve cehennemın yaratıldığından söz etmiştir. Ona göre cennetin şu an mevcut olması ve yaratılması ihtilaflı bir meseledir. Fakat ez-Zemahşerî, cennetin şu anda var olduğunu kabul eden kimselerin, ilk insan ilk peygamber Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva’nın cennette yaşamış olmalarını delil gösterdiklerini söylemiştir.⁷⁵² Bunun dışında bu konuya dair bir şey söylememiştir. Müfessirimiz ez-Zemahşerî’nin cennetin varlığına veya yokluğuna dair sarîh bir ifadesini tespit edemedik. Fakat genel tefsir tarzından yola çıkarak cennetin şu anda var olduğunu kabul ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü ez-Zemahşerî kabul etmediği ve itiraz ettiği meseleleri tefsirinde soru formatına dönüştürmeyi başarmış hemen akabinde bu meseleye niçin itiraz ettiğini gerek aklî gerek naklî argümanlarla ifade etmiştir. Burada ise sükût edip hiçbir şey söylememesinden yola çıkarak cennetin şu an varlığını kabul ettiğini ya da Mutezile mezhebinin bazı alimlerinin savunduğu “cennet ve cehennem şu anda mevcut olmadığı”⁷⁵³ görüşüne mesafeli durduğunu söyleyebiliriz.

3.4.3 er-Râzî’nin Âyetlere Yaklaşımı

er-Râzî Cennet ve cehennemın devamlı olduğunu ve şu anda yaratılmış olduğunu savunmaktadır. er-Râzî وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ هُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

İman edip iyi davranışlarda

⁷⁵⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2/232.

⁷⁵¹ el-Bakara, 2/25.

⁷⁵² ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 1/298.

⁷⁵³ Süleyman Toprak, *Âhirete İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 65.

bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılardır.”⁷⁵⁴ âyetini açıklarken hem cennetin devamlı olmasına hem de şu anda yaratılmış olduğu konusuna temas etmiştir. er-Râzî’ye göre bütün tat ve lezzetler üç şeyde toplanmıştır: Evlilik hayatında olan tat ve lezzetler. Yiyeceklerde olan tat ve lezzetler. Karı-koca hayatında olan tat ve lezzetler. Bundan dolayı Allah, جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ “içinden ırmaklar akan cennetler” ifadesi ile evdeki olan lezzet ve tatlara كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا “kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir” ifadesi ile yiyeceklerde ki lezzet ve tatlara, وَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ “cennette tertemiz eşler de vardır” ifadesi ile de evlilik hayatında olan lezzet ve tatlara delâlet etmiştir. er-Râzî’ye göre, cennet ehli bu cennete taalluk eden nimetlerin ortadan kalkacağını düşündüğünde onları keder ve hüznün kapsar. Âyette zikredilen هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “onlar orada ebedî kalıcılardır” ifadesi ile bu keder ve hüznün onlardan gittiğini ve bu nimetlerin devamlı ve ebedî olacağına işaret edilmiştir.⁷⁵⁵ er-Râzî’nin bu âyeti izah ederken vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, cennet ve cennet nimetlerinin devamlı olduğu kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ona göre âyette geçen وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ هُمْ فِي جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ “İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!” ifadesiyle, müminlerin cennete sahip oldukları bildirilmiştir. Bundan dolayı şu anda sahip olunan bir şeyin var olması gereklidir. Bu durum da cennetin şu anda varlığını göstermektedir. Buna ilâveten وَأَتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ “Kâfirler için hazırlanmış bulunan ateşten sakının!”⁷⁵⁶ âyetinde zikredilen أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ “Kâfirlen için hazırlanmış” ifadesi ile وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ “Rabbimizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!”⁷⁵⁷ âyetinde zikredilen

⁷⁵⁴ el-Bakara, 2/25.

⁷⁵⁵ er-Râzî, Tefsîru’l-Kebîr, 1/449.

⁷⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/131.

⁷⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/133.

“*hazırlanmış*” fiillerinin meçhul kulları cennet ve cehennemde şu anda yaratıldığına işaret etmektedir.⁷⁵⁸

Tefsîrû'l-Kebîr müellifi “*Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar (öyle feci) nefes alıp vermeleri vardır ki*” خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ دَالِمٌ لِّمَا يُرِيدُ “*Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.*” وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ “*Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler.*

Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur.”⁷⁵⁹ âyetini açıklarken cehennem azâbının sürekli olmadığını söyleyenlerin delillerini zikretmiştir. Sonrasında ise ümmetin ekserinin bu konudaki görüşlerinden söz etmiştir. er-Râzî’ ye göre, cehennem sonsuz olmadığını söyleyenler, âyette geçen خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ “*gökler ve yer durdukça*” ifadesinin zâhir mânâsından yola çıkarak, cehennem azâbının sonlu olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlara göre bu ifade, “*gökler ve yerin ayakta kaldığı zaman kadar cehennem ehline azâb edilir*” mânâsına gelmektedir. Ayrıca âyette söz edilen إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ “*Rabbinin dilediği hariç*” ifadesinden yola çıkarak, cehennem azâbının bu istisnâ edilen vakit geldiği zaman, sona ereceğini söylemişlerdir. Buna ilâveten لَا يَبْقَىٰ فِيهَا آخَفَاءٌ “*Orada çağlar boyunca (nice devirler) kalacaklardır.*”⁷⁶⁰ âyetinde geçen آخَفَاءٌ “*çağlar boyunca*” ifadesinin belli bir zamanla kayıtlı olduğunu düşünerek cehennem azâbının sonlu olduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁶¹ er-Râzî, bu itirazlara cevap olarak âyette söz edilen خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ “*gökler ve yer durdukça*” ifadesinin, dünyada olan gök ve yer olmadığını, Kur’an’da işaret edilen⁷⁶² âhiretteki gök ve yer olduğunu söylemiştir. Ayrıca er-Râzî âyette geçen إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ “*Rabbinin dilediği hariç*” ifadesinin, dünyadaki gökler ve yer mânâsına gelmesini boşa çıkardığını söylemiştir. Çünkü ona göre

⁷⁵⁸ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 1/449.

⁷⁵⁹ Hûd, 11/106-108.

⁷⁶⁰ en-Nebe, 78/23.

⁷⁶¹ er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 9/268.

⁷⁶² İbrâhîm, 14/45; ez-Zümer, 39/74.

zâhiren bakıldığı zaman yukarıdaki iddia edilen mânâ akla gelebilir. Fakat bu istisna cümlesi ile “Rabbinin dilemiş olduğu ve sonu olmayan ilave hariç” mânâsı kastedilmiştir. Mânâ böyle anlaşılınca zihinlere gelen ilk zahiri mânâ yok olmaktadır. Ayrıca er-Râzî âyette geçen *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* “Rabbinin dilediği hariç” ifadesinin, âhiretteki toplanma zamanında insanların hesap vereceği zaman dilimleri olabileceğini de söylemiştir. Çünkü bu zaman diliminde cehennem azâbı olmayacaktır. Ayrıca insanların hesap öncesi iç çekip inleyip nedâmet duyacağı zaman dilimleri olabileceği de söylenmiştir.⁷⁶³ er-Râzî’nin vermiş olduğu muhtemel mânâların hangisi olursa olsun netice itibariyle, cehennem azâbının sonsuz olduğuna işaret edilmiştir. Azâbı sonsuz bir şeyin kendisinin de sonsuz olduğunu söylememiz gerekecektir. Bundan dolayı hem cehennemin hem de cehennem azâbının ebedî olacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca er-Râzî *عَبْرَ حُذُودٍ* “Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur” ifadesini, “kesintiye uğramayan” şeklinde açıklamıştır. er-Râzî’ye göre cehennem ve cehennem azâbı sürekli ve devamlı ise cennet ve cennet nimetleri de sürekli ve devamlıdır. Çünkü âyette cennet nimetlerinin sonsuz olduğuna işaret edilerek *لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ* “Tükenmeyen ve yasaklanmayan.” ifadesi geçmektedir.⁷⁶⁴

3.4.4 Mukayese

İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin ebedî olduğu kanaatindedir. O, cennet nimetinin kâmil, cehennem azâbının tam olabilmesi için süresiz ve kesintisiz olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin ebedî olmasının Allah’ın bâki sıfatı ile teşbih oluşturacağı görüşüne de katılmamış ve bu görüşü tutarsız bulmuştur. Çünkü ona göre Allah’ın ilim, görme, haberdar olma sıfatları mahlûkâtında teşbih oluşturmadığı gibi cennet ve cehenneminde ebedî olması bâki sıfatı ile herhangi bir teşbih oluşturmaz. Buna ilâveten İmam Mâtürîdî Allah’ın cenneti mükemmel bir şekilde yarattığını vurgulamıştır. Cennetin bir gün biteceği düşüncesi onun mükemmel olan sıfatına zarar getireceğini söyleyerek, cennetin sonu olduğu düşüncesini reddetmiştir. İmam Mâtürîdî cennette ne hüznün ne korkunun olmayacağını ifade etmiş, cennetin bir gün biteceğini söylemek korkuya ve hüzne sebep olacağını, bu durumunda ayetlere ters düştüğünü vurgulamıştır. Aynı şekilde cehennem azâbının da sonlu olduğunu düşünmenin cehennem azâbının dehşet ve büyüklüğüne zarar getireceğini ifade etmiştir. İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin devamlı olduğu gibi cennet nimetlerinin ve

⁷⁶³ er-Râzî, *Tefsîru 'l-Kebîr*, 9/271.

⁷⁶⁴ er-Râzî, *Tefsîru 'l-Kebîr*, 9/272.

cehennem azâbının da devamlı olması gerektiğini savunmuştur. İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin şu an mevcut olması hakkında sarîh bir ifadesini tespit edemeyişimizin yanı sıra onun inançsal anlamda genel görüşlerine bakarak cennet ve cehennemin şu anda varlığını kabul ettiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde ez-Zemahşerî de cennet ve cehennem ebedî olduğu gibi cennetin nimetleri ve cehennemin azâbının da ebedî olduğunu söylemiştir. Fakat müfessirimiz ez-Zemahşerî cennet ve cehennemin şu anda varlığı konusunda açık bir görüş ifade etmeyerek sessiz kaldığını söyleyebiliriz. er-Râzî bütün lezzetleri; evlilik hayatında olan lezzetler, yiyeceklerde olan lezzetler ve karı koca hayatında olan lezzetler olmak üzere üç başlık altında toplamıştır. Cennet tasvirlerinin bu üç başlığı ihtivâ ettiğini söylemiş ve cennet ve cennet nimetlerinin tükenmesinin âyetlere ters düşeceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde er-Râzî, cehennemden kaçış ve ölüm olmayacağını söyleyerek cehennem azâbının da sonsuz olması gerektiğini vurgulamıştır. Aksi durumda cehennem azâbının istihzâ ve hafife alınacağını ifade etmiştir. er-Râzî, kafiler için cehennemin, takva sahipleri için cennetin yaratıldığı âyetlerine işaret ederek, cennet ve cehennemin şu an da mevcut ve yaratılmış olduğunu belirtmiştir.

Netice olarak üç müfessirimiz de cennet ve cehennemin ebedîliği cennet nimetlerinin, cehennem azâbının devamlılığı konusunda ittifak halinde olduğunu söyleyebiliriz. İmam Mâtürîdî cennet ve cehennemin mevcut oluşu hakkında sarîh bir ifade kullanmasa da onun Ehl-i Sünnet kurucu aklı olduğunu göz önünde bulundurarak cennet ve cehennemin mevcûdiyetini kabul ettiğini söyleyebiliriz. ez-Zemahşerî cennet ve cehennemin şu anda varlığı konusunda sükût etmiştir. ez-Zemahşerî'nin bu konuda İmam Mâtürîdî ve er-Râzî gibi düşündüğünü net bir şekilde söyleyemesek de an azından bu konuda Mutezile'nin genel kanaatini sarîh bir şekilde savunmadığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

İmam Mâtürîdî ilmin altın çağlarının yaşandığı Sâ mânânoğulları'nın Mâverâünnehir bölgesinde hakim olduklarını bir döneminde yaşamıştır. Ebû Hanife'nin çizgisini hem takip etmiş hem de onun düşüncelerini sistematik hale getirmiştir. Ders takrirleri sırasında öğrencilerine istimla' ettirip günümüze kadar gelen *Te'vîlâtül-Kur'ân* isimli tefsiri, Ehl-i Sünnet bakış açısıyla Kur'an'ı baştan sonra tefsir eden ilk tefsir olmasının yanı sıra, aklı ön plana çıkaran Mutezile'nin ve nakli ön plana çıkaran Ehli Hadisin bakış açılarını uzlaştıran akıl ve nakil dengesini en güzel bir şekilde yansıtan bir eserdir.

ez-Zemahşerî, ilmin zirve yaptığı Selçuklu Sultanı Melikşâh ve veziri Nizamülmülk döneminde yaşamıştır. Mutezile mezhebine son derece bağlı, mezhebin önemli son temsilcisidir. Mutezile alimlerinin talepleri ve İbn Vehhas'ın teşvikiyle yazmaya başladığı tefsir, hadis, kıraat, dil ve edebî eserlerin birçoğundan istifade ederek ortaya koyduğu *el-Keşşâf* isimli tefsiri hem kendi mezhebi içerisinde hem de Ehl-i Sünnet içerisinde takdir edilen ve kendisinden sonra tefsir geleneğine yön veren bir eserdir.

İmam er-Râzi, aklî ilimlerin dumura uğradığı bir dönem olan hicri yedinci asır da Rey'de dünyaya gelmiştir. Fakat er-Râzi tefsir, hadis, fıkıh, kelam, felsefe, tıp, kimya, astronomi ve geometri gibi elde etmiş olduğu ilimler vasıtasıyla Fatiha süresinin tefsirinden on bin mesele çıkarabileceğini iddia ederek başladığı *Tefsîrû'l-Kebîr* isimli eserinde mantık, felsefe gibi aklî ilimlerin sadece Mutezile'ye ait olmadığını ispatladığı gibi, Ehl-i Sünnet düşüncesine muhâlif olanların düşüncelerini ve delillerini de günümüze ulaşmasını sağlayan, dirâyeti esas alan son derece önemli bir eserdir.

İmanın tarifine gelince, üç müfessir de imanın kelime manasının tasdik olduğu konusunda hem fikir olduklarını söyleyebiliriz. Fakat iman kavramının ıstılâh mânâsında, İmam Mâtürîdî ve er-Râzî ittifak halinde iken ez-Zemahşerî'nin ayrı düşündüğünü söyleyebiliriz. *Te'vîlâtül-Kur'ân* ve *Tefsîrû'l-Kebîr* müellifleri, kelime mânâsı tasdik olan bir şeyin ıstılâhî olarak da bu mânâda kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. İmanın mekânının, kalp olduğunu vurgulayarak iman tasdikten ibaret olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca kişiye müslüman muamelesi yapılması için ikrârın gerekli olduğunu vurgulamışlardır. Fakat ikrârı, iman bir şartı olarak görmemişlerdir. *el-Keşşâf* müellifi ise kendi mezhep görüşü doğrultusunda hareket ederek iman, kalben tasdik, dil ile ikrâr ve âzâlar ile eyleme geçirmek olduğunu söylemiştir.

İman kavramına getirilen tanımlar iman ve amel ilişkisine yüklenilen mânâları da direkt olarak etkilemiştir. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, imanı tasdik olarak tanımladıklarından dolayı, ameli, imandan bir cüz olarak kabul etmemişlerdir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî, imanı tasdik, ikrâr ve amel üçlemesi ile tanımladığından dolayı, ameli, imandan bir cüz olarak kabul etmiştir. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, ameli, imanın bir neticesi olarak görmüşler ve amellerin imanı güzelleştirip mükemmel kıvama getireceğini söylemişlerdir. Fakat ameli, imandan bir cüz olarak kabul etmemişlerdir. ez-Zemahşerî ise, bu konuda diğer iki müfessirimiz den ayrı düşünmüştür. ez-Zemahşerî, amelin, imana dâhil olduğunu her seferinde vurgulamıştır. Ayrıca *Te'vîlâtül-Kur'ân ve Tefsîrû'l-Kebîr* müelliflerinin ameli, imandan bir cüz olarak görmemeleri müslümanların amel noksanlıklarından dolayı, birbirini tekfir etme anlayışının önüne geçtiğini söyleyebiliriz.

İman kavramına getirilen tanımlar amelin imana dâhil edilip edilmemesi konusunda son derece etkili olmuştur. Aynı şekilde amelin imana dâhil edilip edilmeme meselesi de büyük günah işleyen kimsenin akıbeti hakkında verilecek cevaplar konusunda etkili olmuştur. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, büyük günah işleyen bir kimsenin iman dâiresinden çıkmadığını söylemişlerdir. Büyük günah işleyen kimse iman dairesinden çıkar ama kâfir vasfı ile de vasıflanmaz, bu kimse ne mü'min ne de kâfirdir görüşüne katılmamışlardır. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî'ye göre ne mü'min ne de kâfir olmayan üçüncü bir grup âyetlere ters düşmektedir. Çünkü İmam Mâtürîdî'ye göre, âyetlerde iman ehli ve inkâr ehli kimseler olmak üzere iki gruptan söz edilmiştir. Ayrıca âyetlerde öldürme, kafirleri dost edinme gibi büyük günah işleyen kimselerin iman vasfı ile sıfatlanmış olmaları ve onlara mü'min diye hitap edilmesi büyük günah işleyen kimsenin iman dairesinden çıkmadığını göstermektedir. Aynı şekilde İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, büyük günah sahibi cezasını çektikten sonra cehennemde ebedî olarak kalmayacağını söylemişlerdir. ez-Zemahşerî ise İmam Mâtürîdî ve er-Râzî'den ayrı düşünerek büyük günah işleyen kimsenin iman dâiresinden çıkacağını ama kâfir olarak vasıflanmayacağını, mü'min ve kâfir arasında bir konumda olduğunu söylemiştir. Eğer bu kimse tövbe etmeden ölürse, ebedî olarak cehennemlik olacağını söyleyerek, kendi mezhep âidiyetini büyük günah meselesinde ortaya koymuştur.

İman-Amel ilişkisine verilen cevaplarla bağlantılı olan bir başka konu “İmanda artma-eksilme olup olmayacağı” konusudur. İmam Mâtürîdî, imanda kemiyet bakımından artma ve eksilme olmayacağını ancak keyfiyet bakımında olabileceği kanaatinde. Yani ona göre imanda artma ve eksilme, iman edilecek hususlar açısından söz konusu değildir. Ancak kuvvetli ve zayıf olup olmama açısından değişkenlik gösterebilmektedir. İmam Mâtürîdî âyetlerde geçen imanın ziyâdesini de keyfiyet yönünden değerlendirmiş ve bu görüşü destekleyecek yorumlar

yapmıştır. İmam Mâtürîdî'ye göre imanın ziyâdesinin mânâsı sebâtın, kararlılığın ve istikrânın ziyâdesi mânâsına gelmektedir. Aynı şekilde bir şey hakkında hüccet ve deliller arttıkça sebât ve istikrânın da artması son derece normaldir. Ayrıca İmam Mâtürîdî, imanın ziyâdesi, ehli kitabın önceki kitaplara iman edip daha sonra Kur'an'a iman ettikleri gibi pekiştirme açısından da mümkün olabileceğini söylemiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî âyetler de geçen "ziyâde" kelimesinin amel ile bağlantılı olarak kullanıldığında, bu imanın fazilet ve kemâlinin ziyâdesi mânâsına geleceğini söylemiştir. Fakat ona göre, bu ifade imanın niceliğinde bir değişiklik mânâsına gelmemektedir. Çünkü bir şey kendisinden gayri başka bir şeyle ziyâde oluyorsa, bu nicelik/sayı açısından değil yalnızca nitelik açısından yani fazilet ve kemâl olması açısından mümkün olabileceğini söylemiştir. İmam Mâtürîdî imanda ziyâdenin "basiretin artması" olarak da mümkün olabileceğini söylemiştir. er-Râzi, İmam Mâtürîdî ile ittifak halindedir. Yukarıdaki zikredilenlere ilâveten er-Râzi, imanın bir bütün olduğunu söylemiş ve bütün olan bir şeyde de artmanın olduğunu düşünmenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Eğer imanda artma olsaydı bütün diye bir şeyden söz etmenin mümkün olmayacağını söyleyerek İmam Mâtürîdî'nin düşüncelerine katıldığını söyleyebiliriz. ez-Zemahşerî ise, imanın, kemiyet ve keyfiyet yönünden artacağını kabul etmiştir. ez-Zemahşerî bu görüşüyle diğer müfessirlerimizden ayrı düşünmektedir. ez-Zemahşerî, imanın ziyâdeleşmesini ifade eden âyetlerin tefsirin de, kendisinin kabul etmiş olduğu iman tarifine vurgu yaparak, imanın inanç, ikrâr ve amelden müteşekkil olduğunu söylemiştir. Bu tanımının bir uzantısı olarak amel arttıkça imanın artacağını söylemiştir. Böylece iman ve amel arasında kemiyet olarak bir bağlantı kurmuştur. Ayrıca müfessirlerin, imana dâir meseleler de delil ve hüccet arttıkça imana olan bağlılığın kuvvetleneceği ve imanın ziyâdesinin kalpler de ve nefislerde bir itmi'nân duygusu yaşatacağı konusunda ittifâk halinde olduklarını söyleyebiliriz.

İman kavramı çerçevesinde tartışılan konulardan biriside iman ve islâm kavramlarının birbirleri ile münâsebeti meselesidir. Müfessirlerimiz İman ve islâm kavramlarının sözlük mânâlarının farklı olduğu konusunda hem fikirdirler. Fakat ıstılah açısından İmam Mâtürîdî bu iki kavram arasında fark gözetmemiştir. Bir kimse mü'minse müslüman, müslümansa mü'min olduğunu söyleyerek aksinin doğru olmadığını söylemiştir. er-Râzi, kavramlara mantıksal ve felsefî boyuttan yaklaşarak bu iki kavram arasında umûm-husûs ilişkisinin olduğunu söylemiştir. İslâm kavramının iman kavramından daha genel manaya geldiğini belirtmiştir. ez-Zemahşerî'nin görüşünü net olarak tespit edememekle birlikte onun mezhep âidiyetine önem verdiğini göz önünde bulundurarak, O'nun bu iki kavramın ayrı kavramlar olduğu düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz.

Şefaât konusunda, üç müfessir de şefaati kabul etmektedir. Ancak bu kavrama farklı mânâlar yüklemişlerdir. İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, şefaatin kıyâmet günü günahkâr mü'minler için geçerli olacağını onların günahlarını düşürmek veya cezalarını hafifletme olarak gerçekleştireceğini söylemiştir. ez-Zemahşerî ise, iki müfessirimizin yapmış olduğu şefaât tanımını kabul etmemiştir. Böyle bir şefaatin mümkün olmayacağını söylemiştir. ez-Zemahşerî'ye göre şefaât, Allah'ın hoşnut olduğu kimselerin sevaplarının ve derecelerinin ziyâdesi şeklinde olacaktır.

Kabir azâbı konusunda kullandıkları deliller farklı olsa da üç müfessir de kabir azâbının hak olduğu ve vuku bulacağı konusunda ittifak halindedirler. Kanaatimizce bir mezhebin görüşlerini kendi kaynaklarından öğrenmek en sağlıklı yoldur. Çünkü Ehl-i Sünnet kitaplarının genelinde Mutezile'nin kabir azâbını kabul etmediğine dâir görüşler olmasına rağmen Mutezile'nin önde gelen isimlerinden Kâdî Abdülcebbar kendilerinin kabir azâbını kabul ettiğini bu konuda herhangi bir ihtilafın bulunmadığını söylemiştir. Aynı şekilde ez-Zemahşerî de kabir azâbını kabul etmiştir. Tefsirinde bu görüşünü net bir şekilde yansıtmıştır.

Rü'yetullah meselesinde ise İmam Mâtürîdî ve er-Râzî, Allah'ın kıyâmet günü mü'minler tarafından gözle görüleceğinin aklen câiz naklen vâcib olduğunu söylemişlerdir. ez-Zemahşerî ise bu meselede kendi mezhep âidiyetini sert ve net bir şekilde ortaya koymuş ve tenzih anlayışından yola çıkarak Allah'ın görülmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.

Cennet ve cehennem konusunda üç müfessir de cennet ve cehennemin devamlı olduğu, cennetin nimetlerinin ve cehennemin azâbının kesintisiz olduğu konusunda ittifak halinde oldukları anlaşılmaktadır. Ancak cennet-cehennemin şu an yaratılmışlığı konusunda er-Râzî, sarîh bir şekilde cennet-cehennemin şu an mevcut olduğunu söylerken, İmam Mâtürîdî'nin tefsirinde sarîh bir ifade tespit edemedik, fakat onun genel duruşunu göz önünde bulundurarak er-Râzî ile aynı kanaatte olduğunu söyleyebiliriz. ez-Zemahşerî de bu konuda sükût etmiştir. Onun net bir görüş ortaya koymayışını her ne kadar er-Râzî gibi düşündüğünü söyleyemesek de kendi mezhebi ile aynı doğrultuda düşünmediğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdûlbâkî, M. Fuad. *el-Mu'cem 'ul-Müfehres li-Elfâzı 'l-Kur'ân 'il-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2007.
- Ak, Ahmet. *Maturidi Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Akay, Akif. *İslam İnancında Şefaât*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Aliyyü'l-Kârî. *İmam Âzam Fıhh-ı Ekber Şerhi*. trc. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Arpa, Enver. *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Aydın, Muhammed Şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak-Mezhepler Arasındaki Farklar-*. trc. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepler Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Cürcânî, Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Ta'rifât*. trc. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cürcânî, Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf*. trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Basım. 2021.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Basım. 2014.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsir'in Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Demir-Tan. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî*. Ankara: Anadolu Yayınları, 6. Basım. 2022.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 19. Basım. 2014.
- Demirci, Kürşat. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/33. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyâsî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. trc. Hasan Karakaya- Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2014.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslamiyyin- İlk Dönem İslam Mezhepleri-*. trc. Ömer Aydın- Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Lüm'a fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*. thk. H.Gurrâbe. Kahire: Matbaatü'l-Masiyra, 1955.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, 3. Basım. 2014.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Cemel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük Şerafettin- Toprak Süleyman. *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 9. Baskı. 2016.
- Gölcük Şerafettin. *Kelâm Tarihi*. Konya: Kitap Dünyası, 6. Baskı. 2011.
- Harman, Ömer Faruk. "Günah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/278. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Harman. Ömer Faruk. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/225. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- el-Halebî, Semîn. *Misalli Ansiklopedik Kur'an Sözlüğü*. trc. Veysel Akdoğan. 4 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- İbnü'l Cevzî, Ebû'l Ferec Cemâlüddîn. *Zadü'l-mesîr*. Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 2015.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. trc. Komisyon. 10 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- er-Râzî, Fahreddîn er-Râzî. *Tefsîru'l-Kebîr*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- er-Râzî, Fahreddîn er-Râzî. *Ana Mesleleriyle Kelâm ve Felsefe -el-Muhassal-* trc. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2. Basım. 2019.
- İbn Hümam, Kelameddin es-Sivasî. *Kitabu'l Müsayere*. trc. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Risâletü'l-Alemyiye, 2019.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-ifrîkî. *Lisânü'l-arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârus-Sadr, 1994.
- İsfahânî, Ragıp. *Müfredât*. trc. Abdülbaki Güneş vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım. 2012.
- İşık Harun-Serdar Murat. *Sistematik Kelam*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karagöz, İsmail v.d. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım. 2015.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım. 2017.
- Korkmaz, Sıddık. *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Câmi li Ahkâmi'l-Kurân*. 24 Cilt. Beyrut: Risâletü'l-Alemyiye, 2021.
- Kılavuz, A. Saim. *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 33. Basım. 2021.
- Kılavuz, A. Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Basım. 1984.
- Kılıç, Mustafa. *Zemahşeri'nin el-Keşşafın'da Kıraat Olgusu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Boynukalın. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 7. Basım. 2015.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Akide Risâlesi ve Şerhi*. trc. M. Saim Yeprem. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- en-Nesefî, Ebû'l Muîn. *Mâtürîdî Kelâmı*. trc. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013.

- en-Nesefî, Ömer. İslâm İnancının Temelleri. trc. M.Seyyid Ahsen. İstanbul: Otağ Yayınları, 2. Basım. 1974.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân'a Göre Kabir Azabı*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 4. Basım. 2017.
- Öz, Mustafa. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 11. Basım. 2015.
- Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- es-Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 16. Basım. 2016.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/193. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/533-536. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Soysaldı, Mehmet. *Kur'an'a Göre Ölüm ve Ölüm Ötesi Hayat*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020.
- Sülün, Murat. *Tefsir ve Otoriteleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Sülün, Murat. *İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım. 2015.
- es-Süyûtî, Celâlüddin. *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Şafak, Ali. “Fısk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şahin, M. Süreyya. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/374. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyan an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010.

- Taftazânî, Saduddin. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-Şerhu'l-Akaid-*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım. 1982.
- Topaloğlu, Çelebi. *Kelâm Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 7. Basım. 2020.
- Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/227. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya: Nur Basımevi, 1986.
- Toprak, Süleyman. *Âhirete İman*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Razi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Yalçinkaya, Mustafa. *İmam Mâturîdî’de İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki “Fasık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Fiil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996).
- Yeşilyurt, Temel vd. *Kelâm Tarihi*. Kayseri: Tezmer Yayınları, 2014.
- Yeşilyurt, Temel “Rü’yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/311. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yiğit İsmail. “Sıffın”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Büyük Günahlar*. çev. Sıdkı Güllü. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *ez-Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvi’l fi vucûhi’t-te’vîl-Keşşaf Tefsiri-*. edt. Murat Sülün. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Mutezile Akâidi -Kitâbü'l Minhâc fî usûli'd-dîn-* trc. U. Murat Kılavuz. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Mehmet Emin BOZKURT
Yabancı Dili	Arapça
Orcid Numarası	0009-0005-4350-5505
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10581012
Lise	Nevşehir İmam Hatip Lisesi
Lisans	Erciyes Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Mesleki Deneyim	Diyanet İşleri Başkanlığı
Akademik Çalışmalar	